

Colecția Clepsidra

robert FLACELIÈRE

viața de toate zilele în GRECIA secolului lui PERICLE

EDITURA EMINESCU



ROBERT FLACELIERE
viata de toate zilele in grecia secolului lui PER1**CLE**
traducere de liana LUPftS
Colecţia Clepsidra
Editura Eminescu
Coperta de *Sergiu Dinculescu*
Bucureşti, 1976

Nota redacţiei

Explicaţiile şi trimiterile de subsol aparţin traducătoarei.

ROBERT FLACELIERE
La vie quotidienne en Grece au siecle de Periclis. Librairie Hachette, 1959.

Cuvint înainte

Grecii, nu numai cei care locuiau în peninsula balcanică, dar şi cei din Asia Mică şi Sicilia, cei de la Marsilia şi din oraşele de pe ţărmul Pontului Euxin (Marea Neagră), se socoteau toţi de acelaşi neam, fraţi, şi erau conştienţi de unitatea lor profundă în privinţa limbii (în ciuda unor diferenţe proprii dialectelor locale), a religiei şi a obiceiurilor, unitate care-i deosebea de lumea pe care ei o numeau „barbară", adică de totalitatea popoarelor care vorbeau altă limbă decât greaca. însă cuvântul „Grecia" – Hellâs – nu a avut nicicând, în antichitate, o semnificaţie politică reală ; Grecia propriu-zisă nu a fost nicicând un stat unitar, înainte de dominaţia macedoneană şi romană. Este adevărat că trei oraşe mai importante şi mai ambiţioase decât celelalte, Atena, Sparta şi Teba, au călăuzit rând pe rând destinele ţării, exercitându-şi hegemonia, dar confederaţiile pe care le-au creat ele au avut o viaţă scurtă şi, fapt încă şi mai semnificativ, n-au inclus niciodată toate cetăţile greceşti. Fiecare cetate, oricât de mic i-ar fi fost teritoriul, voia să fie cu totul

independentă ş-i avea propriile sale instituţii politice, religioase fi *judecătoreşti şi chiar, adesea, moneda sa specială şi sistemul ei de măsuri şi greutăţi.*

în mijlocul unei asemenea diversităţi, faţă în faţă cu un asemenea „roi“ de state suverane, cum s-ar putea descrie viaţa de toate zilele „în Gr ecia" ? Eocistenţa spar-tiatului, îryolat *încă de la vârsta de şapte ani in formaţiuni premilitare şi supus până la vârsta de şaizeci de ani la o disciplină de viaţă severă se deosebea foarte mult de cea a atenianului care avea parte de o educaţie mai liberală şi, ulterior, de obligaţii mai puţin apăsătoare. Trebuie deci să facem o selecţie, dar putem spune că această selecţie este dictată de situaţia documentării noastre literare şi arheologice. In epoca clasică, aproape toţi autorii ale căror opere au ajuns până la noi sunt atenieni şi, desigur, cele mai multe dintre informaţiile pe care le găsim la ei se referă la viaţa propriilor lor concetăţeni. Cât despre ruinele descoperite de arheologi, ele traduc în viaţă profeţia lui Tucidide (1, 10, 2) şi chiar şi în privinţa aceasta, Atena este favorizată în raport cu majoritatea celorlalte cetăţi greceşti şi în primul rând în raport cu Sparta. Cu toate acestea este adevărat că, în privinţa locuinţelor particulare, aşezarea Olynthos din peninsula Chalcidică este mult mai bogată dedt Atena, dar, în afară de planul caselor lor, ce ştim noi despre viaţa de toate zilele a olintienilor ?*

De aceea vom vorbi în această carte în primul rând despre Atena şi despre atenieni, fără a şovăi, totuşi, să aruncăm câte o privire asupra altor cetăţi, de dragul comparaţiei. Dealtfel şi cei vechi socoteau că Atena este „Elada Eladei".

Cât despre epoca pe care o tratăm, ni s-a părut cu neputinţă să ne mărginim la administraţia lui Pericle (de pe la 450 până în 429 î.e.n.) : prea multe documente importante pentru subiectul nostru sunt anterioare, şi mai ales posterioare, acestei scurte perioade. Chiar dacă am

cuprinde răstimpul de cincizeci de ani (pentecontaetia) *care se întinde între lupta de la Plateea (479) şi moartea lui Pericle (429), tot am fi siliţi să lăsăm la o parte mărturia esenţială a lui Aristofan* fi *pe cea a oratorilor din secolul 4. Ni se va întimpla uneori să facem apel şi la autori din secolul 3, dar în principiu vom lua drept cadru cronologic „secolul lui Pericle" într-un sens larg, definindu-l în chip arbitrar, dar comod, drept perioada care începe către 450, după marea criză a războaielor medice şi se încheie către 350, înainte de lupta de la Chaeroneea (338) care va inaugura dominaţia macedoneană şi va prevesti astfel transformările multiple şi profunde, de natură politică şi socială, ale epocii pe care o numim „elenistică" sau „alexandrină*

CAPITOLUL I

Cadrul. Oraşul şi câmpia

Călătorul care vine din occident şi se îndreaptă spre Atena în avion observă, de cum ajunge deasupra golfului Corintului, cele două caracteristici esenţiale ale pământului grecesc : importanţa regiunilor muntoase, care ocupă optzeci la sută din întreaga lui suprafaţă, şi întrepătrunderea intimă a uscatului cu marea datorită unor coaste extrem de dantelate.

Munţii nu sunt prea înalţi : în partea de nord, cel mai înalt dintre ei, Olimpul, lăcaşul zeilor după cei vechi, are ceva mai puţin de 3000 de metri ; în Grecia centrală, în Focida, culmea Pamasului nu atinge 2500 de metri ; munţii din Atica – Parnes, Pentelic, Himetos – au între 1000 şi 1500 de metri ; în Peloponez, numai Taigetul, Cilene şi Erimantul depăşesc 2000 de metri. Aceşti munţi nu reprezintă obstacole de netrecut, dar Grecia antică n-a avut niciodată un echivalent al drumurilor romane de mai târziu : drumuri bune n-au existat aici, iar drumurile de pământ bătătorit erau rareori destul de late ca două care să poată trece unul pe lângă celălalt fără dificultăţi.

De aceea, grecii călătoreau mai degrabă pe mare

dacă aveau de parcurs o distanţă cât de cât mai lungă. Ca să meargă de la Troizen (în Argolida) la Atena, numai un erou de talia lui Tezeu putea să aleagă drumul pe uscat, lung şi primejdios \ când drumul pe mare era atât de uşor.

în Grecia, niciun punct nu e situat la mai mult de nouăzeci de kilometri de coastă. Marea grecească prin excelenţă este marea Egee care formează parcă adevăratul centru al Eladei, cu insulele ei numeroase, folosite ca escale între Europa şi Asia. Pe aici vântul suflă adesea vijelios şi navigaţia este de multe ari primejdioasă toamna, iama şi primăvara, dar grecii nu se îmbarcau niciodată în sezonul rece.

Dintotdeauna cutremurele de pământ au fost frecvente în Grecia. In 464 î.e.m, în Laconia, dezastrul a fost atât de mare încât hiloţii au profitat de dezordinea generală şi s-au răsculat. în 426 au venit la rând oraşele din Locrida. In 373, oraşele Helike şi Bursa, din Ahaia, au fost complet distruse de un seism şi de valul uriaş care l-a urmat. Se ştie că şi în zilele noastre cutremurele de pământ au provocat multe distrugeri la Candia, în 1926, la Corint în 1928 şi, de curând, în insulele ioniene şi la Santorin. Cumplită e mânia lui Poseidon, zeul ce ţine tridentul. Lui, în- tr-adevăr, zeului „care cutremură pământul" la Homer, îi atribuiau anticii seismele, tot aşa cum pentru furtuni il făceau răspunzător pe Zeus „adunătorul de nori“, zeul cerului şi al atmosferei.

Pământul acesta grecesc, de-atâtea ori zguduit, nu este prea roditor în generaL Fireşte, nu se simte lipsa soarelui, de vreme ce Grecia se situează in zona pe care geografii o numesc „temperat-caldă“. Limpezimea atmosferei este remarcabilă ; aerul e luminos şi transparent, mai ales în Atica, şi se ştie cât de mult au cântat poeţii greci această „lumină a zilei" care era pentru ei oel mai sigur gaj şi cel mai bun simbol al vieţii fericite. Dar preţul acestei lumini splendide este seceta. Ploile sunt rare şi au debit redus. Fac excepţie unele furtuni care aduc

ploi atât de neaşteptate şi de torenţiale incit produc adevărate catastrofe. Cursurile de apă, ca llisos şi Cefisos la Atena, sunt uscate cele mai adeseori, dar se pot transforma brusc în torente primejdioase. Rare sunt râurile ca Peneios din Tesalia, Aheloos din Acamania şi Alfeios din Peloportez, care au apă tot timpul anului. E de la sine înţeles de ce, într-o ţară atât de uscată, râurile şi izvoarele au avut o importanţă atât de mare incit au fost socotite sacre încă de timpuriu. Fiecare râu, fiecare pârâu era o divinitate, de vreme ce apa lui făcea să trăiască plantele, turmele şi oamenii. Fiecare izvor era o nimfă.

Vegetaţia este cea specifică ţărilor mediteraneene, determinată de intensitatea razelor soarelui şi de gradul redus de umiditate. Pădurile, mult mai întinse odinioară decât astăzi, acopereau în bună parte munţii ; creşteau în număr mare platanii, stejarii şi multe alte specii lemnoase, dar, pe suprafeţe încă şi mai mari, copacii erau înlocuiţi de arbuşti şi de tufe. Sălbăticiunile care bântuiau prin păduri în epoca eroică – leul din Nemea de pildă —■ sunt pe cale de dispariţie în epoca clasică ; totuşi mai există încă destui lupi şi urşi prin munţi. In vastele zone de hăţişuri, unde cresc mirtul, arbatul, iarba neagră sau verigariul, se găsea vânat din belşug : iepuri, potâmichi, sturzi, prepeliţe, ciocârlii. Vânatul mare însă, cerbul şi mistreţul, nu mai exista decât în munţi. Creşterea vitelor se practica mai ales pe păşunile de pe înălţimile munţilor.

Activitatea omului se concentrează pe pantele cele mai joase şi în câmpii, fiindcă numai aici există pământ roditor, bun pentru cultura cerealelor. Câmpia Tesaliei era întinsă şi potrivită pentru creşterea cailor ; câmpia Beoţiei producea grâu şi orz din belşug. Atica era mai puţin favorizată şi cei vechi se plângeau de pământul. ei uscat şi pietros. Câmpiile de la Maraton şi de la Eleusis erau, în parte, insalubre din cauza mlaştinilor. Ţinutul numit *Mesăgaia,* „pământul din mijloc“, situat între Himetos şi Laurion, era regiunea cea mai cultivată şi cea mai

roditoare : aici cresc, alături de câţiva chiparoşi, mai ales viţa- de-vie joasă şi măslinii : viţa lui Dionysos şi măslinii Aienei, iată principalele resurse ale Aticei, care n-a exportat niciodată, dintre produsele pământului, decât vinul şi uleiul. Aceste lichide erau expediate în recipiente de pă- mânt ars : aşa se explică importanţa pe care o va căpăta în Atica meşteşugul olarului, fabricarea ceramicii. Singura bogăţie a subsolului era plumbul argentifer de la Laurion, care a început să fie exploatat din nou, în zilele noastre, chiar împreună cu alte metale.

Istoricul Tucidide ştia că, în epoca veche, toţi grecii locuiau în nişte sate sărăcăcioase. Contopirea mai multor sate vecine putea da naştere unui oraş. Aşa s-a întâmplat, p>e câmpia deschisă spre mare şi mărginită de munţii Parnes, Pentelic şi Himetos, cu aglomeraţia umană al cărei centru se afla pe Acropolă. Legenda spune că Tezeu a unit toate aşezările din Atica prin *synoikismos* şi că toţi locuitorii Aticei au devenit atunci atenieni. Aglomeraţia centrală propriu-zisă s-a format însă prin unirea mai multor sate şi aşa se explică de ce numele ei a rămas întotdeauna la plural, căci *Athenai* înseamnă de fapt „Atenele".

In secolul 5, Acropola ajunsese soclul pe care nu se mai înălţau decât templele zeilor, dar lucrurile n-au stat întotdeauna aşa. Ne-o spune tot Tucidide : „înainte de Tezeu, Acropola de astăzi şi regiunea care se întinde la poalele ei, mai ales spre sud, constituiau cetatea11 Intr-adevăr, din întregul oraş de la poalele Acropolei, partea

n

situată imediat spre sud pare să fi fost locuită cel mai de timpuriu : în acest cartier mlăştinos, numit chiar „Mlaştina", nu departe de albia râului Ilisos, se aflau mai multe locuri de cult foarte vechi.

Atena, la fel cu majoritatea oraşelor antice şi moderne, dacă nu ţinem seama de colonii şi de fundaţii, a apărut fără niciun plan dinainte stabilit, iar dezvoltarea ei

ulterioară n-a avut nimic raţional : această dezvoltare oglindeşte pe teren creşterea, oarecum organică, a poporului atic, în cadrul pe care i-1 fixau, în jurul Acropolei, movila Colonos Agoraios, colina Nimfelor, colina Pnyx, Museionul şi Ardetosul, căci şi Atena ar putea fi numită, pe drept cuvânt, „oraşul celor şapte coline".

în jurul acestui leagăn al oraşului, Acropola, şi în jurul anexei sale meridionale, Mlaştina, viaţa urbană s-a concentrat, cel puţin de la sfârşitul secolului 7, mai ales către nord-vest, în cartierul meşteşugăresc Cerameicos, al cărui nume se explică uşor prin numărul mare al olarilor. în acest cartier se găsea piaţa publică a Atenei, sau agoraua din Cerameicos, loc de întrunire şi religios, şi politic, şi economic : aici au avut loc, în *orchestra* sau spaţiul rezervat dansului, primele reprezentaţii în cinstea lui Dio- nysos, zeul teatrului, aici s-au ţinut adunările poporului, în *perischoinisma,* incinta delimitată la început numai de nişte frânghii întinse, aici vindeau negustorii produsese pământului şi ale activităţii meşteşugăreşti. Dar îngrămădeala din piaţă şi mulţimea trecătorilor au făcut în scurt timp ca acest loc prea frecventat să nu mai fie potrivit pentru întrunirile politice şi pentru reprezentaţiile teatrale, astfel că cele dintâi emigrară spre Pnyx (la vest de Areopag şi de Acropolă), cele din urmă spre sanctuarul lui Dionysos Eleuthereus (pe pantele meridionale ale Acropolei). Numai piaţa propriu-zisă rămâne în Agora. Cu toate acestea, membrii Sfatului şi pritanii îşi aveau aici locul lor de întrunire şi tot aici se putea ţine ocazional adunarea cetăţenilor.

Cel mai vechi zid de incintă al Atenei fusese construit în secolul 6, pe vremea tiranului Pisistrate şi a fiilor lui care sporiseră foarte mult prosperitatea şi puterea Atenei. El a fost mărit şi fortificat de Temistode în timpul războaielor medice, în anii care au urmat luptei de la Salamina (480). Această nouă incintă avea un contur oarecum circular, cu o lungime totală de circa 6 km. şi un

diametru de 1500 metri. Acropola nu se afla chiar în centru, ci puţin mai la sud, din cauza importanţei pe care o dobândise cartierul Cerameicos şi agorâua lui. Această incintă, care întâlnea în partea de sud-vest Zidurile Lungi, mai cuprindea şi alte cartiere, care corespundeau, fiecare, cite unui *dem* urban (diviziune administrativă creată de Clistene în 510 î.e.n., concomitent cu cele 10 triburi) : la nord, întinsul cartier rezidenţial Scambonidai de unde puteai ajunge la câmpie ţrecând prin porţile Phyle şi Achamai ; la sud-vest, între Cerameicos şi Mlaştină, cartierele populare, Collytos şi Melite. La est, în afara zidurilor, se întindea un cartier de agrement, Agryle, pe care, mult mai târziu, împăratul Hadrian îl va încorpora în oraş sub numele de *Noua Atenă.*

Zidurile Lungi uneau Atena cu portul ei, Pireul. Zidul de nord şi Zidul de sud, lungi fiecare de peste 6 km., încadrau drumul militar, lat de un stadiu, adică de aproximativ 160 m. în timp de pace însă, drumul pe care se circula mult mai des între Atena şi Pireu se afla mai la nord, în afara Zidurilor Lungi. Acestea reuşeau să facă din oraş şi din portul lui o fortăreaţă unică, uşor de apărat, şi le îngăduiau atenienilor să se aprovizioneze şi în timp de război, fiindcă cea mai mare parte a proviziilor lor sosea pe mare. In felul acesta, după planul lui Pericle, câtă vreme Atena îşi păstra supremaţia maritimă, ea rămânea la adăpost de orice atac peloponeziac : lacedemonienii şi aliaţii lor n-aveau decât să devasteze Atica, să taie viţa şi măslinii ; la adăpostul zidurilor ei, Atena era aprovizionată în continuare prin Pireu, iar flota ei de război da lovituri cumplite duşmanilor.

Pireul, ca şi zidurile Atenei, a fost organizat mai întâi de Temistocle. Se spune că pentru a-1 construi atenienii au făcut apel la geometrul şi filosoful Hippodamos din Milet, care trece drept părintele planurilor urbane zise „geometrice", cele în care toate străzile se intersectează în unghi drept, delimitând loturi de locuinţe pătrate sau

dreptunghiulare. La drept vorbind, ceea ce mai rămâne din construcţiile Pireului nu ne îngăduie câtuşi de puţin să credem că planul lui a fost chiar atât de regulat, dar se poate totuşi observa o adevărată planificare : domeniul public este aici clar delimitat pentru a lăsa loc dezvoltării ordonate a instalaţiilor portuare de tot felul, administrative, religioase, navale şi comerciale.

Spre deosebire de Pireu, oraşul Atena s-a născut şi a crescut fără niciun plan, la întâmplare parcă. în secolul 5, centrul religios rămânea Acropola, unde Pericle avea să reconstruiască în chip grandios templele distruse de armata lui Xerxes. în contrast cu oraşul de jos, clici totul era dispus într-o ordine splendidă. Un autor modem a putut scrie : „La Atena, estetica ordinii n-a putut triumfa decât pe Acropolă fiindcă numai acolo perşii au ras din temelii trecutul" 3. însă viaţa socială şi economică, ca şi activitatea politică şi judiciară, într-o mare măsură, aveau drept cadru agorâua din Cerameicos, pe care începem s-o cunoaştem destul de bine datorită săpăturilor americane. Poarta Dipylon, păstrată în parte, constituia capătul drumurilor care veneau de la Academie şi de la Eleusis (Calea Sacră). Aici, nu departe de cimitirul din Cerameicosul exterior, *Dromosul* (promenada) care urma cursul râului Eridanos se împărţea în două căi : una, numită Calea Panateneelor, ducea spre partea de sud-est a Acropolei, trecând prin Agora în diagonală ; cealaltă cotea drept spre 6ud şi era continuată de strada Trepiedelor, unde putem admira şi astăzi frumosul monument al lui Lisicrate. Imediat după bifurca ţie, această a doua cale lăsa în dreapta cele mai vechi monumente publice din Agora, rânduite între această stradă şi movila *Colonos Agoraios,* pe care .se înalţă, intact până astăzi, templul *Hephaisteion,* numit şi *Theseion :* este vorba, pornind dinspre nord, de *Porticul regal* (sau Porticul lui Zeus, fiindcă este probabil că aceste două nume se referă la unul şi acelaşi monument), de templul lui Apolon Patroos, de

Metroon sau sanctuarul Maicii zeilor Cibele, unde se păstra arhiva publică, de *Bouleuterion,* unde se întrunea Sfatul celor Cinci Sute, şi de *Tholos,* un monument rotund unde se adunau şi unde îşi luau masa pritanii, comisia permanentă a Sfatului. De partea cealaltă a aceleiaşi căi şi la o oarecare depărtare, de ea se înălţau altarul celor doisprezece zei olimpieni, considerat drept centrul oficial al oraşului, templul lui Ares şi monumentul eroilor eponimi, de la care îşi trăgeau numele cele zece triburi ale lui Clistene. Nu se ştie unde era aşezat faimosul portic pictat *(Stoâ Poikile),* care fusese construit sub administraţia lui Cimon, după cum nu se cunoaşte nici locul sanctuarului lui Tezeu, care data din aceeaşi epocă şi unde au fost transferate, în 475, rămăşiţele eroului, descoperite de Cimon în insula Sciros. Numai trupurile eroilor se puteau odihni în interiorul oraşului căci cimitirele, inclusiv cel din Cerameicos, se aflau întotdeauna *extra muros* [1].

In. secolul 2 î.e.n., două porticuri mari vor străjui latura de sud şi latura de est din Agora, dar în secolul 5, sub rezerva unor descoperiri viitoare, se pare că numai partea occidentală din Agora avea o înfăţişare cu adevărat monumentală. Aspectul ei trebuie să fi fost destul de impresionant, fără să fie comparabil, desigur, cu aspectul marilor pieţe din epoca elenistică, înconjurate din toate părţile de porticuri somptuoase.

Cum ne-am putea reprezenta partea orientală din această Agora, cea care servea drept piaţă comercială ? Numai textele ne pot fi de folos. Existau în Agora platanii sădiţi de Cimon4. Nenumărate prăvălii şi ateliere invadau orice colţ liber fiindcă în Agora clientela era mai numeroasă şi negustorii şi meşterii puteau face afacerile cele mai bune. Invalidul lui Lysias le spune atenienilor de la care îşi cere dreptatea :

„Acuzatorul meu pretinde că prăvălia mea e locul de

---

1 In afara zidurilor *(lat.).*

întâlnire al unei bande de pungaşi care şi-au tocat averea şi se leagă de toţi cei care râvnesc să şi-o păstreze. Luaţi seama însă că acuzaţiile acestea nu mi se potrivesc nici mie mai mult decât celorlalţi negustori, nici clienţilor mei mai mult decât clienţilor confraţilor mei. Aveţi cu toţii obiceiul să daţi o raita, unii pe la negustorul de parfumuri, alţii pe la cismar, fiecare în sfârşit pe unde îi place ; treceţi cel mai adesea pe la negustorii care s-au stabilit foarte aproape de Agora, rareori pe la cei de departe 5“.

Multe dintre prăvăliile acestea erau, desigur, nişte construcţii foarte fragile, ca cele din târgurile noastre de astăzi, nişte barăci de scânduri acoperite cu piei sau cu împletituri de răchită care slujeau şi de streaşină : Demostene povesteşte că în panica ce s-a stâmit când a sosit vestea că Filip a ocupat Elateea, în 339 î.e.n., aceste barăci au fost aprinse, şi ca să se facă loc în vederea întrunirii imediate a Adunării Poporului, şi ca să se atragă atenţia ţăranilor din împrejurimi prin acest incendiu ®.

în ciuda unei dezordini care trebuie să fi avut pitorescul ei şi despre care îşi pot face o idee toţi cei care au vizitat bazarele oraşelor din Orient, se pare că aceste prăvălii erau grupate oarecum în funcţie de mărfurile pe care le ofereau clientelei : intr-un colţ din Agora se aflau îndeosebi librarii, în altul, oalele şi celelalte obiecte de gospodărie, într-o parte, legumele şi vinul, în alta, articolele de toaletă feminină, coroanele de mirt pentru Înmormântări etc. Orăşenii nu erau singurii care veneau după cumpărături sau pentru a face apel la serviciile frizerului : se îngrămădeau aici şi sătenii, vânzând şi cumpă- rând în acelaşi tâmp, şi chiar o mulţime de străini veniţi din oraşele greceşti care plăteau tribut cetăţii imperiale. Aceştia din urmă veneau mai ales în epoca marilor Dio- nisii, către sfârşitul lui martie.

Monumentele de pe Acropolă şi, într-o măsură mai mică, cele din Agora, precum şi parcurile suburbane care ţineau de gimnazii, trezeau admiraţia vizitatorilor. în

schimb, drumurile Atenei, cu excepţia Dromosului şi a străzii Trepiedelor, erau mici, înguste, întortocheate şi mărginite de case cu un aspect, în cele mai multe cazuri, foarte modest. în această privinţă existau totuşi deosebiri între cartiere : între cartierul Scambonidai, de pildă, unde locu-

Iau mai mult cei bogaţi, şi cartierele Cerameicos, Collytos şi Melite, pe cât de populare, pe-atât de populate. Aici, diferitele meşteşuguri erau grupate pe sectoare sau pe 6trăzi, cam ca prăvăliile din Agora. Chiar numele de Cerameicos ne spune că acolo trăiau mulţi olari. Meşterii care prelucrau lemnul sau pielea, negustorii de arme sau de peşte îşi aveau fiecare sectorul lor. Aceste tradiţii s-au păstrat de-a lungul veacurilor şi, chiar în Atena modernă, cartierele populare care ocupă zona de la poalele Acropolei, nu departe de Agora, au strada vânzătorilor de papuci, strada căldărarilor, strada fierarilor...

Privit în ansamblu, oraşul de jos nu arăta prea bine. Un călător din secolul 3 î.e.n. scria :

„Oraşul Atena este foarte arid, lipsit de apă, alcătuit fără niciun plan din cauza vechimii lui. Străinul care l-ar descoperi pe neaşteptate s-ar îndoi că aceasta este cu adevărat mult lăudata cetate a atenienilor" 7.

Este însă foarte probabil că între secolele 5 şi 3 aspectul general al Atenei devenise ceva mai frumos. Aprecierea de mai sus se aplică deci *a jortiori* oraşului din vremea lui Pericle.

Cei care se miră de aceste constatări ar fi bine să ia în considerare două lucruri. în primul rând, în ţările mediteraneene, oamenii stau mult pe-afară, în aer liber, şi deseori nu intră în casă decât noaptea ca să doarmă ; mai mult, vara li se întâmplă ades să se întindă pe terasă, unde nu este atât de cald. E adevărat că iama poate fi frig la Atena, dar perioadele cu temperatură joasă sunt de obicei destul de scurte şi soarele îndreaptă totul de îndată ce se arată. In al doilea rând, toţi anticii, nu numai grecii, au fost

pătrunşi de spirit religios şi, de aceea, s-au îngrijit mai mult să le ofere zeilor lor locuinţe somptuoase decât să-şi asigure lor înşile confortul.

Contrastul între rânduiala frumoasă de pe Acropolă şi delăsarea din oraşul de jos este semnificativ în această privinţă. Mândria naţională se aprindea la vederea templelor de pe Acropolă, înălţate de Pericle, se aprindea fără îndoială şi la vederea porticelor şi a clădirilor municipale din Agora, dar ar fi fost aproape un sacrilegiu să construieşti pentru oameni locuinţe prea luxoase. Preceptul delfic „nimic prea mult" îşi găsea şi aici, ca şi în alte împrejurări, aplicarea.

Se prea poate ca tiranii din secolul 6 să fi pretins mai mult pentru ei înşişi, dar în Atena democratică şi egalitară a secolelor următoare luxul particularilor trezea imediat indignarea. Iată în ce termeni îi atacă Demostene pe unii oameni politici contemporani care îşi înfrumuseţau casele cu ajutorul unor averi dobândite pe căi necinstite, după părerea lui :

„Odinioară, oamenii de stat dădeau dovadă de atâta simplitate în viaţa lor particulară, moravurile lor se potriveau atât de mult cu firea cetăţii noastre încât şi astăzi aceia dintre voi care cunosc casa lui Aristide sau a lui Miltiade sau a celorlalţi cetăţeni iluştri din vremea aceea pot vedea că ea nu arată mai bine decât casele vecine. Şi asta fiindcă ei nu-şi puneau în gând să se îmbogăţească ocupându-se de treburile publice. Cinstiţi faţă de greci, pioşi faţă de zei, respectând egalitatea în cetate, ei ne-au adus o mare bunăstare, cum era şi de aşteptat... Astăzi, o să-mi spuneţi, treburile noastre nu stau prea bine, dar, pentru oraş măcar, s-a făcut mult. Adevărat ? Şi ce anume s-ar putea cita ? Că reparăm meterezele zidurilor ? Că refacem străzile şi fântânile ? Nişte nimicuri... Priviţi-i însă pe oamenii care duc această politică : au ajuns, unii de la sărăcie la bogăţie, alţii, de la o existenţă obscură la onoruri. Câţiva şi-au construit case

mai impunătoare decât edificiile publice şi pe măsură ce averea publică a scăzut, a crescut averea lor tot pe-a ti t“ s.

Astfel de vorbe, demagogice fără îndoială, oglindesc totuşi părerile unei părţi a poporului atenian şi este uşor de înţeles de ce oamenii care voiau să joace un rol in cetate au evitat să facă cheltuieli prea vizibile, pentru a nu trezi invidia.

Mai aflăm din acest pasaj din Demostene şi că, pe vremea lui, se reparau zidurile cetăţii, străzile şi fântânile. Supravegherea patrimoniului public revenea, în vechime, Areopagului, un consiliu care era format din foştii arhonţi şi se întrunea pe colina lui Ares, foarte aproape de Acropolă ; când Efialte şi Pericle au restrâns atribuţiile acestui consiliu aristocratic, funcţiile lui privind patrimoniul public au trecut în seama Sfatului celor Cinci Sute. Curând însă a fost nevoie să se creeze un colegiu specializat de funcţionari pentru a veni în ajutorul Sfatului : aşa au apărut cei zece *astinomi* (cinci pentru Atena şi cinci pentru Pireu) care se ocupau de bunul mers şi de poliţia oraşului şi cei zece *agoranomi,* repartizaţi la fel între cetate şi port, care supravegheau pieţele. Astinomii au un rol important: în sarcina lor cade poliţia de moravuri (supravegherea flautistelor, a dansatoarelor şi a curtezanelor), în sarcina lor cad străzile (apărarea de încălcările proprietarilor particulari, ridicarea gunoaielor), construcţiile, sărbătorile etc. Ei trebuie să aibă grijă ca gunoierii *(coprolâgoi)* să nu descarce gunoaiele la mai puţin de zece stadii de incinta cetăţii 9. Agoranomii supraveghează aplicarea reglementării preţurilor şi aprovizionarea pieţelor ; în privinţa controlului greutăţilor şi a celorlalte etaloane de măsură, ei sunt ajutaţi de zece supraveghetori numiţi *metronomi.* Intr-o lucrare de Xenofon, un personaj îl laudă pe frumosul Charmides că şi-a dezvoltat armonios, prin exerciţii fizice, şi braţele, şi picioarele şi-i spune în glumă :

„Mi se pare că ai membrele dezvoltate în mod atât de egal încât, dacă ţi-ai cântări în faţa agoranomilor separat partea de sus şi partea de jos a trupului, ca pe nişte pâini, cu siguranţă n-ai avea de plătit nicio amendă" 10.

Ştim că în subordinea astinomilor se află nişte supraveghetori ai drumurilor, numiţi *hodopoioi,* care au la dispoziţie, în calitatea lor de cantonieri, un număr de sclavi publici. Mai exista, în sfârşit, la Atena şi un arhitect-şef al oraşului, dar acesta nu pare să fi avut puteri prea mari, cel puţin în privinţa oraşului de jos ; nu încape îndoială că singura lui obligaţie era să se ocupe de întreţinerea templelor şi a edificiilor publice.

Intr-un oraş atât de arid ca Atena, problema apei era cea mai importantă dintre toate. Tiranii din secolul 6 se ocupaseră de ea şi dotaseră Atena, în urma unor lucrări importante, cu mai multe fântâni, dintre care cea mai vestită era *Enneăcrounos* (fântâna cu nouă guri). Serviciul apelor era încredinţat, în secolul 4, unui funcţionar special, care avea o importanţă atât de mare încât nu era desemnat prin tragere la sorţi, ca cea mai mare parte a magistraţilor. ci era ales. Acest funcţionar trebuia să fie bogat ca să poată contribui cu propriii săi bani la îndeplinirea îndatoririlor legate de funcţia sa. Un decret atenian din 333 î.em. îl cinsteşte pe „funcţionarul însărcinat cu fântânile" Pytheas din demul Alopece „pentru că a îndeplinit cu râvnă toate îndatoririle funcţiei sale şi îndeosebi pentru că a pus să se termine fântâna cea nouă de lingă sanctuarul lui Ammon şi a construit fântâna din sanctuarul

Iui Amphiaraos, îngrijindu-se de aducerea apei şi de canalul de scurgere" ; ca răsplată, Pytheas va primi o coroană de aur în valoare de o mie de drahme u. Vedem de aici că acest funcţionar se ocupa nu numai de Entânile din Atena, ci de toate fântmile din Atica, de vreme ce înzestrase cu o fântână nouă sanctuarul lui Amphiaraos, care se afla aproape de graniţa cu Beoţia.

Oricâtă râvnă ar fi avut, aceşti funcţionari nu puteau schimba cu totul o stare de lucruri foarte neplăcută. Mai toate străzile Atenei erau strâmbe. Ele urmau întocmai forma trecerilor naturale dintre coline ; deseori ele se strâmtau şi mai mult şi nu păstrau nicicând aceeaşi lăţime pe întregul lor parcurs. Casele au o aliniere defectuoasă : când sunt retrase, când ies în afară. Apa de ploaie – cel puţin cea care nu e adunată în rezervoare – ca şi apa murdară este evacuată în stradă, unde e aruncată pe uşi şi pe ferestre. Cu toate acestea, canalizarea neacoperită din mijlocul străzii pare să fi fost înlocuită în multe cazuri, în secolul 4, cu tuburi îngropate şi cu canale de scurgere. Străzile nu sunt pavate ; surpate de apele care se scurg şi acoperite de noroaie, ele se transformă repede în nişte mocirle, de îndată ce se strică timpul. Nu numai că nu poate fi vorba de urbanism în acest caz, dar nu poate fi vorba nici măcar de igienă şi este uşor de înţeles de ce epidemiile – ne gândim, de pildă, la marea ciumă din 429 care l-a răpus pe Pericle – s-au putut dezvolta atât de repede într-un astfel de oraş, mai ales că atunci se afla înghesuită acolo, contrar obiceiului, şi populaţia de la ţară. Fireşte, străzile nu erau luminate noaptea, aşa cum reiese şi dintr-o anecdotă pe care o povesteşte Plutarh pentru a ilustra trufaşa stăpânire de sine a lui Pericle :

„Intr-o zi, Pericle a fost acoperit de ocări şi de vorbe urâte în Agora, de către un om obraznic şi bădăran ; el l-a răbdat pe acest individ toată ziua şi s-a ocupat de treburile urgente. Seara, s-a întors liniştit acasă, iar omul acela s-a ţinut scai de el, continuând să-i spună lucrurile cele mai neobrăzate. Când să intre în casă, fiindcă se întunecase deja, Pericle l-a poruncit unui slujitor să ia o faclă şi să-l însoţească pină acasă pe cel care îl insultase*1 12.

Heliaştii din Viespile, care se scoală în mijlocul nopţii ca să meargă la tribunal, încearcă să ocolească noroaiele punând nişte sclavi tineri să le lumineze drumul cu opaiţele ,n.

Călătorul din secolul 3 de care am mai vorbit, cel care se arăta decepţionat de înfăţişarea Atenei11, adăuga : „Cele mai multe case sunt foarte umile, numai câteva sunt acceptabile**.

Unele locuinţe sărăcăcioase erau săpate direct în slâncă, de pildă în cartierul mărginaş *Coile* (Scobitura), în locul unde Zidurile Lungi se întâlneau cu zidul de incintă. Una dintre aceste caverne artificiale are trei camere şi un vestibul în formă de şopron ; ea a fost numită în mod abuziv „temniţa lui Socrate** ; în realitate era o locuinţă rupestră care a slujit drept cavou funerar în epoca romană.

Alte locuinţe se sprijină numai pe peretele cioplit al stâncii, ori sunt aşezate pe nişte mici terase obţinute prin nivelare. In apropierea acestor case de troglodiţi sunt săpate , rezervoare de apă.

In cartierele populare, majoritatea caselor erau foarte mici şi n-aveau decât un parter format din două sau trei încăperi minuscule. Când aveau şi una sau două camere la etaj, adesea se ajungea la ele pe o scară exterioară de lemn. Aceste mansarde puteau fi închiriate unor ţărani săraci sau unor străini care doreau să aibă şi o locuinţă la oraş. „Casa noastră, spune un împricinat, avea un etaj, pe care îl ocupa Philoneos, când venea să stea la oraş” ,5.

Zidurile acestor case erau făcute din lemn, din cărămidă nearsă sau din pietre lipite cu un mortar de pământ umed. Era atât de uşor să le străpungi, incit hoţii nu se mai osteneau să forţeze uşile şi ferestrele, ci preferau să facă o gaură în aceşti pereţi atât de subţiri. De aceea, la Atena, spărgătorii erau numiţi *toichorychoi,* adică „spărgători de ziduri”. Un atenian care trecea drept hoţ era poreclit *Chalcous* „omul de bronz” ; într-o zi, pe când acesta îşi bătea joc, în adunare, de sârguinţa cu care-şi scria' Demostene discursurile în timpul nopţii, oratorul i-a răspuns : „Ştiu că te stânjenesc ţinându-mi lampa aprinsă. Iar voi, atenieni, să nu vă miraţi că se produc atâtea furturi

dacă hoţii sunt de bronz, iar zidurile, de chirpici !“ 10 Aceste case erau în general lipite una de alta şi atenienii ar fi putut proceda şi ei ca plateenii care, în 431, când tebanii le-au ocupat pe neaşteptate cetatea, „ca să se adune în secret, fără să fie văzuţi trecând pe străzi, au spart zidurile care despărţeau casele vecine” n.

Proporţiile caselor ale căror contururi se mai văd încă la Atena sunt, fără excepţie, foarte reduse. Uşile de la intrare, ne spune Plutarh, se deschideau în afară şi cel care voia să iasă ciocănea, pentru a-i scuti pe trecători de neplăcerea de a fi loviţi de uşa deschisă pe neaşteptate.

Acoperişurile erau plate. Ferestrele, dacă existau, erau prin forţa lucrurilor foarte mici, cât nişte lucarne, fiindcă cei vechi nu cunoşteau geamurile transparente : dacă voiau să astupe ferestrele din cauza timpului urit, n-o puteau face decât cu panouri opace.

Când închiria asemenea case, proprietarul, dacă nu primea regulat chiria, recurgea la mijloace energice ca să-şi capete banii; el demonta uşa de la casă sau ţiglele de pe acoperiş sau chiar bloca puţul. Chiriaşii insolvabili în-groşau rândurile celor fără acoperiş, mulţi la Atena.

Printre cei pe care i-am putea numi „vagabonzi" existau bieţi oameni declasaţi, victime ale durităţii oamenilor şi ale unei soarte neîndurătoare ; existau însă şi „voluntari", mă refer la filosofii de felul oelor care vor ajunge atât de numeroşi în epoca elenistică, oameni pentru care era o mândrie să dispreţuiască nu numai avuţiile, ci şi confortul cel mai elementar în viaţă. N-am ajuns încă în epoca lui Diogene şi a butoiului său, dar Antistene, întemeietorul şcolii cinice, este un discipol al lui Socrate.

„Filosoful cinic, va spune Teles, în secolul 3, dacă simte nevoia să se. frece cu ulei, se duce la baia publică şi se freacă cu murdăria amestecată cu ulei (pe care cei care se scaldă au dat-o jos de pe trup cu ajutorul *strigilu- lui).* I se mai întâmplă şi să se apropie de focul dintr-o fierărie, să-şi frigă nişte albişaare, să pună deasupra puţin ulei, să

se aşeze şi să-şi ia astfel masa. El doarme vara în sanctuare, iama în băi. Nu duce lipsă de nimic de vreme ce se mulţumeşte cu ce are" 1S.

încă din secolul lui Pericle, oamenii săraci, o ştim, se adăposteau în sezonul rece în băile publice, ca să se bucure de puţină căldură şi uneori, apropiimdu-se prea tare de sobă, se ardeau. In comedia P1 u t o s de Aristofan, Chremylos o întreabă pe Sărăcie : „Tu ce lucru bun ne-ai putea aduce, afară de arsurile pe oare le căpătăm la baie ? “ 19

De obicei, alimentele erau pregătite afară, pe un brasero, aşa cum se întâmplă şi astăzi în multe sate greceşti. Intr-adevăr, înainte de secolul 4, casele nu par să fi avut şi bucătării şi chiar când exista o bucătărie, nu exista, pare-se, o vatră fixă: focul era întâi aprins afară şi apoi era adus în casă, după ce lemnul sau cărbunii începuseră să ardă şi nu mai scoteau atât fum. Cu toate acestea, problema evacuării fumului se punea oricum în timpul iernii, când cei din casă simţeau nevoia de a se încălzi. Procedeul cel mai expeditiv (întilnit încă şi astăzi în unele case ţărăneşti) era să se dea la o parte o placă sau o ţiglă din acoperiş atunci când se aprindea focul : asta se putea face din interior, cu ajutorul unei prăjini. Aceste găuri de aerisire *(opăi),* care nu trebuie să fie confundate cu ferestrele *(thyndes),* puteau fi plasate şi în partea de sus a zidurilor, sub cornişă 20. Textele vechi vorbesc însă şi de nişte coşuri pentru fum *(capnodâke)21,* care trebuie să fi fost făcute din tuburi de ceramică, ceea ce dovedeşte că se folosea şi un dispozitiv mai puţin rudimentar decât gaura de aerisire. Astfel de coşuri existau mai ales în casele mai evoluate decât cele despre care am vorbit până acum, în casele oamenilor bogaţi sau măcar înstăriţi.

Intr-adevăr, dintre cele aproximativ zece mii de case pe care le înregistra Xenofon în Atena timpului său 22, cele mai multe semănau, fără îndoială, cu locuinţele sărace pe care le-am descris mai sus ; altele însă, mai ales în

cartierele rezidenţiale, cum ar fi, de pildă, Scambonidai, aveau desigur mai mult confort, cel puţin în secolul 4, de vreme ce trezeau invidia contemporanilor lui Demos tene. S-a descoperit în Atica, la Vuliaghmeni, în apropierea sanctuarului lui Apolon Zoster, o casă cu peristii care datează probabil din secolul 6, iar la Atena, în Agora, s-a găsit o construcţie mare, cu porticuri, din aceeaşi epocăS3, dar putem noi susţine că acestea sunt locuinţe particulare ? Lucrul este foarte îndoielnic. Ele par a fi mai degrabă nişte edificii municipale care slujeau drept reşedinţă unor colegii de magistraţi.

Ştim că existau la Atena, cel puţin în secolul 4, locuinţe colective mari, de tipul blocurilor noastre, căci oratorul Eschine ne spune :

„Numim *synoikia* locuinţa în care trăiesc mai multe familii şi *oikia* pur şi simplu, locuinţa în care trăieşte o singură familie. Dacă într-una din aceste dugheni înşirate de-a lungul străzilor noastre se instalează un doctor, dugheana primeşte numele de cabinet medical, dacă în acelaşi loc se instalează, după plecarea doctorului, un fierar, localul începe să se numească fierărie, sau curăţătoriei dacă-1 ocupă un meşter care spală ţesăturile, sau atelier de dulgherie... ; când se instalează aici nişte prostituate împreună cu patronul lor, locul capătă imediat numele de casă deochiată“ *u.*

Nu s-au descoperit însă în Atica case mari şi bogate care să fie cu siguranţă locuinţe particulare. Ca să ne facem o idee despre acestea trebuie să apelăm la rezultatele remarcabile ale săpăturilor de la Olynthos (în nordul Greciei, în peninsula Chalcidică) şi de la Delos, în marea Egee 25.

Casele descoperite la Olynthos datează din secolul 4. Cele mai bine păstrate au un plan de ansamblu de forma unui pătrat aproape perfect. încăperile se deschid, toate, nu spre stradă, ci spre un portic interior *(pastăs)* care vine după o curte *(aule)* precedată de un vestibul *(prothyron).*

Acest aranjament prevesteşte încă de pe acum casele cu peristiluri interioare din epocile elenistică şi romană. Porticul *pastâs* este orientat în mod normal drept spre sud, ca în recomandarea pe care o face Socrate în opera lui Xenofon : „Când casele sunt orientate spre miazăzi, soarele pătrunde iarna în încăperi, în vreme ce vara el trece pe deasupra capetelor noastre, peste acoperişuri, şi ne lasă in umbră“ 26. Uşa de la intrare poate fi aşezată pe latura de sud sau pe latura de est, fără ca asta să schimbe cu ceva orientarea porticului interior. De asemenea, sala împodobită cu mozaic unde aveau loc banchetele, *andron,* se putea găsi în colţul de nord-est sau în colţul de sud-est, dar spaţiosul „Uving-room“ *(diaiteterion)* era aşezat în principiu la nord, în spatele porticului interior prin care primea lumina. în sfârşit sufrageria de toate zilele *(oikos)* avea alături baia şi bucătăria. O cămară şi un atelier completau planul parterului. La etajul întâi se aflau in principiu camerele : camera conjugală f*thâlamos),* încăperile femeilor *(gineceul)* şi boxele unde dormeau sclavii27.

Atrage atenţia asocierea obişnuită a bucătăriei cu baia ; motivul este uşor de înţeles, căci bucătăria poate transmite încăperii alăturate o parte din căldura ei. în Viespile lui Aristofan, Bdclycleon îl ţine prizonier, în propria lui casă, pe tatăl său, Filocleon, iar bătrânul prostănac vrea să scape ca să meargă la tribunal să fie judecător. Auzindu-l pe tatăl său că mişcă, Bdelycleon îi spune unuia dintre servitori : „Tata s-a vârât în cuptor şi, ghemuit acolo, scotoceşte ca un şoarece. Vezi să nu cumva să fugă prin gaura de la baie“ 28. De curând, cineva a propus să se înţeleagă prin „gaura de la baie“, gaura, sau mai bine zis gura de aer cald care ar fi fost tăiată în peretele dintre cele două încăperi, bucătăria şi baia29. Se pune însă întrebarea, Filocleon, o dată ajuns în baie, cum ar fi putut scăpa din casă ? Fără îndoială, gluma este cam forţată când se subînţelege că Filocleon ar putea ajunge

atât de mic incit să se strecoare prin gaura de scurgere a apei, dar cititorii lui Aristofan acceptau exagerarea poetului fără nicio şovăială. De fapt, Filocleon va scăpa pe horn şi va spune triumfător, la versul 144 : „Eu sunt fumul, eu ies“. S-a descoperit efectiv în ruinele de la Olynthos o ţiglă care are un orificiu elip- soidal de 47 cm. pe 23, prin care un om se putea strecura cu uşurinţă pe acoperiş. Comparaţia dintre săpăturile de la Olynthos şi textul lui Aristofan ne îngăduie aşadar să credem că încă de la sfârşitul secolului 5 existau la Alena case de acest tip. Un alt text, din Demostene de astă dată, vine să confirme faptul că un datornic insolvabil, în momentul când autorităţile veneau să-l ridice de acasă, se putea gândi să fugă pe acoperiş şi să treacă în mod discret la vecini, mergând pe terasă so.

Casele de la Delos aveau adesea nu numai singurul şir de coloane care alcătuiesc o *pastâs,* ci chiar portice pe mai multe din laturile curţii interioare. Aceasta era uneori înconjurată de peristil cu totul, pe toate cele patru laturi ale sale. Atâta doar că aceste case datează din epoca elenistică şi nimic nu ne garantează că tipul lor era curent în Atena secolului 4.

Nu încape îndoială că multe locuinţe particulare aveau încă de pe atunci cel puţin un etaj. Un atenian înstărit explică intr-un discurs al lui Lysias :

„Trebuie să vă spun în primul rând (fiindcă şi aceste amănunte sunt necesare) că am o căsuţă cu un etaj ; ea are aceeaşi împărţire şi sus şi jos, şi în apartamentul femeilor şi în cel al bărbaţilor. S-a. născut cel mic, iar maică-sa îl alăpta. De câte ori trebuia să-l spele, ea era obligată să coboare şi risca să cadă pe scară ; de aceea m-am hotărât să mă mut la etajul întâi şi să las femeile la parter. Ne-am obişnuit aşa şi nevastă-mea se ducea deseori să doarmă lingă cel mic ca să-i dea să sugă şi să-l facă să tacă".

Clientul lui Lysias adaugă : „în prostia mea, o

credeam pe nevastă-mea cea mai cuminte femeie din tot oraşul" 31. Dar vai ! ea avea să profite curind de această nouă repartiţie a camerelor pentru a-şi primi iubitul ia parter, în timp ce bărbatul dormea la etajul întâi.

Adesea acest etaj întâi ieşea în afară deasupra străzii, dar statul considera că aceste balcoane reprezintă o încălcare nejustificată a spaţiului public. Deja fiul lui Pisistrate, Hippias, tiranul Atenei, „a scos la vânzare tot ceea ce, la etajele caselor, depăşea alinierea spre stradă : scările, balcoanele şi uşile care se deschideau în afară" 32. în secolul 4,

22

Ificrate le-a propus atenienilor să instituie un impozit asupra tuturor clădirilor care ies în afară, pentru a ameliora starea îngrijorătoare în care se aflau finanţele statului33 Terasele de la etajul de sus puteau fi împodobite cu balustrade şi coloane, aşa cum le vedem reprezentate pe vasele pictate din secolul 4.

In privinţa decorării caselor nu putem aminti, pentru primele timpuri, decât un simplu strat de var pe pereţi. In secolul 4, andrdn-ul sau curtea cu peristil puteau fi împodobite cu mozaicuri, ca la Olynthos. Casa lui Focion, din cartierul Melite, „era împodobită cu plăci de bronz, dar altminteri simplă şi mobilată sumar" 34. Zidurile locuinţelor celor mai bogate erau acoperite cu tapiserii şi broderii ; tavanele erau decorate uneori şi aveau lambriuri [...] Se povestea că Alcibiade îl sechestrase la el acasă timp de trei luni pe pictorul Agatharchos, ca să-l oblige să-i împodobească locuinţa cu fresceS6. Cu toate acestea, luxul casei lui Alcibiade, lăudat atât de mult, era cu totul relativ : „Catalogul bunurilor sale, scoase la vânzare când s-a executat sentinţa cu care s-au terminat procesul Hermocopi- zilor şi cel al Misterelor nu lasă impresia unui lux foarte costisitor. Două *himătia* care pot fi „veşmintele de purpură" de care vorbeşte Plutarh ; un mobilier descris în amănunţime, din care piesa oea mai bogată era un

«ansamblu de sufragerie» format din patru mese şi douăsprezece paturi «cu lucrătură de Milet», cu o valoare totală de circa 120 drahme : la asta se reducea, pare-se, garderoba şi mobilierul unui om al cărui lux particular este pe măsura stilului de viaţă modest al atenienilor din secolul 5“ 37. în afară de paturi, mese, scaune şi taburete, mobilierul mai cuprindea în special cufere şi cutii, în care se păstrau hainele şi bijuteriile. Trebuie să socotim, de asemenea, că multe din vasele pictate semnate de artişti celebri nu aveau niciun fel de întrebuinţare în gospodărie, ci erau expuse ca podoabe în unele încăperi din casă, la fel ca farfuriile pictate sau vasele de preţ care împodobesc astăzi apartamentele noastre. Cam aşa ne putem închipui casa lui Callias, atenianul bogat pe care ni-1 înfăţişează Platon în dialogul *Protagoras :* în această casă, sub *prosloon* (porticul cel mai apropiat faţă de intrare), celebrul sofist, înconjurat de „corul" prietenilor şi discipolilor săi, se plimba stând de vorbă, iar savanta adunare descria rotiri armonioase, când au intrat Socrate - şi tânărul Hipocrate, nu fără a întâmpina dificultăţi din partea portarului, un eunuc, care nu voia să le deschidă 38.

Astfel de case erau însă rare în Atena secolului lui Pericle. Multe păreau mai degrabă nişte magherniţe, iar majoritatea erau prea mici ca să permită luxul unor instalaţii sanitare. De aceea se recurgea în mod curent119 la *amis* (oala de noapte, acest „pot qu’en-chambre on demande“, după perifrază din *Les racines grecques).* O foloseau chiar şi soldaţii din garnizoane, care făceau cu ea uneori farse grosolane40.

Noaptea, oamenii îşi scoteau mantaua şi cingătoarba de la tunică, dar păstrau tunica, pe care o foloseau şi drept cămaşă de noapte. Dintr-un pasaj foarte licenţios din Aristofan aflăm că paturile erau de fapt nişte rame de lemn prevăzute cu chingi pe care se punea, în chip de saltea, o rogojină subţire de papură sau de trestie *(psiathos).*

Aristofan vorbeşte şi de perne şi pături, dar nu spune nimic de cearceafuri. In timpul verii, oamenii preferau să doarmă pe terasa care slujea ca acoperiş, ca să se poată bucura de răcoarea nopţii. Ei se înfăşurau atunci în pături, dar purecii şi ploşniţele le stricau adesea somnul : înţepăturile paraziţilor îl gonesc din aşternut pe moş Strep- siade41.

In asemenea condiţii de locuit, igiena răminea prin forţa lucrurilor rudimentară. Vom vorbi în capitolul VI despre curăţenia corporală care, evident, cunoştea variaţii în funcţie de clasele sociale şi de nivelul de trai. Şobolanii, muştele şi lânţarii răspândeau tot felul de boli, iar epidemiile nu erau rare. Murdăria şi mirosul urât nu lipseau, desigur, din Atena clasică.

Dacă plecai din Atena prin nord-vest, ieşind pe poarta Dipylon, ajungeai aproape imediat în cel mai important Cimitir al oraşului, situat de ambele părţi ale drumului care ducea la Academie. Această necropolă datează cel puţin din secolul !J, de vreme ce aici s-au găsit marile vase funerare de stil geometric pe care cercetătorii le numesc „vase tip Dipylon". Mai târziu, aici va înălţa statul atenian mormân- tul colectiv al soldaţilor căzuţi în război, aici va cinsti amintirea lor, din însărcinarea statului, un orator ales în mod oficial, al cărui nume va fi Pericle, Demostene sau Hiperide.

Aleea mormintelor dezvelită de săpături este un drum secundar, la sud de drumul care duce la Academie, aproape de malul râului Eridanos ; ea aminteşte întrucâtva de aleea Aliscamps din Arles şi de Via Appia din Roma. Taluzurile ei sunt mărginite de terase pe care nişte ziduleţe le împart in mici ..concesiuni1' aparţinând unor familii de atenieni, cetăţeni sau meteci. Fiecare loc împrejmuit adăposteşte mormintele membrilor familiei şi pe cele ale sclavilor ei. Monumentele funerare constau, cele mai adeseori, din plăci de marmură sau „stele", aşezate în picioare şi împodobite cu basoreliefuri, dar

întâlnim şi adevărate edicule* cu frontoane. Deasupra unora dintre morminte se înalţă

* Monument mie, semănând oarecum cu un templu în mi-, niatură.

3 – Viata de toate zilele în Grecia vase de marmură, mai ales *lelajthoi* şi *loutraphoroi* (vase de formă prelungă, cu una sau două toarte), semn că acolo sunt îngropaţi tineri necăsătoriţi. In sfârşit, sclavii nu au decât nişte simpli *cippi* rotunzi (coloane trunchiate) care le poartă numele. Animale simbolice – tauri, lei, câini, sfincşi sau sirene – sunt reprezentate fie pe piedestale înalte, fie la colţurile locurilor de înmormântare. Stelele sculptate înfăţişează scene, simbolice şi ele, de rămas bun sau de revedere. Facem cunoştinţă şi cu o femeie tânără care se găteşte (Hegeso) şi cu un călăreţ atenian de douăzeci de ani care doboară un duşman înainte de a pieri el însuşi (Dexileos).

Dacă mergeai în continuare pe acelaşi drum care pleacă de la Atena spre vest, după ce treceai de cimitirul din Cerameicos, intrai pe teritoriul demului Colonos, locul de naştere al poetului Sofocle, şi ajungeai la Academie, adică la grădina lui Âcademos, personaj care ar putea fi ori vechiul proprietar al terenului, ori mai d/grabă un erou local care-şi avea aici un sanctuar rustic. Era de fapt o mare pădure sacră pe care Hiparh, fiul lui Pisistrate, o împrejmuise cu ziduri. Pădurea era consacrată Atenei ; aici creşteau cei doisprezece măslini sacri ai zeiţei *(moriai),* răsăriţi, pe cit se spunea, dintr-un butaş al măslinului din Erehteion [2]. De la aceşti măslini provenea uleiul dat ca premiu învingătorilor de la Panatenee. Şi alţi zei şi eroi îşi aveau aici altarele, de pildă Hermes, zeul gimnaziilor, şi Eros, zeul dragostei. Cimon, „care a făcut din Academia fără apă şi uscată de până atunci o grădină bine irigată şi cu alei umbroase1*, a amenajat aici şi un gimnaziu 42 pe ale căinai piste se antrenau efebii care erau apoi trecuţi în

---

2 Templu de pe Acropolă, celebru datori lă por.icului cu Cariatide.

revistă de membrii Sfatului. Nişte săpături recente au readus la lumină locul unde se afla aeest gimnaziu, ruinele unei palestre, porţiuni din zidul de incintă şi un mic templu. Aristofan evocă în chip spiritual acest gimnaziu în N o r i i, cmd defineşte idealul vechii educaţii :

„Strălucitor şi proaspăt ca o floare, îţi vei petrece timpul în gimnazii, în loc să sporovăieşti în Agora lucruri fără cap şi coadă, cum fac cei de azi, sau să te agiţi pentru o pricină fără importanţă în care totul e numai şicană, tăgăduială şi înşelăciune. Vei merge la Academie şi vei alerga pe sub măslinii sacri, purtând o coroană uşoară de trestie, împreună cu un prieten de vârsta ta, mirosind a salce, a lipsă de griji şi a plop care-şi scutură mâţişorii, bucurându-te de primăvară, atunci câmd ulmul şi platanul îşi şoptesc... In felul acesta vei avea întotdeauna pieptul puternic, pielea frumoasă, umerii laţi..." 43

Dar dacă Academia este celebră şi numele ei a fost preluat de toate „Academiile" din lume, e numai datorită lui Platan care a inaugurat aici, în 387, o şcoală eu cursuri regulate. Intr-adevăr, 'fiindcă nu exista nicio instituţie de învăţământ superior, pe vremea „sofiştilor" – nişte savanţi şi filosofi – gimnaziile au ajuns locul de întrunire recunoscut al unor adevărate cercuri intelectuale pe care noi le numim „şcoli". S-a spus pe bună dreptate că „gimnaziile sunt replica exactă a acelor -«centre culturale» în care arhitecţii urbanişti de astăzi îşi propun să aşeze tot ce ţine în acelaşi timp de cultivarea trupului şi a minţii" 44 în aceste gimnazii era nevoie de apă, ea să se poată spăla atleţii şi nu este desigur o întâmplare că Academia se afla aproape de râul Cefisos.

La fel, în partea de est a Atenei, Liceul, care va fi „şcoala"' lui Aristotel, era aşezat aproape de izvoarele Eridanosului, iar în partea de sud, gimnaziul Cynosarges, unde şi-a expus învăţătura cinicul Antistene, se găsea aproape de Ilisos, desigur nu departe de acel loc încântător pe care l-a descris Plalon, prin gura lui Socrate,

într-un pasaj celebru din dialogul Fedru : „Pe Hera, frumos loc de popas ! Platanul acesta este într-adevăr, pe cit de înalt, penaţit de răsfirat. lax- această mielărea, cât e de mare şi ce Umbră minunată aruncă ! E încărcată de flori şi parfumează împrejurimile cum nu se poate mai frumos. Şi iarăşi, ce farmec neîntrecut are acest izvor care susură sub platan, ce rece îi e apa : e destul să-mi moi piciorul ca s-o aflu ! Dacă mă iau după aceste figurine, după aceste statui de zei, izvorul e fără îndoială consacrat unor nimfe, lui Ahe- loos. Şi nu-i aşa că aerul de aici e neîntrecut şi neînchipuit de plăcut ? O melodie limpede de vară care se împleteşte cu cântecul greierilor. Dar plăcerea cea mai aleasă fi-o dă iarba de aici, de pe coasta asta atât de lină, pe care te poţi întinde ţinându-ţi capul inlr-o poziţie foarte comodă".

Pe Fedru îl miră acest entuziasm din partea unui om „care nu pleacă niciodată din oraş, nu întreprinde călătorii nici dincolo de hotarele Aticei, ba nici chiar dincolo de zidurile Atenei". Iar Socrate, despre care ştim oricum că mergea adesea la Liceu şi uneori la Academie, îi răspunde : „Câmpia şi copacii nu vor să mă înveţe nimic, în vreme ce de la oamenii din oraş poţi învăţa a ti tea !“ 45 Nu este mai puţin adevărat că pasajul de mai sus trădează, din partea lui Plalon, o dragoste sinceră pentru natură. In secolul 3, *Idilele* lui Teocrit vor marca, în această privinţă, un aspect cu totul nou al sensibilităţii literare, dar cele două texte din Aristofan şi din Platon pe care tocmai le-^m citat arată destul de limpede că grecii erau, ca şi noi, sensibili la prospeţimea verdeţii, la calmul unui peisaj frumos, la frumuseţea copacilor, aşa cum o dovedesc, dealtfel, şi locurile pe care le-au ales pentru a-şi aşeza gimnaziile.

Fără îndoială, mulţi atenieni bogaţi aveau şi o casă la ţară, afară din cetate, fie în cartierul mărginaş Agryle, fie în altă parte. In afară de Calea Sacră care ducea la Eleusis şi pe unde trecea procesiunea religioasă a misterelor, şi în

afară de cele două drumuri, civil şi militar, care legau oraşul de portul său, Pireu 1, şi pe unde circulaţia căruţelor Încărcate trebuie să fi fost considerabilă, nu existau deeit nişte drumuri de pământ bătătorit sau nişte biete poteci pe care se circula mai ales pe jos ori călare pe măgari, pe catâri sau pe cai şi pe care trecerea unui car uşor cu două roţi era o problemă.

De îndată ce se lăsa noaptea, aceste drumuri erau încă şi 'mai nesigure decât străduţele întunecoase şi întortocheate din Atena, unde stăteau la pândă hoţii. In Păsările lui Aristofan, atenianul Euelpides povesteşte ce necaz' a păţit :

„Mi-am pierdut, vai ! o manta de lină frigiană, din cauza unui cocoş. Fiind invitat la un banchet, ca să sărbătorim a zecea zi de la naşterea unui copil, băusem puţin şi adormisem înainte ca ceilalţi să se'aşeze la masă, cind a diitat un cocoş. Crezând eu că s-a făcut de ziuă, am plecat la Halimous ; dc-abia am pus piciorul afară din cetate, că un tâlhar m-a şi lovit cu ciomagul în spate. Cad, vreau să strig, dar el îmi şi furase mantaua" J6.

Fireşte, drumurile nu erau lipsite de hanuri care primeau călătorii, oferindu-le casă şi masă. Tot Aristofan ne asigură de existenţa lor, dar în acelaşi timp el ne inspiră şi îndoieli serioase cu privire la curăţenia lor, cind, în comedia Broaştele, pune în gura lui Dionysos, care vrea să afle de la Heracles care e cel mai bun drum spre Hades, aceste vorbe :

„Numeşte-mi, pentru orice nevoie, gazdele care te-au ajutat cind te-ai dus să-l aduci pe Cerber ; numeşte-mi şi porturile, brutăriile, lupanarele, popasurile, răspântiile, fântânile, drumurile, cetăţile, adăposturile şi hanurile unde sunt mai puţine ploşniţe1147.

Multă vreme au existat în Atica domenii rurale întinse, stăpânite de Eupatrizi. Pe timpul lui Solon, prima clasă de cetăţeni, care avea singură acces la arhontat, cuprindea pe atenienii cu un venit anual care atingea sau

depăşea cinci sute de medimne de cereale. Ei erau numiţi p*entacosiomedimnoi* şi trebuiau să recolteze cel puţin două sute cincizeci de hectolitri, fiindcă un medimn măsura ceva mai mult de cincizeci de litri. încă din secolul 5, fiul lui Miltiade, Gimon, era destul de bogat ca să-şi poată spori popularitatea printr-o nemaipomenită liberalitate :

„Făcea din casa sa un pritaneu pentru toţi cetăţenii (ospăta, adică, la el pe toţi cei care i-o cereau, tot aşa cum statul hrănea în pritaneu pe cei care-i aduseseră servicii însemnate) şi pe proprietăţile lui le îngăduia străinilor să consume sau să ia fructele şi tot ce era mai bun în fiecare anotimp" 48.

Penele avea şi el, în Atica, pământuri şi case pe care a promis să le dea statului dacă lacedemonienii, în invaziile lor, le-ar fi cruţat ca să-l facă suspect în ochii concetăţenilor lui49. Economia atică se mai baza încă în cea mai mare măsură pe agricultură şi pe creşterea animalelor şi numai în chip accesoriu pe comerţ. în demele rurale, s-au descoperit ruinele câtorva case de proprietari, dar ele sint într-o stare prea proastă ca să ne poată oferi vreo informaţie precisă.

Este mai bine să ne referim la o descriere făcută de atenianul Xenofon ; vorbind despre domeniul său de la Scillous, din Elida, în Peloponez, el spune :

„Prin acest domeniu curge riul Selinus... bogat în peşte şi în scoici... ; există aici şi terenuri de vânătoare. Xenofon a înălţat un altar şi un templu zeiţei Artemis... Vânatul

— mistreţi, gazele, cerbi – putea fi prins fie chiar pe terenul sacru, fie pe terenul Pholoe. Locul se află la marginea drumului care duce de la Sparta la Olimpia, la o depărtare de douăzeci de stadii de templul hii Zeus. **In** incinta sacră există o pajişte şi nişte dealuri împădurite, bune pentru creşterea porcilor, a caprelor, a boilor şi chiar a cailor... Templul e înconjurat de o livadă de pomi

fructiferi case dau fructe foarte bune în orice anotimp 5®“.

Dar mai ales în Economicul **ne** informează Xeno- fon asupra vieţii nobilului de ţară. **In** această lucrare citim un splendid elogiu al agriculturii care este înfăţişată ca izvor al tuturor virtuţilor. Acest tablou idilic răspunde, desigur, unei experienţe personale. Vom mai avea prilejul să revenim asupra lui.

Cu toate acestea, dezvoltarea democraţiei ateniene care pretindea de la cei bogaţi sacrificii materiale foarte grele, prin intermediul *liturgiilor* (servicii aduse comunităţii, cum ar fi *trierarchia* sau *choregia*), şi mai ales împărţirea pământului între copii au dus la o scădere considerabilă a numărului şi a importanţei proprietăţilor mari. în secolul 5, Atica era cultivată mai ales de micii proprietari care-şi lucrau ei înşişi bucata de pământ, ajutaţi de câţiva sclavi şi muncitori agricoli. Această clasă mijlocie de mici proprietari care nu se speriau de muncă a fost tăria Atenei în timpul războaielor medice, din rândurile ei proveneau desigur cei mai mulţi dintre luptătorii de la Maraton, acei „marathonomâchoi“ a căror glorioasă amintire a fost ridicată în slăvi de atâtea ori, de Aristofan şi de alţi scriitori atici.

La munte, viaţa era aspră : principalele resurse erau creşterea animalelor (mai ales porci, capre, oi), mierea din stupii de pe Himetos şi exploatarea mangalului, în special pe coastele împădurite ale muntelui Pames, unde se afla demul bogat Achamai: comedia lui Aristofan

Aharnienii prezintă un tablou realist al acestor oameni de la munte, aspri şi încăpăţânaţi.

La câmpie, cultura cerealelor nu prea dădea randament şi Atena era silită să importe o mare parte din griul pe care-1 consuma, dai- viţa-de-vie şi arborii fructiferi, în special măslinii şi smochinii, dădeau recolte frumoase. Strepsiade din Norii, Dicaiopolis din Aharnienii şi Trigeu din Pacea sunt printre cele mai reprezentative

portrete ale acestor ţărani din Atica pentru care pământul însemna fericirea în vremea binecuvântată a păcii. Strepsiade, care s-a mutat la oraş, regretă viaţa liberă şi îmbelşugată pe care o ducea la ţară înainte de căsătoria lui dezastruoasă :

„Aveam o viaţă de ţăran aşa de plăcută, tihnită, nemăturată, tolănită în voie, forfotind de albine, de oi şi de drojdie de măsline. Şi m-am căsătorit cu nepoata lui Megacles fiul lui Megacles. ţăranul de mine, cu o orăşeancă, o domnişoară, o fandosită... în ziua nunţii, amândoi alături, eu miroseam a vin nou, a brânză lăsată să se zvânte, a lină, a belşug ; ea, a parfumuri, a şofran, a sărutări lascive, a cheltuială, a lăcomie, a Afrodită51"...

La fel spune şi Dicaiopolis în Aharnienii : „îndrăgostit de pace privesc de departe înspre ogorul meu ; nu pot să sufăr oraşul şi duc dorul satului meu care până acum nu mi-a spus niciodată -«cumpără cărbuni, oţet, ulei» care nici nu cunoştea cuvântul «cumpără», ci îmi dădea singur de toate, fără refrenul ăsta «cumpără».“52 Şi în sfârşit Trigeu, înPacea :

„Eu însumi ard acum de dorinţa de a mă duce la ţară să întorc cu sapa bucăţica mea de pământ... Hai, amintiţi-vă oameni buni, ce viaţă aveam pe vremuri de la zeiţa noastră, ce calupi de smochine uscate... şi smochinele proaspete, şi mirtul, şi vinul dulce, şi brazda de violete lingă fântână, şi măslinii pe care îi regretăm atâta !“ 53

Acest tablou este fără îndoială înfrumuseţat de dragul cauzei păcii, căci Aristofan vrea să trezească ura pentru război, ridicând în slăvi fericirea pe care o aduce pacea şi este cu totul îndoielnic că el însuşi a arat vreodată pâmân- tul cu mina lui sau că a lucrat la vie. Cu toate acestea trebuie să ne închipuim că mulţi dintre ţăranii din Atica, oricât de aspră le-ar fi fost viaţa, erau totuşi mulţumiţi de soarta lor.

CAPITOLUL n

Populaţia: cetăţeni, meteci, sclavi

In Grecia antică, o cetate se defineşte nu atât prin teritoriul pe care îl ocupă, cit prin oamenii care o alcătuiesc. Graniţele între state, când nu sunt fixate de cursul unui râu, rămân vagi şi nesigure în ţinuturile de munte, *eşcha- tiai,* acele păşuni de pe înălţimi unde nişte turme mici pasc o vegetaţie anemică. Oamenii sunt ceea ce constituie o *polis.* Limba oficială nu spune niciodată „Atena“, ci. întotdeauna „atenienii11 sau ..poporul11 sau „cetatea atenienilor44.

O *polis* clasică este „o comunitate de cetăţeni pe de-a-ntregul independentă, suverană peste cetăţenii care o compun, cimentată de cultele religioase şi condusă de legi“ '.

„Pe de-a-ntregul independentă44. într-adevăr, cetatea, cită vreme membrii ei au conştiinţa că aparţin unei comunităţi etnice şi culturale mai vaste, nu admite nicio legătură politică de subordonare faţă de un alt stat. Numai pentru a-şi salva preţioasa lor autonomie mai multe cetăţi, în frunte cu Atena şi cu Sparta, au respins pe barbarii conduşi întâi de Darius, apoi de Xerxes. Această pasiune sălbatică pentru independenţă, caracteristică fundamentală a Greciei antice, n-a avut numai rezultate bune, fiindcă ea a .împiedicat statele greceşti să se unească în mod durabil într-o federaţie care ar fi dus la unitatea politică a întregii ţări. Fiecare cetate se teme mai mult decât de orice să nu ajungă supusa alteia, dar se străduieşte să-şi domine vecinii : Atena, Sparta, Teba îşi vor crea astfel sisteme de alianţe *(symmachiai),* în cadrul cărora cetăţile, numite „aliate" pentru a li se menaja susceptibilitatea, vor fi practic supuse, dar dorinţa fundamentală de autonomie va face ca aceste alianţe să fie întotdeauna precare şi de scurtă durată.

„Suverană peste cetăţenii care o compun". Cetatea antică este un scop în sine, un absolut care nu lasă nici unuia dintre membrii ei prea multă libertate şi care

acaparează activitatea tuturor. în acest sens, ea este esenţialmente totalitară. Acest lucru este evident în cazul Spartei. în cazul Atenei, aspectele liberale ale firii ateniene pot masca această realitate profundă, existenţa ei nu e însă mai puţin adevărată. Libertatea de gândire şi de expresie, mai ales în privinţa zeilor, e nulă : o dovedesc procesele de impietate şi moartea lui Socrate şi e semnificativ faptul că tocmai democraţia restaurată în 403, după regimul oligarhic al Celor Treizeci, l-a silit pe Socrate să bea cucută 2. Un cetăţean poate fi *ostracizat* chiar fără să i se reproşeze niciun delict.

„Cimentată de cultele religioase". Cei vechi nu făceau deosebirea dintre religios şi laic. Atena era cetatea zeiţei Atena, iar preoţii acestei zeiţe, ca şi preoţii tuturor celorlalţi zei, sunt magistraţi ai cetăţii. Religia, cel puţin cea oficială, face corp comun cu statul ; chiar şi unele culte celebrate prin mistere, misterele de la Eleusis de pildă, sunt patronate şi controlate de cetate. Aşa se explică de ce statul este în mod necesar intolerant, căci legăturile care îi unesc pe toţi cetăţenii săi nu sunt numai politice şi sociale, ci şi religioase.

„Condusă de legi“. Legile, *nomoi,* determină întreaga viaţă a cetăţeanului, de la naştere până la moarte, chiar şi la Atena, unde totuşi rigoarea acestei aserviri este mai puţin constantă decât la Sparta. Desigur, aceste legi au fost stabilite chiar de cetăţeni sau de părinţii lor (obiceiurile strămoşeşti, legile nescrise au tot atâta putere de con- strângere ca şi legislaţia instituită prin decrete) şi în acest fapt stă demnitatea de oameni liberi a grecilor, prin opoziţie cu barbarii, supuşi ai unui stăpân care poate fi nedrept sau capricios, dar această libertate grecească are de fapt limite foarte strimte. Demaratos îi spune lui Xerxes : ..Spartiaţii sunt liberi, dar nu sunt liberi în orice privinţă : ei au un stăpân, legea, de care se tem mult mai tare decât se tem de tine supuşii tăi“ 3. Iar Platon personifică aceste legi in *Criton :*

.,!nchipuie-ţi – spune Socrate – că, în clipa în care am fi gata să evadăm (din această închisoare)... ni s-ar înfăţişa Legile şi Cetatea şi ne-ar întreba : -«Spune-ne, Socrate, ce ai de gind să faci ? Prin fapta pe care o pui la cale, crezi tu că faci altceva decât să lucrezi, atât cât atârnă de tine, la pieirea noastră, a Legilor şi a întregii Cetăţi ? Sau îţi închipui cumva că mai poate dăinui fără să se prăbuşească o cetate în care sentinţele date nu mai au nicio putere, ci îşi pierd autoritatea şi efectul prin voinţa unei persoane private ?»“ 4

Atena este o democraţie directă, în care toţi cetăţenii, întruniţi în Adunare, participă la conducerea statului, într-adevăr, chiar dacă nu putem spune că cei vechi n-au cunoscut deloc sistemul reprezentativ de conducere, aşa cum există el în statele moderne (constituţia confederaţiei beoţiene, în forma în care a funcţionat ea între 447 şi 386, pare a oferi, în măsura în care o cunoaştem, un caz tipic de conducere prin reprezentanţi5), totuşi cele mai multe dintre cetăţile antice au fost conduse direct de totalitatea cetăţenilor lor şi toate puterile, puterea legislativă, cea executivă şi cea judecătorească, emanau de la Adunarea poporului. Evident, o asemenea formă de guvernământ nu este cu putinţă decit în statele cu întindere mică şi numai adunările locale din cantoanele elveţiene ne mai pot da astăzi o idee despre *ecclesiai* din republicile antice.

Două condiţii erau necesare ca să fii cetăţean şi să ai dreptul de a participa la adunarea poporului : în primul rând trebuia să fii născut dintr-un tată atenian şi, cu începere de la legea lui Pericle din 451, trebuia ca şi mama ta să fie ateniană ; în al doilea rând trebuia să fii major ; major ajungeai la 18 ani, dar erai obligat să faci serviciul militar timp de doi ani, astfel îneât nu puteai pătrunde în Adunare înainte de douăzeci de ani. Atenienii puteau acorda, prin decret, dreptul de cetăţenie unui străin, după cum puteau retrage acest drept unuia dintre ei,

pedepsindu-1 cu *atimia,* adică cu pierderea drepturilor cetăţeneşti.

Viaţa de toate zilele a cetăţeanului atenian era dominată, în principiu măcar, de grija pe care o purta el treburilor statului. Este evident însă că ţăranii din Atica – un Strepsiade, un Dicaiopolis, un Trigeu, înainte de mutarea lor forţată la oraş – nu-şi puteau neglija mereu gospodăriile şi muncă câmpului, măi ales în vremea semănatului şi a secerişului, ca să participe la adunările de pe Pnyx. Aşa se explică de ce, dintr-un total tie aproximativ 40.000 de cetăţeni, era suficientă prezenţa unui număr de 6.000 de votanţi ca să se ia hotărârile socotite drept cele mai grave (i. Dar acest absenteism inevitabil era menţinut la nivelul cel mai scăzut cu putinţă şi acesta era desigur scopul urmărit prin măsura ca orice convocare a adunării să fie anunţată, împreună cu ordinea ei de zi *(programma),* cu patru zile înainte : în felul acesta, ţăranii erau înştiinţaţi din vreme.

Opinia publică este foarte aspră faţă de toţi cei care nu arată interes pentru treburile statului şi de abia la sfârşitul secolului 4, după ce Atena şi-a pierdut independenţa la Chaeroneea (în 338), una dintre şcolile filosofice, cea a lui Epicur, va îndrăzni să-l îndemne pe înţelept să se ocupe numai de treburile lui personale, de propria lui fericire. Pe vremea „Maratonomaidlor“, nu era de conceput că fericirea individului ar putea fi disociată, de bunăstarea statului. Instituirea unei indemnizaţii băneşti pentru cetăţenii prezenţi la Adunare *(misthds ecclesias- ticos),* în timpul războiului peloponeziac, n-a, fost numai, o măsură demagogică, aşa cum se susţine adesea pe nedrept: fără această indemnizaţie, cum ar fi putut oare teţii, adică atenienii care trăiau din salariu, proletarii [3], cum. ar fi putut ei asista la şedinţele adunării care durau uneori cite o zi întreagă şi se ţineau de cel puţin patru ori pe lună şi,

3 Folosit în legătură cu antichitatea clasică, termenul, este, desigur, impropriu.

în fapt, mult mai des ?

Dacă ar fi să descriem viaţa de toate zilele a unui european din secolul 20, am putea lăsa la o parte îndatorirea de elector, pe care el nu are prilejul s-o îndeplinească decât din când în eând. Atenianul care locuia în oraş nu numai că lua parte la aceste adunări frecvente, dar mai putea fi numit, pe termen de un an, magistrat sau membru al Sfatului celor Cinci Sute *(bouleutes)* sau judecător, în care caz, fireşte, cea mai mare parte a timpului lui era acaparată de treburile publice. S-ar părea deci că nu ne putem lipsi aici de o descriere, fie şi sumară, a angrenajelor maşinii politice ateniene *;* organizarea justiţiei va fi tratată în capitolul IX.

Un om liber atenian nu avea datoria de a lua parte numai la Adunarea de pe Pnyx. Mai erau şi adunările fratriilor, ale demelor şi ale triburilor, care asigurau administraţia locală. In 510, Clistene a desfiinţat vechile subdiviziuni ale Aticei, cam în acelaşi fel în care revoluţia franceză avea să înlocuiască provinciile prin departamente, şi i-a împărţit pe cetăţeni în zece triburi *(phylăi).* Fiecare dintre ele avea ca „patron" câte un erou din Atica şi-i purta numele : *Erechtheis* (tribul lui Erehteu), *Egeis* (al lui Egeu, tatăl lui Tezeu), *Pandionis* (al lui Pandion) etc. Fiecare trib avea terenurile sale şi alegea magistraţi ca să-i administreze bunurile. Putem spune acelaşi lucru şi despre *deme,* care erau o subdiviziune a tribulip (la origine au exlstafo sută de deme, câte zece de fiecare trib, dar ulterior ele au devenit mai numeroase). Cerameicos, Collytos, Melite, Scambonidai erau deme urbane ; Achar- nai, Marathon, Decelia erau deme rurale. Fiecare cetăţean atenian purta în mod oficial trei nume : pe al său, pe al tatălui său (patronimul) şi pe al demului său (demoticul) : Pericle, fiul lui Xanthippos, din demul Cholargeis ; Alcibiade, fiul lui Cleinias, din demul Scambonidai ; Demostene, fiul lui Demostene, din demul Paianiea. Conducătorul demului, *dcmarchos,* avea funcţii

oarecum asemănătoare cu cele ale unui primar de astăzi ; la el se afla lista membrilor demului, registrul'de stare civilă am putea spune, sau, mai bine poate, lista electorală ; el era ales de concetăţenii săi pe timp de un an.

în sfârşit, fratria este o subdiviziune a demului având o organizare necunoscută nouă. Numele ei ne duce cu gândul la un erup de familii unite prin legături de sânge iiin3că_el are, fără îndoială, aceeaşi origine ca şi latinescul *frater.*

"Adunările triburilor, ale demelor şi ale fratriilor îl prindeau aşadar pe cetăţeanul atenian într-o adevărată reţea de obligaţii şi de drepturi, dar ele aveau loc mai rar decit adunările cetăţii.

Prima scenă din Aharnienii iui Aristofan, piesă care a fost jucată în 425, înfăţişează o şedinţă a Adunării poporului. La drept vorbind este mai mult o caricatură decât un tablou fidel, dar chiar şi aşa, făcând corecturile şi adăugirile necesare, îl putem lua pe Aristofan drept călăuză. Relatarea lui este, desigur, mai puţin completă şi mai puţin exactă decât cea a lui Aristotel, dar e cu mult mai amuzantă. Vom adăuga aici şi unele amănunte care provin din altă piesă de Aristofan, *Ecclesiăzou- sai* ■— Adunarea Femeilor – al cărei titlu este el însuşi o glumă : femeile n-au avut niciodată drepturi politice în antichitate, ca atare ele nu puteau lua parte la Adunarea poporului şi nimeni, în afară de Aristofan, n-a folosit vreodată verbul *ecclesiăzo* („a participa la o şedinţă a *ecclesiei)* la participiul feminin.

Dicaiopolis, eroul lui Aristofan cu care am făcut deja cunoştinţă7, este, la început, singur pe Pnyx, la Atena. Colina numită Pnyx (adică „locul unde oamenii stau înghesuiţi, locul unde sunt mulţi oameni”) era în mod normal, in secolul 5, locul de întrunire al Adunării poporului, care iniţial îşi ţinea şedinţele in Agora şi care. în secolul 4, va fi convocată de preferinţă pe băncile mai

comode din teatrul lui Dionysos. Această colină se află la sud-vest de Areopag, în faţa intrării care duce spre Acropolă. Se mai văd şi astăzi, pe versantul stâncos orientat către Areopag şi Propil.ee, resturile unei uriaşe terase semicirculare. Acest hemiciclu, care avea un diametru de 120 m şi care putea adăposti în jur de 20.000 de persoane, se sprijină pe un zid de susţinere enorm. Tribuna oratorilor *(hema),* săpată în slâncă, se mai păstrează încă : este un cub de piatră aşezat pe o estradă cu trei trepte, încadrat de două scări mici laterale şi mărginit de o banchetă şi de câteva scaune joase. Din acest loc oratorii vedeau Propileele şi Partenonul şi le puteau, arăta audito- riului. Grefierii se aşezau pe banchetă şi pe scaune. Cubul de piatră era poate altarul lui Zeus Agorăios, altar pe care se aducea un sacrificiu la începutul fiecărei şedinţe. în spatele şi deasupra acestei tribune se pot vedea urmele lăsate de două loje cu bănci, săpate în stincă, rezervate desigur preşedinţilor Adunării : în principiu prezidau cei cincizeci de pritani ai unui trib, membri ai Sfatului care formau o comisie permanentă pe durata unei zecimi dintr-un an, adică timp de aproximativ treizeci şi cinci sau treizeci şi şase de zile, perioadă numită pritanie. în secolul 5, preşedinte al Adunării era pritanul desemnat în fiecare zi prin tragere la sorţi, iar numele funcţiei sale era *epislătes.*

Dicaiopolis îşi pierde răbdarea şi se plictiseşte singur pe Pnyx şi afirmă că tot ce a suferit el în trecut nu e nimic in comparaţie cu ce simte acum „văzind că nu e nimeni pe Pnyx, cu toate că adunarea obişnuită *(kyria ccclesia)* fusese anunţată pentru zorii zilei“ (v. 19—20). Existau, într-adevăr, patru adunări obişnuite în fiecare pritanie, iar şedinţele începeau în zori. Semnalul începerii se dădea prin *semeion,* un fel de emblemă sau de steag cure filfâia deasupra Pnyxei8.

Dar, în ciuda faptului că Dicaiopolis pretinde mai jos (v. 40), exagerând în chip evident, că se făcuse aproape ora

prinzului, atenienii mai stau încă în Agora din Ceramei- cos : „Oamenii noştri trăncănesc în Agora şi, grămadă, fug de frânghia dată cu roşu1*. în Agora era, într-adevăr, locul de întâlnire preferat al celor fără ocupaţie şi al unei mulţimi de gură-cască. Demostene va spune : „Vă plimbaţi mereu întrebându-vă unii pe alţii «ce mai- nou ?»“ 9, iar autorul care a compus „Acta Apostolorum“ îi va ţine isonul : „Atenienii şi străinii care locuiesc la Atena nu fac nimic altceva, tot timpul, decât să spună şi să asculte ce mai e nou"‘ 1#. Cum-îi poţi sili pe aceşti pierde-vară să meargă pe Pnyx ? Sclavii publici în sarcina cărora cădea poliţia oraşului blocau străzile care duceau sipre Agora şi-i îndreptau pe cetăţeni în direcţia dorită întinzând prin mijlocul drumurilor o frânghie vopsită cu cinabru : era destul de neplăcut să te trezeşti mânjit de vopsea roşie şi mi se pare de prisos să presupunem că atenienii cărora li se întâmpla una ca asta mai aveau de plătit şi o amendă ori nu mai primeau *misthos ecclesiasticos.*

Dicaiopolis adaugă : „Nici chiar pritanii nu sunt aici ; o să vină târziu şi-o să se îmbrâncească unii pe alţii, vă închipuiţi în ce fel !, ca să se aşeze pe prima bancă, toţi laolaltă ca un torent !“ (v. 23—26). Şi puţin mai jos : „Uite-i pe pritani sosesc în sfârşit la amiază ! Ce vă spuneam ? Uite-i cum se îmbrâncesc ca să apuce locurile din faţă !“ (40—42). Am amintit mai înainte că cei cincizeci de pritani formau prezidiul adunării şi erau conduşi de epistatul lor.

Crainicul public îi zoreşte pe cetăţeni să înainteze şi să ia loc „în interiorul incintei consacrate1', *cătharma* (v. 43—44). Acest cuvânt ne aminteşte şi singur că la începutul fiecărei şedinţe preoţii numiţi *peristiarchoi* sacrificau pe altar mai mulţi porci şi trasau cu singele victimelor, de jur împrejurul Adunării, un cerc sacru, după care crainicul rostea o rugăciune pentru zei şi pronunţa blesteme împotriva tuturor celor care ar putea încerca să înşele poporul.

Dar Aristofan, bineînţeles, de dragul piesei, scurtează

şi simplifică. în realitate, preşedintele îl punea pe crainic să citească raportul Sfatului *(Boule)* cu privire la proiectul trecut pe ordinea de zi (acest raport, prezentat ca o propunere de decret, se numea *probouleuma),* iar apoi cerea Adunării să hcrtărască, votând prin ridicarea mâinii, dacă acceptă proiectul de decret ca atare sau dacă vrea să se treacă Ia discuţii. Numai in acest ultim caz, crainicul pronunţa formula rituală care apare la versul 45 din Aharni enii : „Cine vrea să ia cuvântul ?“ Cetăţeanul care se scula în picioare se urca atunci la tribună şi îşi punea pe cap o; coroană de mirt tare îi dădea un caracter sacru11.

In piesa noastră, se ridică Amphitheos. El pretinde că zeii l-au însărcinat să plece la Sparta ca să ducă tratative de pace şi se plânge că pritanii nu vor aă-i acorde bani pentru acoperirea cheltuielilor de drum *(ephâdia)i* Pe dată, la un semn al preşedintelui, crainicul îi cheamă pe „arcaşi’4 (v. 54) să-l ia pe Amphitheos şi să-l dea afară. Este vorba de arcaşii sciţi care au însărcinări poliţieneşti la Adunare ,2.

Dicaiopolis protestează, dar crainicul îi închide gura (v. 55—59) şi-i introduce pe ambasadorii trimişi de Atena la regele Persiei, evident pentru a-i cere sprijinul împotriva peloponezienilor, fiindcă neînţelegerile dintre greci făceau tot mai mult din Marele Rege arbitrul situaţiei. Ambasadorii, într-adevăr, raportau cu privire la misiunea lor, imit In faţa Sfatului şi apoi în faţa Adunării, aşa cum ne-o dovedesc, de pildă, în secolul 4, cele două discursuri compuse de Demostene şi de Esehine în legătură cu ambasadele trimise la Filip. Fireşte, darea de seamă asupra ambasadei din piesa noastră este mult şarjată. Aristofan exprimă aici invidia atenienilor de rind faţă de oamenii politici, faţă de oratorii care primeau sume mari de bani (două drahme pe zi, v. 66) pentru a face pe cheltuiala statului călătorii splendide, pe care le prelungeau cit mai mult timp. Ambasadorii au adus cu ei şi un aşa-zis trimis al Persiei, „Ochiul Regelui", însoţit de doi

eunuci : pe toţi trei îi demască Dicaiopolia, dovedind că sunt atenieni. Cu toate acestea, Ochixil Regelui este invitat de Sfat la Pritaneu (v. 123—124), adică la o recepţie oferită de stat în casa comunităţii ; acest obicei ne este cunoscut prin nenumărate decrete păstrate în care citim : „Poporul a hotărî! ca ambasadorii să fie primiţi mâine la Pritaneu, ca oaspeţi ai statului".

Apoi, crainicul introduce un alt ambasador, care se întoarce de la curtea regelui Tracici, Sitalces, aliat al Atenei, şi care prezintă câţiva războinici odomanţi, o mostră a armatei pe care Sitalces, spune el, o va trimite în curând în ajutorul atenienilor. Aceşti străini îi şterpelesc însă lui Dicaiopolis sacul plin cu usturoi. Scos din fire, Dicaiopolis începe să strige : „Pritani, puteţi să-i lăsaţi să se poarte în felul ăsta cu mine pe nişte barbari, în propria mea ţară ? Să nu mai continue şedinţa pentru a discuta ce soldă trebuie să le acordăm tracilor, mă opun : declar în faţa voastră că s-a produs un semn ceresc *(diosemia),* m-a atins o picătură de apă" (v. 167—171). Pe dată, crainicul anunţă : „Tracii sint'rugaţi să se retragă şi să se prezinte poimâine ; pritanii pun capăt adunării14 (v. 172—173). O picătură de ploaie nu era poate de ajuns pentru a opri dezbaterile Adunării, dar este foarte adevărat că o furtună, un cutremur de pământ, o eclipsă aveau acest efect dacă *exegeţii* vedeau în ele un semn al voinţei lui Zeus. o prevestire nefavorabilă. De aceea, Norii personificaţi le vor spune atenienilor. în altă piesă de Aristofan :

„Noi aducem mai multe servicii cetăţii decât toţi ceilalţi zei, cu toate că sintem singurele divinităţi cărora nu le oferiţi nici sacrificii, nici libaţii. Se hotărăşte o expediţie fără niciun sens ? Pe dată facem auzit tunetul sau vărsăm picături mărunte de ploaie. Iar apoi, când era să-l alegeţi strateg pe tăbăcarul din Paflagonia cel urât de zei (Cleon), noi ne-am încruntat sprâncenele, ne-am dat toată osteneala şi am stârnit furtuna ; luna s-a abătut din drum, iar soarele, strângându-se în sine, v-a spus că nu mai

luminează dacă ajunge strateg Cleon" ia.

Adunarea putea respinge textul propus de Sfat sau îl putea modifica, aducindu-i oricâte amendamente credea de cuviinţă. Xenofon ne povesteşte cum s-au desfăşurat două şedinţe dramatice ale Adunării, cele in care strategii victorioşi în lupta navală de la Arginuse au fost acuzaţi că n-au trimis corăbii ca să-i salveze pe marinarii atenieni naufragiaţi (în 406 î.e*n.). Dezbaterile n-au putut fi încheiate într-o singură şedinţă „căci se făcuse târziu şi nu s-ar fi putut zări mâinile“ ridicate pentru votare *(cheirotonia)* 14. Aşadar o şedinţă începută în zori se putea prelungi până în amurg. In aceste condiţii înţelegem de ce mulţi atenieni îşi aduceau, ca şi Dicaiopolis, sacul de merinde când veneau la Adunare.

Pri urnii, care constituie prezidiul Adunării, sunt o emana ţteir’STâUiiui *(Boule).* Acest Sfat, care prevesteşte, în unele privinţe, sistemul reprezentativ al parlamentelor moderne, era format din cinci sute de membri, câte cincizeci de fiecare trib, iar cei cincizeci de *buleuţi* dintr-un trib erau pritani, adică preşedinţi ai Sfatului, a zecea parte din durata unui an, adică timp de aproximativ treizeci şi şase de zile.

Buleutii sunt aleşi prin tragere la sorţi „cu bobul" dintre membrii demului, demoţii, în vârstă de peste treizeci de ani care îşi pun candidatura. Tragerea la sorţi arată voinţa zeilor. Se puneau, într-o urnă, tăbliţele cu numele candidaţilor şi, în alta, un număr egal de bobi, albi şi negri, numărul bobilor albi corespunzând cu cel al buleu- ţilor care urmau să fie aleşi. Se trăgeau, în acelaşi timp, un nume şi un bob ; dacă bobul era alb, candidatul al cărui nume era scos din urnă în acelaşi timp cu bobul era ales.

Candidaţii nu erau chiar atât de numeroşi pe cit s-ar putea crede, căci cei aleşi aveau de petrecut un an întreg în slujba statului, neglijându-şi treburile personale. Remuneraţia nu era decât de cinci oboli pe zi, pentru

buleuţi, iar pentru pritani de şase oboli, adică de o drahmă, ceea ce nu este prea mult, dacă ne gândim că un lucrător bun putea câştiga două drahme pe zi. Legea nu-i îngăduia unui atenian să fie buleut decât cel mult de două ori în viaţă. Cum se alegeau cite cinci sute de buleuţi pe an, iar numărul cetăţenilor era de aproximativ patruzeci de mii, se înţelege că orice atenian, dacă dorea, avea mari şanse să facă parte din Sfat.

Sfatul în exerciţiu îi supunea pe viitorii buleuţi, după desemnarea lor, la un examen prealabil *(dokimasia)* şi, dacă examenul se termina cu bine, aceştia depuneau jură- mântul. Buleuţii se întruneau în *Bouleuterion, o* clădire situată în agoraua din Cerameicos. De-a lungul întregului an, ei nu puteau fi mobilizaţi şi aveau locuri de onoare la teatru. Ei erau convocaţi la şedinţe de către pritani.

Aceştia din urmă locuiau în *Sciăs* sau *Tholos,* un monument rotund aşezat în imediata vecinătate a *Bouleuterionu*- lui şi care nu se confunda cu *Prytaneion,* „vatra comună“ a cetăţii, locul unde erau invitaţi atenienii sau străinii pe care poporul voia să-i cinstească, ambasadorii de pildă. Cel puţin o treime din pritani stăteau în permanenţă acolo, chiar şi noaptea. Epistatul lor, tras la sorţi în fiecare zi, rămânea în funcţie de la un aipus de soare la altul şi era adevăratul şef al statului, pentru un timp foarte scurt însă. El avea în păstrare sigiliul statului şi cheile templelor în care era depus tezaurul public ; era preşedintele Sfatului şi al Adunării. Această sarcină n-o putea îndeplini decât o dată, astfel încât, din cei cincizeci de pritani, cel puţin treizeci şi şase ajungeau preşedinţi (existau şi prita- nii care depăşeau durata de treizeci şi şase de zile, anume în anii care aveau o lună intercalară), ceea ce înseamnă

N

că un atenian obişnuit, de vreme ce avea multe şanse Să facă parte din Sfat, dacă o dorea, avea aproape tot atitea să fie, o zi din viaţa lui, preşedintele republicii 15.

Pritanii sunt magistraţii supremi în stat, dar mal existau mulţi alţi magistraţi, grupaţi întotdeauna în colegii şi aproape întotdeauna în colegii formate din zece membri, câte unul de fiecare trib. I-am amintit deja pe *astinomi, agoranomi* şi *metronomi*16. Magistraţii financiari erau numeroşi: *poletăi* (funcţionarii care se ocupau de adjudecarea bunurilor scoase la licitaţie), *prâctores* (perceptori), *apodectai, colacretai* şi *vistiernicii Atenei* (însărcinaţi, toţi, cu păstrarea şi gestiunea fondurilor publice), *hellenotamiai* („vistiernici ai grecilor"), care percepeau tributul de la oraşele aliate etc.

Printre funcţionarii civili, cei mai importanţi erau arhonţii, iar printre funcţionarii militari, strategii.

Numărul neobişnuit al arhonţilor (nouă) se explică prin faptul că această magistratură este cea mai veche, cu mult anterioară lui Clistene şi iniţiativei sale de a împărţi Atica în zece triburi. Oricum, colegiul arhonţilor îşi asocia un secretar, ceea ce făcea ca numărul membrilor săi să se ridice la zece, astfel încât arhonţii şi secretarul lor se puteau ocupa fiecare de câte un trib, în împrejurări ca repartizarea heliaştilor la tribunale, de pildă, operaţie foarte complicată, descrisă de Aristotel17. Ei aveau, de altfel, funcţii foarte variate : arhontele eponim, de la care îşi lua numele anul, avea în grijă litigiile de familie, mai ales moştenirile, precum şi unele sărbători religioase, cum ar fi Marile Dionisii. Arhontele rege a moştenit funcţiile religioase şi judiciare ale vechiului rege. *Polemarhul,* la origine comandant suprem al armatelor, avea în grijă procesele referitoare la metecişi la străini şi organflza fu
—[4]

neraliile naţionale care se făceau pentru cetăţenii căzuţi în luptă pe pământ străin. în sfârşit, cei şase *thcsmothetai* erau păzitorii legilor.

Arhonţii, întocmai ca majoritatea celorlalţi magistraţi, erau desemnaţi prin tragere la sorţi. Procedeul

---

4 Vezi pag. 57.

era analog cu cel pe care I-am descris mai sus în legătură cu tragerea la sorţi a buleuţiior. Cei zece *strategi* erau însă aleşi de adunarea poporului, câte unul din fiecare trib ; ei puteau fi realeşi de un număr indefinit de ori. Intr-adevăr, atribuţiile lor cereau o asemenea competenţă, incit numirea lor nu putea fi lăsată în voia sorţii şi era în interesul tuturor ca cei care-şi dovediseră priceperea- să poată sluji statul în continuare. Ei erau însărcinaţi, în esenţă, cu apărarea naţională şi comandau armatele şi flotele aflate în campanie. Ei discutau în numele statului clauzele tratatelor şi puteau cere pritanilor să convoace adunarea. Se ştie că Pericle a condus statul timp de mulţi ani fără să aibă nicio altă însărcinare oficială, mulţumindu-se doar să fie unul din cei zece strategi.

Mare era neîncrederea democraţiei faţă de toţi cei cărora le delega o părticică de putere. Numărul magistraţilor, grupaţi întotdeauna în colegii, era o primă precauţie. Ca şi buleuţii, magistraţii nu intrau în funcţie decât după ce treceau printr-o cercetare minuţioasă, *dokimasia,* care privea atât moralitatea, cit şi competenţa lor. Fiecare magistrat depunea jurământ şi putea fi oricând destituit printr-un vot al *ecclesiei,* ba chiar putea fi condamnat la moarte, cum au fost condamnaţi, în 406, strategii care învinseseră în faţa insulelor Arginuse. La ieşirea din funcţie, orice magistrat trebuie să dea socoteală, în amănunţime, de actele sale *(euthyna).* în sfârşit, orice om politic care, exer- sând unele funcţii, a atras asupra lui bănuiala că ar fi prea ambiţios, putea fi lovit de ostracism, adică de un exil pe termen de zece ani, printr-un vot al adunării poporului, fără să se fi formulat împotriva lui niciun cap de acuzare.

Dacă atenienii puteau consacra o parte atât de însemnată din timpul lor treburilor politice ale cetăţii, e numai pentru că mulţi dintre ei puteau lăsa orice activitate economică în seama celorlalte două clase ale societăţii : metecii şi sclavii.

Cetatea antică, o spuneam la începutul acestui capitol, este totalitară : totalitară faţă de membrii ei, cărora le îngrădeşte în mare măsură libertatea individuală, dar mult mai totalitară faţă de străini, pe care-i considera *a priori* ca pe nişte duşmani. Străinul care trăieşte într-o cetate grecească este cel mai adesea un prizonier de război, un sclav. La Sparta se practica periodic expulzarea străinilor *(xenelnsia).* Atena era mai liberală şi a îngăduit multor greci neatenieni să trăiască pe pământul ei şi să se bucure aici de drepturi apreciabile. Aceşti străini cu domiciliul într-o cetate care nu era a lor se numeau *meteci* („cei care locuiesc împreună cu"). Nu trebuie să ne mirăm deloc că acest cuvânt, ca şi cuvântul „barbari" care-i denumea pe non-greci, a păstrat de-a lungul veacurilor o valoare peiorativă, uşor de explicat prin orgoliul naţional al fiecărei cetăţi. Majoritatea metecilor din Atena sunt greci, dar există printre ei şi fenicieni, frigieni, egipteni şi chiar arabi.

Metecii erau numeroşi la Atena în secolul 5 : numărul lor era cam jumătate din cel al cetăţenilor, deci circa douăzeci de mii. Ei erau supuşi la aproape toate obligaţiile financiare ale cetăţenilor, şi mai ales la *liturgii* (servicii publice), cum ar fi, de pildă *choregia* pentru sărbătoarea Le- oenelor (erau datori, adică, să întreţină şi să instruiască pe cheltuiala lor un cor dramatic pentru această sărbătoare, atunci când îi desemna arhontele), dar erau scutiţi de *trie- rarhie,* fiindcă această sarcină comporta comanda unei corăbii de război. Metecii plătesc şi o taxă specială, la drept vorbind foarte mică, numită *metoikion:* douăsprezece drahme pe an pentru bărbaţi şi şase pentru femei, adică salariul pe şase şi respectiv trei zile de muncă. Metecii nu erau primiţi în rândurile *efebilor,* dar puteau frecventa gimnaziile publice (la care sclavii nu aveau acces) ; ei serveau în armata ateniană, ca hopliţi sau ca soldaţi în infanteria uşoară, şi mai ales în flotă, ca vâslaşi ; pe uscat, ei contribuiau în special la

apărarea teritorială a Aticei. Căsătoriile între cetăţeni şi meteci erau, desigur îngăduite de lege, dar, cu începere din 451, nici măcar fiul unui atenian şi al unei metece nu avea drept de cetăţenie, cu atât mai puţin fiul unui metec şi al unei ateniene. Metecii puteau dobândi bunuri mobiliare şi puteau fi stăpâni de sclavi, dar nu puteau avea case sau pământuri, dacă nu obţinuseră în chip excepţional acest drept *(enctesis).* De obicei, dreptul numit *enctesis* era însoţit de un alt privilegiu, *isoteleia,* care, din punct de vedere financiar', ştergea orice deosebire între metec şi cetăţean.

In justiţie, metecii puteau fi supuşi la tortură, dar această dispoziţie a legii nu era aplicată niciodată. în faţa tribunalelor, ei erau reprezentaţi de un cetăţean care era patronul lor, *prostătes.* Ucigaşul unui metec putea fi condamnat la exil, dar nu la moarte, ca ucigaşul unui cetăţean : aşadar, legea nu punea exact acelaşi preţ pe viaţa unuia şi pe a celuilalt. Bunurile metecilor erau însă protejate de arhontele polemarh, care avea în grijă toate litigiile referitoare la ei. Metecii puteau celebra nestingheriţi cultele ţării lor de origine şi se puteau uni în asociaţii religioase numite *thiasoi,* iar divinităţile străine introdu^ de ei, zeiţa tracă Bendis sau Maica din Frigia, recrut, mulţi adepţi chiar printre atenieni. Metecii erau invitaţi să ia parte şi la celebrarea unor sărbători oficiale, ca *He- phăisteia* sau *Panateneele,* la care participau alături de aliaţii Atenei şi de *cleruhi* (cetăţeni care-şi au reşedinţa într-o i colonie ateniană). La Atena, ei se bucură deci de un regim destul de blând, cel puţin în comparaţie cu atitudinea pe care o au faţă de ei Sparta şi multe alte cetăţi greceşti, şi nu e de mirare că Tucidide i-a putut atribui lui Pericle fraza : „Cetatea noastră este deschisă tuturor ; nicio lege nu-i alungă pe străini, nici nu-i lipseşte de învăţătura sau de spectacolele care există la noi“18.

Metecii erau repartizaţi între diferitele deme ; din punct de vedere administrativ, ei erau deci înglobaţi în

populaţia ateniană, dar ei nu aveau, fireşte, niciun drept politic. Ei puteau exersa unele funcţii publice, dar numai din cele minore, cum ar fi cea de crainic, de medic public, de arendaş al impozitelor sau de antreprenor de lucrări publice. Cei mai mulţi dintre ei lucrau în industrie sau comerţ, exersând profesiile pe care astăzi le numim liberale.

Numărul metecilor era ridicat în artizanat şi în industrie, mai ales în domeniul ţesătoriei, al tăbăeăriei şi al pielăriei, al ceramicii şi al metalurgiei. în prelucrarea metalelor se pare că ei au avut, de fapt, un adevărat monopol. Siracuzanul Kephalos, pe care Platon ni-1 înfăţişează la începutul *Republicii* ca pe un bătrân simpatic, bogat şi înţelept în acelaşi timp, conducea la Atena o fabrică de arme ; el este tatăl oratorului Lysias.

Metecii ocupă primul loc şi în comerţ, atât în cel cu amănuntul, cât şi în cel cu ridicata. Ei sunt vânzători de textile, de legume şi de grâne, dar sunt şi mari negustori şi importatori. Mai ales ei armează corăbiile care aduc la Atena lemnul din Macedonia, foile de aur din Orient, -realele şi peştele sărat din Pontul Euxin. Cea mai mare întreprindere de conserve din Atena este cea a lui Chaire-philos şi a fiilor săi ; Chairephilos va obţine dreptul de cetăţenie şi va consacra la Delfi un ex-voto cu această dedicaţie : „Ca urmare a unui legământ, Chairephilos fiul lui Pheidon, atenian, a adus această ofrandă lui Apolon Pi1ianul“. Noi însă ştim din alte izvoare că Chairephilos nu era atenian din naştere l9. Cei mai importanţi bancheri *(trapezilai)* din Atena sunt meteci sau foşti sclavi care, o dată eliberaţi, au dobândit statutul de meteci.

Mulţi meteci, ajungând înstăriţi sau chiar bogaţi datorită activităţii lor economice, le asigură fiilor lor o educaţie foarte îngrijită, fapt care le va îngădui acestora să se remarce în meseriile de artist, medic, orator : de exemplu, fabricantul de arme Kephalos, originar din Siracuza, pe care I-am mai amintit, l-a crescut pe fiul său

Lysias în tovărăşia copiilor din cele mai de seamă familii ateniene, iar acesta a ajuns un orator celebru. Pe de altă parte, mulţi oameni talentaţi, care dobândiseră deja o faimă în propria lor ţară, veneau la Atena, atraşi de strălucirea ei incomparabilă şi de consacrarea pe care o putea găsi aici talentul lor, şi adesea rămâneau definitiv în cetate. Aşa s-a întâmplat cu marii pictori Polygnotos din Thasos, Zeuxis din Heracleea şi Parrhasios din Efes. Părintele medicinii, Hipocrate din Cos, s-a bucurat de un mare succes la Atena, iar părintele istoriei, Herodot din Halicarnas, a făcut lecturi publice (astăzi le-am numi conferinţe) şi a petrecut mulţi ani aici, înainte de a pleca în Italia meridională, ca participant la colonia panelenică întemeiată la Thourioi, din iniţiativa lui Pericle şi sub conducerea atenienilor.

Pericle, pe care I-am putea crede xenofob din eauz legii pe care a dat-o în 451 pentru a stăvili extindere dreptului de cetăţenie, este el însuşi înconjurat de meteci : profesorul său, Anaxagoras din Clazomenai şi tovarăşa sa de viaţă, Aspasia din Milet. Arhitectul Pireului, Hippodamos din Milet, şi astronomul Phaeinos, profesorul lui

Melon *, sunt şi ei tot meteci. Cit despre „sofişti", savanţi sau profesori de elocinţă, care vin în trecere la Atena şi uneori rămân aici, pe ei îi cunoaştem datorită lui Plalon, duşmanul lor : Protagoras vine din Abdera, în Tracia ; Gorgias, din Leontion, în Sicilia ; Prodicos. din insula Ceos ; Hippias, din Elis. Printre „cei zece oratori" alenieni socotiţi ca cei mai mari, trei sunt meteci : Isaios din Chalcis, Deinarchos din Gorint şi Lysias, fiul siracuzanului Cephalos. Datorită averii sale, Lysias va juca chiar un oarecare rol în restaurarea democraţiei în 403 şi va fi atunci pe punctul de a obţine dreptul de cetăţenie, ca şi Chairephilos. 11 merita cu prisosinţă căci discursurile sale sunt considerate drept cel mai strălucit model de proz.ă atică.

Nu încape nicio îndoială că metecii au contribuit din

plin la puterea economică şi la prestigiul intelectual şi artistic al Atenei. Cu toate acestea, Platon nu avea încredere în ei şi ar fi vrut să li se îngrădească activitatea. Putem presupune că această atitudine îi era dictată de admiraţia lui pentru constituţia Spartei, cetatea xenofobă prin excelenţă, dar un alt atenian, mai realist, un,om entuziasmat şi el de instituţiile lacedemoniene, îi sfătuia totuşi pe a ten icni să acorde, în propriul lor interes, încă şi mai multe înlesniri metecilor. Este vorba de Xenofon. Acest im, care a trăit un timp atât de îndelungat'departe de ţara ■ şi care a luptat împotriva ei, ne apare întrucâtva ca un ecursor al cosmopolitismului din epoca alexandrină. Pre-nţa şi activitatea intensă a atâtor meteci, ca şi loialitatea statornică faţă de cetatea care îi primise, aveau să fegătească la Atena atmosfera pentru această tendinţă - aiversalistă ; dar ea intra în opoziţie – şi Platon o înţelegea foarte bine – cu totalitarismul fundamental al ce-

*.Astronom şi geometru atenian. A realizat o importantă reformă a calendarului, în anul 433/432.

SI

tăţii greceşti. Atitudinea practică a atenienilor faţă de meteci era un compromis onorabil între principiile lor politice tradiţionale şi firea lor mai curând liberală.

Metecul care nu mai plăteşte taxa numită *metoikion* sau care încearcă să obţină prin fraudă dreptul de cetăţenie este făcut sclav, comportare care aminteşte de atitudinea iniţială a cetăţii greceşti faţă de străini. Metecii nu făceau singuri toată treaba şi am văzut mai sus că mulţi dintre ei erau antreprenori, patroni care supravegheau munca lucrătorilor. Aceşti lucrători erau în primul rind sclavii.

Marii filosofi din secolul 4 au acceptat sclavia ca pe un fapt şi n-au protestat câtuşi de puţin împotriva nedreptăţii pe care ea o reprezintă. Singura recomandare pe care o face Platon în *Legile* este ca grecii să nu devină sclavi şi ca sclavii să fie bine trataţi şi vom vedea că,

scriind aceste lucruri, el se lasă călăuzit de atitudinea plină de omenie pe care o aveau cei mai mulţi dintre compotrioţii săi faţă de propriii lor slujitori. Aristotel însă, în capitolele 1 şi 2 din cartea I a Politicii, se arată mult mai dur. El vorbeşte de oamenii care pretind că „numai legea stabileşte deosebirea dintre omul liber şi sclav şi adaugă că această deosebire e nedreaptă fiindcă e rezultatul violenţei (mai ales a violenţei pe care o constituie războiul)", dar *m* este departe de a împărtăşi această părere, care începusJ deja să se răspândească, pe vremea lui : ■

„Există în rândul oamenilor, scrie el, indivizi la fel ■ lipsiţi de valoare, în comparaţie cu alţii, pe cit e trujfl faţă de suflet sau animalul faţă de om ; cel mai bun luci care se poate face cu ei este să li se folosească forţa trupî^ lui. Aceşti indivizi sunt hărăziţi prin însăşi natura lor să fie sclavi fiindcă nimic nu li se potriveşte mai bine decât să asculte."

Aristotel scrie chiar :

„Războiul este întrucâtva un mijloc legitim de a-ţi procura sclavi fiindcă el este ca o vânătoare, justificată în cazul animalelor sălbatice şi al oamenilor care, născuţi pentru a asculta de alţii, nu vor să li se supună."

Vânătoarea de sclavi se practica intr-adevăr în Lacoma şi purta numele de *crypieia.* Aristotel înţelege insă foarte bine că singura justificare a sclaviei este necesitatea existenţei ei, de vreme ce întreaga viaţă economică a cetăţii greceşti se bazează pe munca sclavilor.

„Dacă fiecare unealtă ar lucra singură, la o poruncă, dacă suveicile ar ţese singure, dacă *plectrul* ar cânta singur la liră, atunci antreprenorii s-ar putea lipsi de lucrători şi stăpânii s-ar putea lipsi de sclavi."

Homer îşi închipuise deja, în lumea zeilor, nişte „roboţi" miraculoşi fabricaţi de Hephaistos : nişte trepiede care „pe rotiţele lor de aur intră singure în palatul unde se adună zeii şi apoi se întorc la el" şi mai ales două fete

tinere, lucrate din aur, care îl slujesc şi care-1 sprijină când merge .şchiopătând din greu ; în fierăria lui, foalele lucrează singure şi-i ascultă poruncile20. Se poate spune deci că grecii presimţiseră ceea ce numim noi astăzi „auto-natizarea", tot aşa cum aripile lui Icar prevesteau, de aparte, avionul, dar ei nu aveau la dispoziţie decât bra-)e sclavilor lor.

Prima sursă de sclavi este tot războiul, ca şi în epoca nerică. Războinicul învins căruia i se cruţă viaţa de- e sclavul învingătorului lui şi rămâne în stăpinirea stuia dacă familia lui nu poate plăti o răscumpărare po- .i ivită. Când este cucerit un oraş, toţi locuitorii care nu sunt icişi sunt făcuţi sclavi : în această situaţie se află Hecuba, \ ndromaca, Casandra. Pirateria procură şi ea mulţi sclavi : Sumeu povesteşte în Odiseea cum l-au răpit din palatul atălui său nişte piraţi fenicieni, negustori şi hoţi de copii în acelaşi timp. în secolul 5, dacă talasoeraţia Atenei a eliminat practic piraţii, războaiele în schimb sunt aproape neîntrerupte. Tucidide, de pildă, după ce reproduce tragicul dialog dintre atenieni şi locuitorii micii insule Melos, vinovaţi doar de-a fi vrut să rămână neutri, ne povesteşte pe scurt cum a fost cucerită insula de o escadră ateniană şi încheie astfel : „Atenienii i-au ucis pe toţi melienii în stare să poarte armele şi au luat în sclavie femeile şi copiii1'21. Şi melienii erau tot greci !

Şi în timp de pace, sursele de sclavi sunt destul de numeroase. La barbari şi chiar în Grecia (dar nu în Atica, cu începere de la Solon), tatăl are dreptul să-şi vândă copiii. Negustorii de carne vie mergeau mai ales in Tracta, în Caria şi in Frigia, căci sclavii proveniţi din aceste trei ţări sint deosebit de numeroşi. Chiar şi la Atena, un tată care, din egoism sau din cauza sărăciei, nu voia să-şi crească copilul avea dreptul să-l „expună" imediat după naştere, putea adică să-l lase pe o grămadă de gunoi ; copilul nou născut pierea sau, dacă-1 lua cineva (aşa cum s-a în- tâmplat cu Oedip şi cu alţi eroi), ajungea sclav.

Proletarul care nu găseşte de lucru şi e muritor de foame poate să se vândă pe sine ca sclav unui stăpân care-i va da de min- care. Ni se povesteşte chiar că un. medic, Menecfates dir Siracuza, nu accepta să îngrijească pe unii bolnavi, afla' într-o stare disperată, decât cu o condiţie: aceştia se ai gaj au să devină sclavii lui dacă se vindecau *22.* Debitoi; insolvabil era vândut ca sclav (dar nu la Atena, cu im pere de la Solon), iar preţul obţinut din vânzare i se dăş creditorului.

Filosoful Platon a avut parte de n întâmplarc foarte neplăcută în anul 388 î.e.n. : se dusese în Sâcilia, la curtea tiranului Dionysios al Siracuzei şi, căzând în disgraţie, a fost urcat cu sila pe o corabie lacedemoniană, iar căpitanul corăbiei l-a vândut ca sclav la Egina ; din fericire, Platon a fost răscumpărat de un om din Cirene, care l-a redat prietenilor şi filosofiei. Şi în Atica, la ţară sau chiar în plin oraş, se întâmpla să fie răpiţi de *andrapodistăi* (cei care răpesc persoane de condiţie liberă) copiii sau adolescenţii, de vreme ce, la Atena, o lege stabilea pedeapsa pentru acest delict.

Principalele târguri de sclavi se aflau la Delos, la Chios, la Samos, la Bizanţ şi în Cipru. în Atica existau două : unul la Sunion, pentru a aproviziona cu mină de lucru minele de la Laurion, situate în apropiere, celălalt la Atena, în Agora. Ele se ţineau la fiecare lună nouă, iar vânzarea se făcea prin licitaţie. Preţul sclavilor a variat mult în funcţie de epocă, depinzând bineînţeles şi de calităţile şi competenţa fiecăruia dintre ei. Preţul de răscumpărare a prizonierilor de război era, în secolul 5, de aproximativ două mine, adică o sută de drahme ; el s-a ridicat până la cinci mine către sfârşitul secolului 4. Un muncitor necalificat costă în jur de două mine ; femeile, de obicei, costă ceva mai mult, dar un muncitor calificat poate valora între trei şi şase mine.

Printre sclavi se face deosebirea între cei născuţi în casă şi cei cumpăraţi. Ar fi greşit să credem că stăpânii

încurajau legăturile dintre sclavi – care nu sunt socotite ca adevărate căsătorii *(gâmoi)* – pentru a-şi procura la preţ ieftin „şeptel uman", căci copiii aveau nevoie de hrană timp de mulţi ani înainte de a deveni, la rândul lor, „productivi". Stăpânii le îngăduiau sclavilor buni să întemeieze o familie în primul rând ca să-şi asigure devotamentul lor. în Economicul lui Xenofon, Ischomachos spune :

5 – Viaţa de toate zilele în Grecia

„I-am arătat tinerei mele soţii apartamentul femeilor despărţit de cel al bărbaţilor printr-o uşă pe care o ţineam încuiată pentru ca nimeni să nu ia nimic fără voie şi pentru ca sclavii să nu aibă copii fără îngăduinţa noastră. Căci sclavii buni, dacă au copii, de obicei dau dovadă de mai mult devotament, în timp ce sclavii răi, după ce-şi găsesc o pereche, fac răul cu mai multă uşurinţă1* 23.

La ţară, dacă nu ţinem seama de minele de la Laurion, sclavii erau destul de puţini la număr, fiindcă micii proprietari *(autourgoi)* nu erau suficient de bogaţi ca să poată ţine mulţi sclavi. Proprietarii înstăriţi, cum era Ischo- machos, aveau mai mulţi sclavi, conduşi de un vechil, tot sclav şi el. Dealtfel, micii cultivatori puteau să închirieze sclavi pentru muncile de sezon, căci uneori cetăţenii şi metecii bogaţi îşi investeau banii în cumpărarea şi întreţinerea mâinii de lucru servile pe care o închiriau apoi pentru perioade de timp determinate.

Desigur industria foloseşte cel mai mare număr de sclavi : minele de la Laurion, unde se extrage plumbul argentifer, în sudul peninsulei Atica, utilizează peste zece mii de sclavi şi poate chiar, în unele epoci, aproape douăzeci de mii.

„O tehnică defectuoasă îi silea să lucreze cu unelte rudimentare, în galerii strimte, luminate de opaiţe care fumegau. Afară, într-un peisaj pustiit – căci minereul, amestecat cu sulf, scoate la topire vapori care distrug vegetaţia – ei erau cazaţi în tabere sordide, fără familii, ca

să nu se facă cheltuieli de întreţinere în plus** *24.*

Dar o asemenea concentrare a mâinii de lucru pare să fie un caz unic în Atica. Pentru celelalte ramuri ale industriei nu cunoaştem niciun atelier care să fi folosit mai mult de 120 de sclavi, cifră pe care o atingea fabrica de arme a metecului Kephalos, tatăl lui Lysias.

Comerţul atenian, atât de înfloritor, avea şi el nevoie de multă .mână de lucru, mai ales la Pireu, pentru încărcarea şi descărcarea corăbiilor ; aceşti „docheri" erau desigur, în marea lor majoritate, sclavi. în domeniul bancar cunoaştem, datorită discursurilor lui Demostene, cazul a doi sclavi cărora stăpânii le-au dat posturi de încredere şi care au ajuns să aibă o situaţie importantă. Un anume Pasion, funcţionar la o bancă, s-a remarcat prin munca şi priceperea sa în afaceri într-atât incit stăpânul său l^a eliberat; mai târziu, lui Pasion i s-a ivit prilejul de a face servicii statului, prin intermediul fondurilor de care dispunea, şi el a obţinut chiar dreptul de cetăţenie, ceea ce se întâmpla foarte rar unui om de provenienţă servilă. La moartea lui, în 370, Pasion a lăsat în urmă o văduvă şi doi fii, unul în vârstă de 24 de ani, celălalt de zece. Cum nu avea încredere în talentele financiare ale 'fiului mai mare, care se pricepea mult mai bine să cheltuiască banii decât să-i câş- tige. Pasion a dispus prin testament ca banca precum şi o fabrică de scuturi care era tot proprietatea lui să fie administrate de un funcţionar credincios, Phormion, care era tot un fost sclav eliberat ; Pasion a mai hotărât şi ca Phormion să se căsătorească cu văduva sa şi să devină tutorele celui mai mic dintre fiii săi. Bineînţeles, acest testament a fost atacat în justiţie de fiul cel mare al lui Pasion 25. Acest exemplu ilustrează modul cum unii sclavi plini de talent puteau atinge poziţii de invidiat.

La oraş, treburile gospodăriei erau făcute în mod normal de sclavi. Un cetăţean extrem de bogat, cum era omul politic Nicias, avea numai el singur peste o mie de sclavi, dintre care pe cei mai mulţi îi închiria fiindcă nu-i

putea folosi el pe toţi, fireşte. Din câte spune Platon, un atenian înstărit are, în mod normal, vreo cincizeci de sclavi.

Atenianul obişnuit pare să fi avut vreo zece : portarul, bucătarul, „pedagogul'1 care duce copiii la şcoală şi-i supraveghează şi, în sfârşit, femeile care curăţă prin casă, aduc apa, macină grăunţele cu râşniţa, torc şi ţes după poruncile stăpânei lor. Mulţi atenieni săraci n-aveau însă niciun sclav. Este cazul „Invalidului“ lui Lysias care trebuie că era bărbier sau cizmar, nu se ştie precis, şi care afirmă : „Am o meserie, dar ea nu-mi aduce cine ştie ce câştig ; îmi vine greu să lucrez singur şi încă nu mi-am putut cumpăra un sclav care să-mi ţină locul“ 26.

In sfârşit, statul este el însuşi proprietar de sclavi, ca şi sanctuarele care deţin *hierodouloi* [5]. Dintre sclavii publici, îi cunoaştem în primul rând pe aprozii care lucrează la *ecclesâa,* la *boule,* la tribunale şi pe lângă diferiţi magistraţi ; angrenaje indispensabile ale maşinăriei statului, ei formează de fapt birourile administraţiei ateniene. Mai există şi călăii (de pildă slujitorul Celor Unsprezece care pregăteşte cucuta şi i-o aduce lui Socrate), măturătorii, lucrătorii de la monetăria care bate piesele de o drahmă şi, în sfârşit, agenţii de poliţie, adică arcaşii sciţi. Nu trebuie să se confunde acest corp de poliţişti, înfiinţat în 476, cu trupele auxiliare ateniene, înarmate şi ele tot cu arcuri. Aşa cum am văzut, aceşti sciţi, cumpăraţi de către stat, păstrau ordinea pe străzi şi în Agora, la Adunare şi în tribunale. Ei erau în număr de o mie, iar tabăra lor se afla pe Areopag, de unde le era uşor să supravegheze Ago- raua şi oraşul27.

Teoretic, sclavii, cei publici ca şi cei care aparţineau particularilor, erau lipsiţi de orice drept. Din punct de vedere legal ei erau consideraţi ca nişte obiecte, nişte bunuri mobiliare care puteau fi vândute, închiriate sau lăsate zălog. Ei nu au deloc personalitate juridică şi nici

---

5 Sclavi aparţinînd unor sanctuare.

măcar nu pot depune mărturie în faţa tribunalelor, dar adesea stă- pinul de sclavi implicat într-un proces cerea să fie torturaţi sclavii lui pentru ca mărturisirile lor să confirme spusele sale. Legăturile dintre sclavi n-au niciun caracter juridic şi trebuie să primească încuviinţarea stăpânului care rămâne apoi proprietarul copiilor. Sclavul care fuge este pedepsit cu asprime şi însemnat cu fierul roşu.

Nu încape îndoială că la Sparta sclavii, cărora li se spune hiloţi, aveau o situaţie îngrozitoare : instituţia numită *crypteia* şi anecdota cu privire la hilotul beat sunt semnificative în această privinţă. Este deci uşor de înţeles de ce au profitat hiloţii de neorânduiala provocată de cutremurul din 464 î.e.n. pentru a se răscula. La Atena însă, obiceiurile şi, cu timpul, chiar şi legile au devenit treptat tot mai blânde. Sclavul care fuge de la un stăpân neome- nos se poate refugia într-un sanctuar, cel al lui Tezeu sau cel al Eriniilor ; în acest caz, el se află sub protecţia dreptului de azil, iar stăpânul lui este obligat să-l scoată la vânzare. Mai mult decât atât, pe sclav, ca şi pe omul liber, legea îl apără de ofensele grave sau de actele de violenţă *(dike hybreos) :* ea îi dă chiar şi sclavului un *synegoros,* adică un fel de avocat, în orice litigiu privind eliberarea lui. Peculiul, suma de bani pe care o putea strânge un sclav, aparţinea stăpânului lui, dar acesta, foarte adesea, îl lăsa pe sclav să se bucure de ea.

Sclavii tineri, cei născuţi în casă, nu primeau în mod obişnuit nicio instrucţie. Ei nu se puteau duce la gimnazii, căci acestea erau deschise numai oamenilor liberi şi copiilor lor. Sclavii cumpăraţi erau însă primiţi la Atena cu un ritual menit să-i încorporeze în familie : ei erau puşi să se aşeze lingă vatră, iar stăpâna casei lăsa să cadă peste capul lor smochine, nuci şi dulciuri2B. în acelaşi timp li se dădea şi un nume. Această ceremonie nu e lipsită de analogii cu ceremonia căsătoriei şi cu cea a adopţiunii : sensul ei este desigur să arate că noul venit, străin până în

acea clipă, devine din acel moment un membru al familiei şi împărtăşeşte credinţele ei religioase. De aceea sclavul era de faţă la rugăciuni şi lua parte la sărbători... Din această pricină, sclavul trebuia să fie înmormântat la un loc cu membrii familiei2M, aşa cum am văzut că se intimplă în cimitirul din Cerameicos. Sclavii care sunt greci de neam se puteau iniţia în misterele de la Eleusis. Odată eliberat, sclavul nu este scutit de toate obligaţiile faţă de familia fostului său stăpân, căci legăturile religioase se menţin.

Situaţia sclavilor aflaţi în stăpânirea unor particulari pare să fi fost, în general, suportabilă la Atena. Cât despre sclavii publici, ei au, la urma urmelor, o viaţă de funcţionari mărunţi ; ei locuiesc unde vor (cu excepţia arcaşilor sciţi), primesc un salariu, iar legăturile dintre ei sunt îngăduite. De asemenea, mulţi dintre sclavii folosiţi în comerţ sau industrie îşi puteau alege singuri domiciliul, după cum puteau administra ei înşişi o întreprindere. Din punct de vedere legal, profitul aparţinea în întregime stăpânului, dar acesta găsea deseori că e mai avantajos pentru el să-i ,.intereseze11 în afacere, lăsându-le un anumit procent. în felul acesta au ajuns la o situaţie înfloritoare Pa- sion şi succesorul său Phormion :i0.

Teatrul, şi mai ales comedia, oglindeşte importanţa dobândită de sclavi în viaţa de toate zilele. în Broaştele, Aristofan îl prezintă pe Xanthias ca pe un om înzestrat cu toate calităţile şi în primul rând cu priceperea şi curajul care-i lipsesc stăpânului lui, zeul Dionysos. în P 1 u t o s, sclavul Carion este cel care trage toate iţele şi se ştie prea bine cit de mare va ajunge rolul sclavului descurcăreţ, şiret, neobrăzat, numit adesea Daos, în comedia nouă, la Me- nandru.

Dar cel puţin două categorii de sclavi erau cu totul nefericiţi : cei folosiţi în mori ca să învârtă piatra şi să macine grăunţele şi cei de la Laurion, minerii despre care am mai vorbit. Deseori stăpânul care voia să pedepsească

un sclav îndărătnic sau necinstit îl trimitea la moară sau la mină. în timpul războiului peloponeziac, incursiunile pe care le făceau lacedemonienii în Atica le-au îngăduit sclavilor de la Laurion să fugă în masă şi să se împrăştie prin zonele de câmpie, unde au instituit o adevărată teroare.

*

în secolul 5, Atena număra în jur de 40.000 de cetăţeni şi 20.000 de meteci. Dacă adăugăm la aceste cifre numărul j femeilor şi al copiilor din ambele categorii constatăm că populaţia liberă se putea ridica la circa 200.000 de persoane. Iar sclavii erau cel puţin încă o dată pe atât, cu toate că numărul lor nu poate fi evaluat nici măcar cu aproximaţie. Se poate să fi fost vreo 300.000 sau chiar mai mulţi. «

Vedem aşadar că din totalul unei populaţii de o jumătate de milion de persoane, câte trăiau în Atica, numai două cincimi erau oameni liberi. Cit despre oamenii care aveau drepturi politice şi participau la conducerea cetăţii, ei nu formau decât o mică minoritate. N-ar trebui să uităm niciodată acest lucru atunci când vorbim despre democraţia grecească.

N-ar trebui să uităm nici că grecii din epoca clasică au moştenit din epoca anterioară dispreţul pentru munca servilă, adică pentru activitatea lucrătorului care îşi capătă

n

de la altcineva salariul şi hrana. în special comerţul era privit cu ochi răi şi de aceea atenienii îl lăsau atât de uşor în seama metecilor31. Se ştie că Lacedemona îi oprise de la orice activitate economică pe „Egali“, adică pe spartiaţii cu drepturi depline, care trăiau din venitul adus de lotul lor inalienabil de pământ, pe eare-1 cultivau hiloţii. La Atena, e adevărat, exista încă de la Solon o lege care nu le îngăduia cetăţenilor să trândăvească *(d'ike argias).* Plutarh ne povesteşte următoarea anecdotă :

„Un spartiat care se alia la Atena într-o zi când

lucrau tribunalele a aflat că tocmai fusese condamnat pentru trân- dăvie un cetăţean şi că acesta se întorcea acasă foarte abătut împreună cu prietenii lui care erau la fel de trişti ca şi el şi care-i împărtăşeau durerea ; spartiatul i-a rugat atunci pe oamenii care erau cu el să-i arate şi lui pe acest bărbat «condamnat pentru că trăise ca un om liber», în- tr-atât erau de convinşi lacedemonienii că numai sclavii se cuvine să exercite o meserie şi să muncească pentru a câştiga bani“ 32.

Lacedemonienii nu erau singurii care gândeau astfel şi părerile lor în această privinţă erau împărtăşite de mulţi oameni, chiar şi la Atena, în ciuda legii lui Solon.

Adevărul este că munca manudâă este în ochii grecilor o activitate inferioară, nedemnă de un om liber. Platon şi Aristotel consideră că fabricarea *(poiesis)* unui obiect oarecare şi chiar crearea unei opere de artă sunt îndeletniciri de mâna a doua ; înţeleptul nu trebuie să se ocupe decât de *prâxis* şi de *theoria,* adică, pe de o parte, de treburile politice şi de conducerea statului, pe de alta, de studiul filosofiei33.

în mitul din dialogul F e d r u, Platon aşează modurile de viaţă în funcţie de valoarea lor, pe nouă trepte : ţăranul şi meşteşugarul stau pe treapta a şaptea şi se ridică numai deasupra demagogului şi a tiranului care sunt, în ochii filosofului, pacostea cea mai mare şi oamenii cei mai vrednici de dispreţ34.

O democraţie plină de prejudecăţi faţă de munca manuală şi mercantilă, o democraţie în care, de drepturile politice ale cetăţeanului nu se bucură decât o slabă minoritate din totatul populaţiei, o astfel de democraţie nu seamănă oare îngrijorător de mult cu o aristocraţie ?

CAPITOLUL III

Femeile, căsătoria şi familia

Aşa cum am văzut, la Atena, nevasta unui cetăţean nu are niciun drept, nici politic, nici juridic, aidoma cu sclavii. Femeile au pierdut aici rolul important pe care-1

jucau în societatea minoică 1 şi pe care-1 păstraseră în parte, pe cit se pare. în epoca homerică 2. Cu toate acestea, o ateniană măritată, dacă e adevărat că trăieşte închisă în casă, nu-i mai puţin adevărat că are autoritate în conducerea gospodăriei, cel puţin atâta vreme cit domnul şi stăpânul ei nu-i pune piedici ; pentru sclavii ei, ea este *despoina,* stăpâna. Dealtfel, bărbatul ei are destule ocupaţii în afara casei – la ţară, munca câmpului şi vânătoarea, iar la oraş, meseria lui şi participarea la treburile politice şi juridice ale cetăţii – ca să fie silit, o bună parte din timp, să-şi lase nevasta să organizeze gospodăria după bunul ei plac.

Condiţia de dependenţă şi subordonare a femeii ateniene este vizibilă în primul rând în viaţa fetelor nemăritate şi în modul cum ajung ele să se căsătorească. Nu poate fi vorba ca o fată nemăritată să facă cunoştinţă în mod liber cu tinerii necăsătoriţi, fiindcă ea nu părăseşte niciodată apartamentul rezervat femeilor, *gineceul.* în timp ce femeilor măritate li se poate întâmpla uneori să iasă afară pe poartă, fetele de măritat de-abia dacă-şi fac apariţia în curtea interioară, căci ele trebuie să trăiască la adăpost de priviri, ferite chiar şi de bărbaţii din propria lor familie.

f4

Nimic nu aminteşte, în Atena secolului 5, de acel institut de educaţie pentru fetele de familie nobilă pe care-1 conducea poeta Sappho, în insula Lesbos, la începutul secolului 6 ; nimic nu aminteşte nici de exerciţiile fizice pe care le făceau fetele din Sparta, îmbrăcate în veşminte scurte şi ,,arătându-şi coapsele" *(phainomerides)3.* Iată cum le prezintă Euripide pe tinerele spartane :

„împreună cu tinerii, ele pleacă de-acasă şi merg cu coapsele descoperite şi cu hainele larg desfăcute" 4.

In această singură privinţă, Sparta cea rigidă dă dovadă de mai multă toleranţă decât Atena, iar Euripide este scandalizat de obiceiurile lacedemonienc- tocmai

pentru că ele sunt, din acest punct de vedere, diametral opuse faţă de cele ateniene.

Toată învăţătura pe care o capătă o tinără ateniană – în esenţă deprinderile casnice : bucătăria, prelucrarea linii şi ţesutul, poate şi unele rudimente de citit, de socotit şi de muzică – ea o capătă de la mama ei, sau de la o bunică, sau de la slujnicele din casă. în mod obişnuit, singurul prilej pe care-1 au fetele de a ieşi din casă le e dat de unele sărbători religioase în cadrul cărora ele asistă la sacrificiu şi iau parte la procesiune, aşa cum se vede şi pe friza Partenonului care înfăţişează Panateneele ; este totuşi necesar ca unele fete să înveţe să cinte şi să danseze ca să poată face parte din corurile religioase, dar corurile de fete sunt întotdeauna despărţite cu stricteţe de corurile de băieţi.

In Economicul lui Xenofon, Isrhomachos spune despre tânăra lui soţie :

„Ce putea ea să ştie, Socrate, când am luat-o la mine în casă ? încă nu împlinise cincisprezece ani când a venit la mine ; până atunci trăise sub o supraveghere strictă : ea trebuia să vadă cât mai puţine lucruri, să audă cit mai puţine lucruri, să pună cât mai puţine întrebări" s.

Acesta era, într-adevâr, idealul bunei educaţii, idealul de *sophrosyne* pentru fete.

Acelaşi Ischomachos, vorbind de astă dată cu soţia sa, ii spune :

„Ai înţeles acum de ce te-am luat în căsătorie pe tine şi de ce părinţii tăi mi te-au dat mie ? Nu mi-ar fi greu să-mi găsesc pe altcineva ca tovarăş de pat, îţi dai seama desigur de asta. Dar, după ce am meditat, eu pentru mine şi părinţii tăi pentru tine, care ar fi cel mai bun asociat pe care ni I-am putea lua ca să se ocupe de casa noastră şi de copiii noştri, eu te-am ales pe tine, tot aşa cum părinţii tăi m-au ales pe mine, probabil dintre alte partide posibile."

Intr-adevăr, cel care este *kyrios* asupra fetei (tatăl ei sau, în lipsa acestuia, un frate născut din acelaşi tată sau un bunic sau, în sfârşit, tutorele ei legal) îi alege un soţ şi

ia hotar ir i în privinţa ei. Desigur putem presupune că era şi ea întrebată în multe cazuri, dar nu avem nicio dovad*' în acest sens şi consimţământul ei nu era câtuşi de puţin necesar. Herodot, e drept, ne relatează o faptă neobişnuită a unui atenian din secolul 6 :

..Faţă de cele trei fiice ale sale, el s-a purtat astfel : când le-a venit vremea să se mărite, el le-a dat zestrea cea mai strălucită şi apoi a lăsat-o pe fiecare să aleagă dintre toţi a ten icnii pe acela pe care-1 voia de bărbat şi a măritat-o cu el“ 6.

Herodot, care trăia în secolul 5, aminteşte purtarea acestui tată, elogiind-o pe cit se pare, şi putem bănui că o aproba, dar, în acelaşi timp, el o prezintă ca pe un fapt cu totul ieşit din comun. Regula e cea pe care o formulează în versuri un autor din epoca târzie :

,.Ia-ţi bărbatul pe care-1 vor părinţii" 7.

Un cetăţean atenian se însoară în primul rând ca să ci bă copii : de la copii, el aşteaptă nu numai să-l îngrijească la bătrâneţe, dar mai ales să-l îngroape după ritual şi să ducă mai departe, după el, cultul familiei. Primul rost al căsătoriei este de ordin religios şi, în această privinţă, concluziile formulate de Fustei de Coulanges în *Cetatea antică* rămân pe deplin valabile : omul antic urmăreşte prin căsătorie, mai presus de orice, să aibă copii de sex bărbătesc, dacă nu mai mulţi, cel puţin unul, care să continue neamul şi să-d aducă tatălui său cultul pe care acesta l-a celebrat în onoarea strămoşilor, cult socotit ca indispensabil pentru fericirea morţilor pe lumea cealaltă.

La Sparta, burlacii înrăiţi erau pedepsiţi de lege. La Atena, nu exista nicio obligaţie juridică de a te căsători, dar presiunea opiniei publice era puternică căci bărbatul necăsătorit era privit cu dispreţ şi cu dezaprobare. Cu toate acestea, cei care aveau un frate mai mare căsătorit şi cu copii (băieţi) se puteau sustrage mai uşor de la obligaţia de a se căsători.

Se pare intr-adevăr că majoritatea atenienilor se

căsătoreau pentru a respecta o normă religioasă şi socială, nu din pasiune. Tiară o să-l credem pe poetul Menandru, care a scris la sfârşitul secolului 4. căsătoria era pentru ei ..un rău _ necesar1'*. In orice caz, nu reiese de nicăieri, înainte de comedia nouă, că ar fi fost vorha de dragoste între logodnici. Dealtfel cum s-ar fi putut îndrăgosti un atenian de o fată pe care, în majoritatea cazurilor, n-o văzuse niciodată ?

Bineînţeles, toate acestea nu înseamnă câtuşî de puţin că dragostea nu putea să apară între soţi mai târziu. Xenofon, în Banchetul său îi atribuie lui Socrate aceste vorbe : „Nikeratos, din câte mi se spun, o iubeşte cu pasiune pe soţia sa, iar ea îl iubeşte la fel“ 9. Poetul Euripide, care oricum trecea drept misogin, a înfăţişat pe scenă devotamentul sublim al Alcestei care-şi jertfeşte viaţa din dragoste pentru bărbatul ei şi însuşi FLaton a scris : „Nimeni nu vrea să moară în locul altuia, afară de cei care iubesc : şi nu numai bărbaţii, ci chiar şi femeile fac asta“. El citează apoi exemplul Alcestei „pe care zeii au preţuit-o într-atât incit i-au îngăduit să iasă din Hades şi să revadă lumina zilei" Ift. Opera lui Aristotel, care se însurase cu nepoata prietenului său Hermias şi o nimerise foarte birie, este plină de pasaje în care căsătoria este prezentată nu ca o afacere sau ca o tovărăşie menită doar să asigure menţinerea rasei, ci ca o legătură bazată pe afecţiune şi tandreţe reciprocă, în stare să împlinească toate nevoile morale ale existenţei. Cu toate acestea, numai stoicismul târziu va reuşi, probabil sub influenţa moravurilor romane, să reabiliteze pe deplin, în Grecia, dragostea conjugală. Tradiţia filosofică, care sprijinea dragostea între bărbaţi, era atât de puternică incit la începutul secolului 2 al erei noastre Plularh, înainte de a face apologia căsătoriei, se mai crede încă obligat să demonstreze că şi fetele sunt în stare să trezească eros-ul, la fel ca băieţii ! 11 La Atena, incestul nu era interzis de nicio lege a cetăţii, dar se considera că legătura dintre

ascendent şi descendent este monstruoasă şi atrage după sine pedeapsa divină, aşa cum se vede şi la Sofocle, în *Oedip-Rege.* Aceeaşi interdicţie religioasă şi socială acţiona şi în cazul legăturilor dintre frate şi soră născuţi din aceeaşi mamă, dar un frate vitreg se putea căsători cu sora lui de tată. O fiică a lui Temistocle, de pildă, Mnesiptolema, născută din a doua căsătorie a marelui om politic, s-a măritat cu fratele ei Archeptolis care nu avea aceeaşi mamă ca ea l2. La fel, un împricinat spune despre bunicul lui că s-a însurat cu propria soră, care era însă născută dintr-o altă mamă 13. Principiul endogamiei, adică al căsătoriei în interiorul aceluiaşi gru,p social, face ca însurătoarea între rude să fie nu numai îngăduită, ci chiar recomandată de tradiţie. Un atenian spune într-o pledoarie că şi-a măritat fata cu un nepot şi nu cu un străin ca să păstreze şi să întărească legăturile de familie. Nu rareori verii primari se căsătoresc între ei sau unchiul se însoară cu nepoata, în care caz fratele fetei devine socrul propriului său unchi. Fiica *epicleros,* adică cea căreia îi revine moştenirea tatălui ei, în lipsa oricărui moştenitor de sex bărbătesc, trebuie să ia în căsătorie pe cea mai apropiată dintre rudele tatălui ei care acceptă să se însoare cu ea : reiese de aici foarte limpede grija primordială pentru menţinerea neamului si a cultului familiei

Hesiod îi 'sfătuia pe bărbaţi să se căsătorească pe la treizeci de ani cu o fată de şaisprezece. 14 Nu există la Atena nicio regulă categorică în privinţa vârstei la care are loc căsătoria, aşa cum vor vrea s-o stabilească filosofii din secolul 4, dar sfatul lui Hesiod pare să fi fost urmat adesea. Fetele puteau fi măritate de îndată ce ajungeau la pubertate, adică pe la doisprezece-treisprezece ani, dar de obicei se aştepta, pare-se, ca ele să atingă paisprezece-cincisprezece ani ; nevasta lui Ischomachos n-avea mai mult de cincisprezece ani când s-a căsătorit13 ; în orice caz, pare neîndoielnic că fetele nu erau măritate înainte de

pubertate, cum se întâmpla la Roma ,r\ Tinerii nu se căsătoreau niciodată, dincâte ştim, înainte de a deveni majori, la optsprezece ani, şi foarte adesea o făceau mult după cei doi ani de *efebie,* adică de serviciu militar, care urmau după majorat, de la optsprezece la douăzeci de ani. Diferenţa de vârstă dintre soţi era adesea considerabilă.

Căsătoria legitimă între un cetăţean şi o fiică de cetăţean este caracterizată la Atena prin procedura numită *engyesis* (în traducere literală „înmâaarea unui zălog"), care e mult mai mult decât o simplă logodnă. Ea este, în esenţă, un acord, o înţelegere orală, dar solemnă între două persoane : pe de o parte „pretendentul", pe de alta cel care este *kyrios* asupra fetei, tatăl ei, fireşte, dacă acesta mai e în viaţă. Cele două părţi îşi strâng mâinile şi rostesc câteva fraze rituale, foarte simple, pe care le aminteşte, probabil, cu destulă precizie, acest dialog din Menandru :

„Pataicos : – Iţi dau această fată ca să aducă pe lume copii legitimi.

Polemon : – O primesc.

Pataicos : – Iţi mai dau şi o zestre de trei talanţi.

Polemon : – O primesc şi pe ea cu plăcere. i<18

Fiindcă procedura este exclusiv orală, la această înţelegere trebuie să asiste şi martori care să poată afirma, în caz de nevoie, că ea a avut loc cu adevărat. Viitoarea soţie asistă oare şi ea la ceremonie ? Lucrul rămâne îndoielnic, dar este absolut sigur că fata, dacă e prezentă, nu joacă niciun rol, iar consimţământul ei nu este necesar. Trebuie să ne amintim că, în vechime, capul familiei are tot atâtea drepturi asupra copiilor săi ca şi asupra sclavilor săi şi că el îi poate vinde, ca atare, *aşa* cum se mai în Simpla încă, în secolul 5, în multe ţinuturi, dar nu în Atica. Dealtfel, în epoca homerică, pretendentul îi aducea daruri socrului său, ceea ce înseamnă că el cumpăra fata, dar în această privinţă obiceiurile s-au inversat. La Atena, o fată se putea mărita fără zestre, dar acesta era un caz

excepţional ; se pare chiar că existenţa zestrei era un semn distinctiv care marca deosebirea dintre căsătoria legitimă şi concubinaj.

Viitorul soţ, de vreme ce este major, nu trebuie să fie reprezentat de tatăl său şi acţionează el singur în cadrul ceremoniei *engyesis.* Cu toate acestea este de presupus că, în majoritatea cazurilor, el nu întreprinde nimic fără să ceară asentimentul tatălui său şi că, adesea chiar, el nu şi-a ales logodnica decât la sfaturile acestuia. Un împricinat ne spune : „Cum atinsesem vârsta de optsprezece ani, tatăl meu a stăruit să mă căsătoresc cu fata lui Euphemos : voia să vadă copii din sângele meu. Cit despre mine, mă credeam dator să fac tot ce-i putea fi pe plac ; i-am dat aşadar ascultare şi aşa am ajuns să mă însor“ ie. Este evident că în acest caz tatăl îi alege fiului o mireasă, fie din interiorul propriei sale familii, fie din afară, în funcţie de relaţiile pe care doreşte să le aibă sau să le întărească cu unul sau cu altul şi ţinând seama mai ales de interese de natură materială.

Engyesis este o promisiune de luare în căsătorie, dar o promisiune care te angajează foarte mult ; ea atrage crearea unor legături puternice între pretendent şi viitoarea lui soţie. Ca să înţelegem acest lucru este de ajuns să ne amintim importanţa deosebită pe care o avea, în ochii celor vechi, orice cuvânt rostit în chip solemn, orice gest împlinit după ritual, căci aceste cuvinte şi aceste gesturi, chiar dacă nu erau însoţite de un jurământ, comportau, în ochii lor, consecinţe grave şi nu te puteai sustrage de la un angajament asumat în asemenea condiţii fără a te expune, după credinţa lor, la nişte sancţiuni din partea zeilor. Nu numai blestemul *(ară)* are o eficacitate cu adevărat magică, ci şi orice formulă prin care îţi asumi o obligaţie în prezenţa zeilor şi este de presupus că ceremonia *engyesis* se desfăşura în apropierea altarului domestic. Cu toate acestea, în secolul 4, cunoaştem cel puţin un caz în care o *engyesis* nu a fost urmată de

căsătorie. Tatăl lui Demostene, înainte de a muri, şi-a logodit fata, care avea cinci ani pe atunci, cu o rudă de-a sa, Demophon, care a primit pe dată zestrea urmind s-o ia in casa lui pe fată numai „când va avea vârsta potrivită, adică zece ani mai târziu“, fapt care vine să confirme ideea noastră că virsta de cincisprezece ani era socotită ca normală pentru măritişul fetelor ; totuşi acest angajament a rămas fără urmări, iar căsătoria nu s-a celebrat niciodată[20].

Cunoaştem foarte puţine lucruri despre detaliile ceremoniilor care alcătuiau căsătoria propriu-zisă *(ecdosis,* adică „predarea logodnicei către mire"), dar ne putem forma oricum o imagine de ansamblu.

Din punct de vedere legal, căsătoria începe din momentul când are loc *engyesis,* dar nu-i mai puţin adevărat că scopul ei ultim şi recunoscut este ca soţii să locuiască împreună, de vreme ce căsătoria se încheie înainte de toate pentru a aduce pe lume copii. Consumarea căsătoriei, *gămos,* necesită mutarea logodnicei în casa pretendentului ei, iar această mutare constituie ceremonia principală a unei căsătorii ; în mod normal, ea trebuie să aibă loc scurt timp după *engyesis.* Cu toate acestea, se pare că unele superstiţii îi făceau pe greci să aleagă pentru căsătorie mai ales perioadele cu lună plină[21] şi, ca anotimp, mai ales iarna [22] : căsătoriile trebuie să fi fost deosebit de numeroase în luna *Gamelion* (ianuarie), cea de a şaptea lună a calendarului atenian, cea care era consacrată Herei, zeiţa căsătoriilor, şi cea care, prin chiar numele ei, înseamnă „luna căsătoriilor".

Ceremoniile începeau în ajunul zilei când. logodnica trebuia să se mute în noul ei cămin. Mai întâi se aduce un sacrificiu divinităţilor care protejează căsătoria : Zeus, Hera, Artemis, Apolon, Peitho (Persuasiunea). Logodnica consacră zeilor jucăriile ei de când era mică şi obiectele pe care le-a folosit în mod obişnuit în copilărie, aşa cum reiese şi din epigrama următoare : „Timareta, pe punctul

de a se căsători, ţi-a consacrat ţie, Artemis Limnatis, tamburinele ei, mingea eare-i plăcea a ti ta şi fileul care-i ţinea strâns părul ; fecioară, ea ţi-a dedicat ţie, zeiţa fecioară, precum se cuvine, şi păpuşile ei, împreună cu hainele lor'*. Avem şi un cimbal de bronz care a fost dedicat tot lui Artemis Limnatis, după cum o dovedeşte inscripţia gravată pe el2J.

Dar ritualul cel mai important – un ritual de purificare – este baia pe care o face logodnica şi pentru care un întreg alai mergea să ia apă de la o fântână anume, faimoasa *Callirrhoe.* Acest alai, înfăţişat în picturile de pe vase, era alcătuit din femei care duceau torţe ; în mijlociii lor mergea un bărbat care cânta la oboi, iar în urma lui venea o femeie care ţinea un vas de o formă specială ; în acest vas *(loutrophoros)* cu corpul ovoidal, cu gâtul lung şi subţire şi cu două toarte, se aducea apa pentru baie. De altminteri, pe laturile unei *loutrophoros* este pictată scena pe care am descris-o. Dar asemenea vase sunt împodobite şi cu scene de doliu, iar pe mormântul celor necăsătoriţi se aşeza o *loutrophoros.* La rândul lui, şi logodnicul tr ebuia să facă o baie.

In ziua nunţii *(gămos),* casa miresii şi cea a mirelui sunt împodobite cu ghirlande de frunze de măslin şi de laur . iar tatăl miresei oferă un sacrificiu şi un banchet. Mireasa ia parte la ele, cu chipul acoperit de un văl, purtând gătelile ei oele mai frumoase şi având pe cap o cunună ; ea este înconjurată de prietene şi are alături pe *nympheutrââ,* femeia care o călăuzeşte şi o ajută în timpul ceremoniilor căsătoriei. Şi mirele are întotdeauna alături pe cavalerul său de onoare, numit *părochos.* E de la sine inţeles că în sala banchetului bărbaţii şi femeile sunt aşezaţi separat. La ospăţul de nuntă se serveau şi câteva feluri de mâneare tradiţionale, cum ar fi prăjiturile din susan menite să asigure fertilitatea. Printre meseni circulă un băiat ai cărui părinţi sunt, ambii, în viaţă ; numele lui este *ampMthales.* El oferă tuturor pline dintr-un coş şi

rosteşte nişte cuvinte rituale care amintesc de anumite formule proprii religiilor cu mistere : „Am scăpat de rău, am găsit ceva mai bun“. Ia sfârşitul mesei, mireasa primea daruri. Poate că atunci îşi scotea vălul, dar lucrul nu e sigur.

„Dacă rostul vălului era s-o apere de influenţele malefice de-a lungul perioadei primejdioase când trecea ea la o condiţie nouă, am putea crede mai degrabă că scoaterea lui nu avea loc decât după sosirea în casa mirelui" 26.

Către seară se forma în sfârşit alaiul care avea s-o conducă pe mireasă până la noua ei casă. In vremurile mai vechi, această deplasare lua aspectul unei răpiri, iar această tradiţie s-a păstrat la Sparta :

„In Lacedemosna, bărbaţii se căsătoreau răpindu-şi soţiile. Odată răpită, fata era încredinţată unei femei numite *nympheutria,* care-i tăia părul până la piele, îi punea haine şi încălţări bărbăteşti şi o cultă pe nişte paie, singură, în întuneric. Mirele, oare lua masa împreună cu tovarăşii săi, ca de obicei, venea, îi dezlega cingătoarea, o lua în braţe şi o ducea în pat. După ce rămânea cu ea un timp destul de scurt, el se întorcea să doarmă Iângă tovarăşii săi“ 27.

La Atena, cei doi miri nu mergeau pe jos de la o casă la cealaltă ; de obicei, ei mergeau într-o căruţă trasă de catâri sau de boi şi minată de un prieten al mirelui. Mireasa ducea un grătar şi o sită, simboluri ale activităţii domestice pe care sta s-o înceapă. Căruţa înainta încet, iar rujeie şi prietenii mergeau pe jos în urma ei, la lumina torţelor şi în sunetul cântecului nupţial *(hymenaios)* care era acompaniat de liră şi oboi ; mama miresei ţinea in mina ei o torţă. Pe pragul casei mirelui stăteau părinţii lui, tatăl cu o cunună de mirt pe cap, mama cu o torţă în mină. Peste capul miresei erau lăsate să cadă nuci şi smochine uscate, in virtutea unui ritual care se practica şi la primirea în casă a unui sclav nou, aşa cum am văzut mai

sus28. Miresei i se oferea o bucată din prăjitura nupţială, pregătită din susan şi miere, precum şi o gutuie sau o curmală, simboluri ale fecundităţii.

Cuplul intra apoi în camera nupţială *(thălamos)* şi poate că numai atunci îşi scotea mireasa vălul. Uşa camerei era închisă şi păzită de unul dintre prietenii mirelui (numit *thyroros),* iar ceilalţi cântau în gura mare un imn nupţial şi făceau gălăgie, pe cit se pare, ca să sperie duhurile rele. Bineînţeles, fastul şi luxul din ziua nunţii variau în funcţie de averea fiecărei familii. Ospăţul nupţial era uneori atât de somptuos incit legea a limitat, în mai multe rânduri, numărul invitaţilor.

Ziua de după nuntă era şi ea tot zi de sărbătoare : părinţii miresei veneau să aducă în chip solemn, în sunetul oboiului, daruri pentru noul cuplu *(epăulia)* şi cu această ocazie, desigur, înmânau şi zestrea pe care o promiseseră la *ehgyesis.*

După câtva timp, tânărul însurăţel îi invita pe membrii fratriei sale la un banchet şi la un sacrificiu. El nu le-o prezenta pe soţia lui, dar, în felul acesta, le aducea la cunoştinţă în mod solemn că s-a însurat, fapt care urma să aibă multă importanţă în viitor 'de vreme ce băieţii lui aveau să fie primiţi în fratrie.

Dintre toate ritualurile de căsătorie pe care le cunoaştem, niciunul nu 'pare menit să consfinţească în chip sensibil legăturile care se creează între soţi ; totul se orientează în schimb spre prosperitatea oicos-ului, mica celulă socială şi religioasă pe care o constituie noul cămin, ca şi spre procrearea copiilor care vor asigura viitorul acestui oicos. Mireasa, de pildă, trebuie să mănince în casa mirelui O bucată de prăjitură şi o gutuie, dar ea nu împarte cu soţul ei aceste alimente, aşa cum ne-am putea aştepta. Se ştie că la Sparta întreaga legislaţie privitoare la familie şi la raporturile dintre sexe era determinată de grija pentru eugenie în aşa măsură încât unui bătrân care avea o nevastă tânără i se îngăduia să aducă în casă un bărbat

tânăr ca să se nască copii puternici şi sănătoşi 20. La Atena nu se ajunge chiar până aici, dar suntem siliţi să constatăm că nici în pregătirile, nici în ritualurile de căsătorie nu se pune accentul pe dragostea reciprocă dintre cei doi soţi.

Cu toate acestea, când Ischomachos îi povesteşte lui Socrate cum şi-a iniţiat soţia, care era foarte tânără, în noile ei îndatoriri de stăpână a casei, el îi spune : „Mai întâi însă am adus sacrificii zeilor şi i-am rugat să ne dea, mie puterea de a-i explica şi ei puterea de a învăţa tot ce ne putea fi de folos la amândoi" M. Este evident că şi soţia lua parte la acest sacrificiu prin care soţii inaugurau în chip solemn viaţa lor comună.

Un soţ are oricând dreptul de a-şi repudia nevasta, chiar dacă nu poate invoca niciun motiv. Adulterul soţiei, atunci când este stabilit juridic, face ca repudierea să fie chiar obligatorie căci altminteri bărbatul este lovit de *atimie.* Sterilitatea trebuie să fi fost adeseori cauză de repudiere : într-adevăr, dacă un bărbat se însura în primul rând pentru a asigura continuitatea familiei şi a cetăţii, despărţindu-se de o nevastă sterilă el nu făcea nimic altceva decât să ducă la îndeplinire o datorie patriotică şi religioasă. Pe de altă parte, faptul că femeia era însărcinată nu constituia o piedică în calea repudierii. Insă bărbatul care se despărţea de nevasta lui trebuia să înappieze zestrea, iar această obligaţie era singura frină – în multe cazuri o frână eficace, fără îndoială – care oprea înmulţirea divorţurilor.

Dacă divorţul nu comportă nicio formalitate când bărbatul este cel care îl vrea, lucrurile stau în schimb altfel când despărţirea este dorită de soţie, deoarece, din punctul de vedere al legilor, ea se află într-o stare permanentă de incapacitate. Femeia nu are decât o singură soluţie : să se ducă la arhonte, protectorul natural al celor lipsiţi de drepturi, şi să-i înmâneze un document în care sunt expuse motivele pe care se întemeiază cererea ei

de despărţire. Numai arhontele apreciază gravitatea ofenselor suferite de soţie şi este foarte probabil că infidelitatea patentă a soţului nu era de ajuns pentru a-1 determina să hotărască despărţirea, căci moravurile epocii admiteau fără rezerve libertatea sexuală a soţului, dar loviturile şi bătăile suferite de soţie trebuie să fi constituit un motiv valabil, dacă ancheta dovedea că ele au avut loc. Cu toate acestea, opinia publică se pronunţa împotriva femeilor care se despărţeau astfel de bărbaţii lor. Medeea, care vorbeşte la Euripide ca şi cum ar fi o ateniană din vremea lui, o spune în chip limpede : ,.E ruşinos pentru femei să-şi părăsească soţul şi nu le e îngăduit să-l repudieze" 31.

Căsătoria nu pune capăt vieţii sedentare pe care o duc femeile, închise în casă. Fireşte, la Atena, gineceele nu au uşi închise cu cheia (decât noaptea), nici ferestre cu gratii, dar datinile sunt de ajuns ca să le ţină pe femei în casă. Aceste datini sunt stricte şi se exprimă în formule imperative : „O femeie cinstită trebuie să rămână acasă ; strada e pentru femeile ticăloase” ”1 Chiar femeia care zăboveşte, din curiozitate, la poartă este suspectată. Bărbaţii sau sclavii merg de obicei în *agoră* să facă cumpărăturile necesare vieţii de toate zilele.

Cu toate acestea e bine să facem aici o distincţie între diferitele clase sociale. Atenienii săraci, care nu aveau decât o locuinţă mică, le îngăduiau mai uşor nevestelor lor să plece de acasă. Dealtfel, ele erau deseori silite să lucreze în străini pentru a asigura întreţinerea familiei : ştim, de pildă, că multe dintre ele se făceau vânzătoare la piaţă. Dimpotrivă, atenienii din clasa mijlocie şi cei din clasa avută par să fi fost mult mai severi în privinţa asta ; e adevărat însă că soţiile lor aveau un gineceu mai spaţios şi adesea chiar o curte interioară unde puteau ieşi la aer ferite de privirile indiscrete.

O femeie, chiar dacă făcea parte din burghezie, avea de făcut din când în când o cumpărătură cu caracter

personal – un obiect de îmbrăcăminte sau de încălţăminte – care o obliga să iasă din casă. In această împrejurare, ea avea în mod obligatoriu o însoţitoare, care era una dintre sclavele ei. Dar mai mult sărbătorile cetăţii şi evenimentele familiale le pun pe femei în situaţia de a ieşi din casă.

Există de pildă la Atena o sărbătoare, numită-*Tesmoforiile* ", la care nu participă decât femeile măritate. Un soţ încornorat, care l-a ucis pe iubitul soţiei sale, le spune judecătorilor :

„La început, soţia mea era o soţie model, gospodină pricepută şi chibzuită, desăvârşită stăpână a casei. Dar mi-am pierdut mama şi această moarte a fost pricina tuturor nenorocirilor mele. Intr-adevăr, pe când lua parte la înmormântarea ei, nevastă-mea a fost zărită de Eratostene, care, cu timpul, a reuşit s-o seducă : el a pândit-o pe sclava care mergea la piaţă, a luat legătura cu stăpâna ei şi a dus-o la pierzare".

Acelaşi împricinat povesteşte mai departe, în discursul lui, cum l-a înştiinţat de necazul care se abătuse asupra lui sclava unei alte femei măritate, care era şi ea iubita lui Eratostene, şi cum a făcut-o pe sclava soţiei lui să-i mărturisească totul, ameninţind-o : „Ea mi-a povestit cum a acostat-o, după înmormântare... ; în sfârşit, la Tesmoforii, pe dnd eu eram la ţară, ea s-a dus la sanctuar cu mama lui'i3\

Pe femeie nu trebuie nici măcar s-o intereseze ce se întâmplă în afara casei : aceste lucruri îl privesc pe bărbat şi numai pe el. Dealtfel, ea nu are prea des ocazia de a vorbi mai mult cu bărbatul ei, care lipseşte de-acasă mai tot timpul şi care nu stă în mod obişnuit cu ea la masă, pe cât se pare. „Există oameni pe care să-i cunoşti şi cu care să stai de vorbă mai puţin decât cu nevastă-ta 7" îl întreabă Socrate pe Critoboulos, iar acesta îi răspunde : „Dacă există, atunci chiar că nu există" 3S. Când un atenian invită la el acasă nişte prieteni, nevasta lui nu

apare în sala în care are loc ospăţul, *andron,* decât poate pentru a-i supraveghea pe sclavii care servesc la masă, şi ea nu-şi însoţeşte bărbatul când el e poftit de vreun prieten. Numai la sărbătorile de familie stau femeile la un loc cu bărbaţii.

Şi totuşi, soţia este cea care domneşte în interiorul casei, având grijă de toate. Economicul lui Xenofon ne îngăduie să aflăm în detaliu ce îndatoriri are stăpâna casei. Să amintim doar aceste recomandări ale lui Ischo- machos către soţia sa :

„Va trebui să stai acasă, să-i trimiţi la lucru împreună pe toţi servitorii care nu lucrează acasă şi să-i supravcghezi pe cei oare lucrează acasă ; să iei în primire ceea ce ţi se aduce, să împărţi ceea ce urmează să fie cheltuit, să te gândeşti dinainte la ceea ce trebuie să fie pus deoparte şi să ai grijă să nu cheltuieşti într-o lună ce-ar trebui să cheltuieşti intr-un an. Când ţi se va aduce lână va trebui să te îngrijeşti să se facă haine pentru cei care au nevoie, şi va trebui să te îngrijeşti ca rezervele de grâne să nu se strice... Când se va îmbolnăvi un slujitor va trebui întotdeauna să veghezi să i se dea îngrijirile necesare"

Femeia nu face ea însăşi pâinea decât în familiile foarte sărace. Când trimişii lui Alexandru l-au însoţit acasă pe atenianul Focion, din oât spune Plutarh, „au găsit multă simplitate în gospodăria lui : nevasta lui frământa pâinea, iar Focion se ducea chiar el să scoată apă din puţ pentru a-şi spăla picioarele*1137.* In mod obişnuit aceste munci erau făcute de sclavi, pe care îi supraveghea însă *despoina,* ca pe vremea lui Homer, când Euricleea spăla picioarele lui Ulise.39

însemnul autorităţii unei femei sunt cheile pe care le ţine asupra ei, în special cele de la cămara cu provizii şi de la beci. Teofrast ne zugrăveşte astfel portretul omului neîncrezător : „După ce s-a vârât în pat, o întreabă pe nevastă-sa dacă a închis sipetul, dacă a pus sigiliul pe dulapul în care ţin argintăria, dacă a zăvorit poarta de la

curte" 39. Dar dacă o femeie este lacomă, beţivă sau risipitoare, bărbatul ei se poate hotărî să-i ia cheile.

Mărturia lui Aristofan în legătură cu viaţa pe care o duc femeile e greu de folosit, căci nu ştim întotdeauna unde se termină tabloul vieţii reale şi unde începe caricatura. Cu toate acestea, comediile lui ne lasă impresia că, încă de la sfârşitul secolului 5, vechea claustrare a femeilor admitea foarte multe excepţii şi nu e greu să înţelegem de ce : războiul peloponeziac îi silea pe bărbaţi să stea departe de căminele lor şi mai mult decât în timp de pace, mobilizându-i pentru expediţii războinice sau pentru paza zidurilor de incintă. Corul femeilor din Lisistrata, femei de condiţie liberă fără doar şi poate, ateniene pe deasupra, cântă : „In zorii zilei mi-am umplut urciorul la fântână cu greu, din cauza mulţimii, a zarvei şi a crăti- ţelor care se ciocneau una de alta, îmbrâncită de gloata de slujnice şi de sclavi însemnaţi cu fierul roşu“ J0.

Aristofan spune că femeile merg nu numai la fântână, ci şi în agora să cumpere alimente şi să-şi vândă produsele proprii, cum făcea mama lui Euripide care era. —De cit . se pare, 7ar7Jivagir>jiiră *" Mai ~a?!ărn Hintr-nn Hicrin-g judiciar'despre o ateniană care a fost întâi vânzătoare de panglici şi apoi doică42, dar atenienele nu exercitau o meserie decât când ajungeau la cea mai mare nevoie, pe când nevestele metecilor se ocupau adesea cu ţesutul linii, cu cizmăria, cu croitoria etc. Unele dintre ele par să fi fost adevărate „femei de afaceri'1.43

Se întâmpla şi ca unii atenieni mai neciopliţi, mai ales cei de la ţară, să fie puşi în situaţia de a se înclina în faţa unei neveste şirete şi autoritare. Ţăranul Strepsiade se vaită că a luat de nevastă „o orăşancă, o domnişoară, o fandosită** care nu l-a lăsat nici măcar să-i dea fiului lor numele pe care-1 dorea ; el voia să-i dea, după obicei, numele propriului1 său tată, *Pheidonides* („economul, zgâr- citul") ; ea insista pentru un nume terminat în *hlppos* (,,cal“), deoarece cavalerii erau oameni înstăriţi, aristocraţi

; fiecare a contribuit cu ceva şi din acest compromis a ieşit numele *Pheidippides* („cel care-şi cruţă calul**)44. Pe bună dreptate s-a socotit, poate, că în Atica, la ţară măcar, „femeia nu avea nimic din aspectul umil şi şters pe care gospodina ţărancă îl va păstra atât de multă vreme in câmpia franceză**4S. Esţe^adevărat că şi astăzi, în unele provincii din Franţa, când capul'familiei are musafiri, stăpâna casei poate fi văzută servind la masă, fără să se aşeze alături de bărbaţi.

Femeile, însoţite întotdeauna de cel puţin o sclavă, mergeau bucuros in vizită unele la altele : se făceau vizite în vecini pentru a se împrumuta obiecte de uz cas- nic, dar mai ales pentru a sta de vorbă, sub acest pretext, şi pentru a discuta despre unii şi despre alţii, aşa cum reiese d intr-o pledoarie din secolul 4 ***.* S i racu zânele lui Teocrit ne duc în plin secol 3 şi departe de Atena, la Alexandria, dar este de presupus că dialogul atât de vioi dintre Gorgo şi Praxinoa ar fi putut avea loc, la fel de bine, şi între două ateniene din secolul 4 :

„Gorgo *(la uşă):* Praxinoa e acasă ?

Praxinoa *(ieşindu-i grăbită în intimpinare):* Dragă Gorgo, în sfârşit ai venit. Sigur că sunt. Mare minune că ai mai ajuns astăzi ! *(Către sclavă)* Eunoa, vezi să-i dai doamnei un scaun. Şi pune şi o pernă.

Gorgo : E foarte bine aşa.

Praxinoa : Ia loc.

Gorgo *(aşezându-se) :* Cred că n-am minte deloc. Venind la voi, Praxinoa, de-abia dacă am scăpat cu viaţă din această îmbulzeală de oameni şi de căruţe... Iar drumul, nu se mai sfârşea !

Praxinoa : Apucatul ăsta de bărbatu-meu ! S-a dus la capătul lumii să închirieze... o cocioabă, asta doar nu-i locuinţă, ca să ne-mpiedioe să fim vecine, să-mi facă în contra, urâciosul, niciodată n-a fost altfel.

Gorgo *(observând figura uimită a copilaşului Praxinoei)* : Nu vorbi aşa de bărbatul tău Deinon în faţa

copilului, iubita mea. Uite cum te priveşte. Nu te speria, Zopy- rion, micuţule dulce ; nu vorbeşte de tăticul.

Praxinoa : Zău, înţelege puştiul. Zău !

Gorgo : E drăguţ tăticul.

Praxinoa : Tăticul ăsta, mai deunăzi i-am spus să meargă la prăvălie să cumpere salpetru şi fard şi s-a întors cu sare, minunea de el !“ 47.

Vedem aşadar că la Alexandria, în secolul 3, tot bărbatul ducea după cumpărături. Gorgo şi Praxinoa stau mai departe să trăncănească şi să-şi bârfească soţii, iar apoi pleacă împreună, fiecare cu sclava ei, la sărbătoarea lui Adonis. Am amintit că atenienele din secolul 4 plecau de acasă mai ales cu prilejul sărbătorilor religioase.

Reprezentaţiile teatrale erau însă o parte constitutivă a sărbătorilor în cinstea lui Dkmysos. Orice s-ar spune, femeile aveau fără nicio îndoială dreptul de a asista la ele. Se foloseau desigur de acest drept pentru a vedea tragediile, care erau urmate, ce-i drept, de o dramă satirică, adesea foarte licenţioasă. Asistau ele oare şi la comediile lui Aristofan (la L i s i s t r a t a, de pildă) care nu respectă câtuşi de puţin acea virtute alcătuită din decenţă, pe care atenienii o preţuiau mai mult decât orice la nevestele lor, *sophrosyne ?* Un pasaj din Legile lui Platon ne face să credem că atenienele cu educaţie aleasă preferau tragedia şi evitau, desigur, să se arate la spectacolele de comedie 48. Un text din Aristotel vorbeşte de ceremoniile licenţioase care au loc în multe dintre cultele greceşti şi-i sfătuieşte pe bărbaţi să ia parte la ele singuri, fără neveste şi copii49. Aşa procedau desigur capii de familie care se îngrijeau mai mult de moralitate, „dar rămâne probabil, cu toate acestea, că ei erau o excepţie şi că în rândurile publicului lui Aristofan se aflau foarte multe femei din păturile de jos şi că ele nu rămâneau cu nimic în urmă când era vorba să se distreze şi să râdă cu ingeniozitate de cele mai mari grosolănii" 50.

Se pare deci cu-adevărat că la Atena nu exista, în

general, decât puţină intimitate, puţine schimburi intelectuale, puţină dragoste adevărată între soţi. Bărbaţii îşi făceau vizite unii altora şi se întâlneau mereu la agora, la tribunale, la adunare şi în treburile lor. Femeile trăiau separat. Gineceul era întotdeauna despărţit în mod clar de *andron.*

Mulţi atenieni trebuie să fi avut despre căsnicie părerea pe care o va exprima şi Montaigne :

„După încheierea acestui târg cuminte, dorinţele nu mai sunt aşa nebuneşti ; ele sunt mai întunecate şi mai tocite. Nimeni nu se căsătoreşte pentru sine, orice s-ar zice ; căsătoria se face, în măsură egală sau chiar mai mare, de dragul urmaşilor, de dragul familiei... De aceea este un fel de incest 6ă foloseşti în această înrudire venerabilă şi sacră eforturile şi extravaganţa licenţelor amoroase... O căsătorie reuşită, dacă există aşa ceva, nu acceptă tovărăşia şi condiţiile dragostei" 5l.

Atâta doar că atenianul care nu găseşte acasă împlinirea acestor nevoi trupeşti şi sentimentale, deoarece în ochii lui nevasta nu e decât mama copiilor lui şi stăpâna casei, caută să şi le împlinească în afara căminului...

Aici se cuvine să facem totuşi o distincţie între secolul 5 şi secolul 4. Soliditatea familiei ateniene pare să se fi menţinut de-a lungul celei mai mari părţi din secolul 5, dar războiul peloponeziac, care a durat treizeci de ani şi a fost sălbatic, a adus mari schimbări în moravuri. Ciuma îngrozitoare din 430—429 care l-a răpus pe Pericle a fost urmarea acestui conflict ; iată cum descrie Tucidide efectele pe care le-a avut ea asupra moralităţii publice :

„Asistând la spectacolul vicisitudinilor subite, văzând cum cei bogaţi sint seceraţi de moarte pe neaşteptate şi cei fără un ban moştenesc o avere, oamenilor le-a venit mai uşor să se dedea pe faţă la nişte plăceri pe care mai înainte le-ar fi ascuns. Ei căutau satisfacţii imediate şi socoteau că nu trebuie să se gândească decât la voluptăţi, cuprinşi fiind de ideea că nu erau stăpâni pe bunurile şi pe

viaţa lor decât o zi“ 52.

Multe femei au devenit mai libere în purtări, urmând modelul femeilor spartane, care nu duceau nici pe de departe viaţa retrasă a atenienelor şi trăiau mai mult in societatea bărbaţilor. Aceste dezordini au determinat numirea unui magistrat special, însărcinat să vegheze asupra comportării femeilor şi mai ales asupra luxului lor, care-1 preocupase cândva şi pe Solon ; acest magistrat se numea *gynaieonomos*53. Ba chiar, citind Lisistrata, jucată în 411, şi Adunarea femeilor reprezentată în 392, putem socoti că multe femei ateniene, constatând că politica pe care o făcuseră numai bărbaţii ducea cetatea la pierzare, s-au gândit că treburile ar merge poate mai' bine dacă ar avea şi ele un cuvânt de spus şi dacă şi-ar sfătui soţii, dar în aceste piese de Aristofan caricatura se amestecă cu farsa plină de fantezie şi ele nu ne îngăduie să tragem concluzia că ar fi existat ceea ce astăzi s-ar numi o „mişcare feministă44, mişcare de neconceput în Atena antică.

Dealtfel, chiar Praxagora, travestită în bărbat şi vorbind ca atare, pune în contrast astfel, în Adunarea femeilor, tradiţionalismul liniştit al femeilor şi mobilitatea neliniştită şi inovatoare a bărbaţilor :

„Obiceiurile femeilor sunt mai bune decât ale noastre, am să v-o arăt : în primul rând, ele spală lina cu apă caldă întotdeauna, după obiceiul din vechime, şi nu-i chip să ’e vezi încercând vreo schimbare. Cetatea atenienilor însă, când are o tradiţie bună, s-ar crede pierdută dacă nu s-ar strădui s-o transforme. Femeile stau jos şi fac friptura ca mai înainte ; ele coc prăjiturile ca mai înainte ; aduc iubiţi în casă ca mai înainte ; îşi pregătesc bunătăţi ca mai înainte ; iubesc vinul fără apă ca mai înainte ; iubesc jocul dragostei ca mai înainte44 54.

Cât despre bărbaţi, războiul acesta care nu se mai termina îi ţinea mereu departe de nevestele şi de căminele lor şi nici ei nu s-au sfiit să dea frâu liber dorinţelor lor. în

secolul 4, nu în secolul 5 trăia împricinatul care a declarat într-o zi în plin tribunal :

„Avem curtezane ca să ne distrăm, concubine ca să ne îngrijească zi de zi, neveste ca să ne dea copii legitimi şi ca să păzească cu credinţă căminul nostru" 55.

Desigur chiar în secolul 5 a existat acest cuplu care trăia în afara normelor, Pericle şi Aspasia. Pericle a cunoscut-o pe frumoasa mileziană pe când era însurat cu o rudă a lui şi avea deja doi fii. El s-a despărţit de soţie ca să trăiască cu Aspasia. Divorţul era îngăduit la Atena şi Pericle ar fi putut să se recăsătorească, luând-o de nevastă pe Aspasia, dacă ea ar fi fost ateniană sau născută într-una din cetăţile cărora Atena le acordase dreptul de *epigamia.* Miletul, patria Aspasiei, nu era însă în această situaţie. Aspasia a fost, ca atare, concubina lui Pericle, care a trăit cu ea în bruia înţelegere, pare-se, până la moarte. Dealtfel, ea era o femeie inteligentă şi deosebit de cultivată şi Socrate o preţuia foarte mult, dacă e să-i credem pe Xenofon şi pe Platon r,c. Cu toate acestea, poeţii comici au atacat-o cu violenţă şi-au mers atât de departe încât au prezentat-o ca pe o prostituată sau ca pe o patroană de casă deochiată57.

Cineva a scris :

„Nimeni nu l-ar fi învinuit pe Pericle... dacă s-ar fi purtat urât cu prima lui soţie, dar era un scandal faptul că o socotea pe cea de a doua soţie drept o fiinţă omenească, că trăia cu ea în loc s-o închidă în gineceu, că invita la el prieteni împreună cu nevestele lor. Toate acestea erau prea uimitoare ca să fie fireşti, iar Aspasia era prea strălucitoare ca să fie cinstită" 58.

Lucrurile acestea simt, poate, adevărate, dar eu cred că reproşul care i se adresa lui Pericle, cel mai de vază cetăţean din Atena, cel pe care lumea s-ar fi aşteptat să-l vadă dând exemplu de virtute în viaţa particulară, era că s-a despărţit de o ateniană pentru a lua o străină.

Se pare că în secolul 4 mulţi atenieni aveau o

concubină *(pallake)* fără să se despartă, din această cauză, de nevasta lor legitimă. Aceste concubine, care purteau fi ateniene, ori sclave, ori străine de condiţie liberă, aveau ele oare o situaţie legală şi recunoscută în mod public ?

Ne putem îndoi de asta, dacă e să judecăm după discursurile care vorbesc de ele 59. Dar obiceiurile, în ciuda legilor, erau pline de îngăduinţă faţă de ele şi un mare număr de atenieni par să fi fost, în fapt, bigami. Se spune că So- crate, pe lingă arţăgoasa Xantipa, mai avea încă o nevastă care se numea Myrto, dar asta nu este, probabil, decât o născocire. Euripide se arată' misogin în mai multe dintre tragediile lui : şi acest lucru era explicat prin afirmaţia că era bigam şi că avusese astfel două prilejuri, în loc de imul singur, de a cunoaşte bine răutatea femeilor. Aflăm de la nişte autori, e drept târzii, că pe vremea războiului peloponeziac, pentru a se găsi un leac împotriva depopu- lării, i s-a îngăduit oricărui atenian să-şi ia, pe lângă soţia ateniană de care era legat printr-o căsătorie în regulă, încă o nevastă, chiar şi străină, oare să-i poată da copii legitimi. Cu mult timp înainte însă, Temistocle se născuse ca fiu al unui cetăţean atenian şi al unei sclave trace, Abrotonon, şi această împrejurare nu l-a împiedicat să facă carieră, chiar dacă era bastard. Plutarh avea să scrie :

„Când soţia legitimă ajunge de nesuferit, cea mai bună soluţie nu este oare atunci să iei drept tovarăşă de viaţă o femeie ca Abrotonon din Tracia sau ca Bacchis din Milet, nu cu *engyesis,* ci cumpărându-le şi lăsând să cadă nuci peste capul lor ?“ 60

Atunci când concubina era ateniană, ce deosebire exista între ea şi soţia legitimă, dacă şi copiii ei erau socotiţi cetăţeni atenieni ? Isaios ne spune : „Chiar şi cei care-şi dau fetele drept concubine altora, cad la învoială asupra unei sume care urmează să fie dată concubinei" al. Ne putem închipui că atenienii săraci, care nu le puteau da fiicelor o zestre, le puneau să aibă legături de felul

acestora, mulţu- mindu-se doar să pretindă pentru ele anumite avantaje materiale în caz de despărţire. Dimpotrivă, soţia legitimă îi aducea în mod obişnuit bărbatului ei o zestre.

Cât despre curtezane *(hetăirai),* ele erau de cele mai multe ori sclave. Ele se mulţumeau adesea cu retribuţia modestă de un obol, în vreme ce altele, hetairele de mare clasă, îi împingeau pe iubiţii lor la cheltuieli foarte mari. In epoca elenistică au existat curtezane care au reuşit chiar să se căsătorească cu prinţi şi să ajungă regine : „Cintăre-ţele de oboi, dansatoarele din Samos, o Aristonica, o Oinanthe cu tamburina ei, o Agathocleia, au călcat în picioare diademele regilor" e>. Dar încă din secolul 4, celebra Phryne, beoţiană din Thespiâi, a ajuns foarte bogată. Numele ei adevărat era Mnesarete, adică „cea care-şi aminteşte de virtute" ! Porecla Phryne i se trăgea de la tenul ei gălbui *(phryne* înseamnă broască) care n-o împiedica însă să fie foarte frumoasă. Se ştie în ce chip oratorul Hiperide, unul dintre iubiţii ei, i-a obţinut, zice-se, achi- 1area intr-un proces de impietate care-i fusese intentat, dar această anecdotă este foarte suspectă u:). Se mai spune că, fiind iubita lui Praxitele, i-ar fi slujit de model pentru mai multe statui ale Afroditei. Averea pe care o dobândise i-a îngăduit să-şi înalţe propria ei statuie de aur în sanctuarul de la Delfi, în mijlocul statuilor de generali şi regi. Plutarh, care a fost preotul lui Apolon Pitianul, avea să-şi arate indignarea şi să spună că această statuie care o reprezenta pe Phryne era ca „un trofeu cucerit de la desfrâul grecilor" G4.

Existau la Atena, în cartierul Cerameicos, dar mai ales la Pireu, încă de pe vremea lui Solon, case de prostituţie05;

o parte din profitul realizat de patroanele lor a slujit la ridicarea templului Afroditei Pândemos °6.

Aceste curtezane, care trăiau libere sau erau închise în anumite case, erau oare într-adevăr, aşa cum pretind

unii, mai instruite şi mai cultivate decât femeile cinstite din Atena ? Avem tot dreptul să ne îndoim de acest lucru, dacă e să judecăm după curtezanele pe care le vedem, în discursurile judiciare, intrând în conflict cu soţiile legitime : Alke, patroană de casă deochiată, care îl acaparează pe bătrânul Euctemon 6", Neaira, care trăieşte cu Stephanos, şi fiica sa Phano care va reuşi să se căsătorească cu un atenian care a ajuns arhonte-rege şi care va lua parte, alături de el, la ceremoniile cele mai sfinte 69, niciuna din aceste femei nu pare să fi primit o educaţie rafinată. Neaira a fost crescută de un proxenet „foarte priceput în a deosebi pe chipul copilelor de vârstă foarte fragedă frumuseţea pe care aveau s-o aibă cândva", dar această educaţie pare să fi constat în special în deprinderea artei de a se găti şi a celorlalte mijloace de seducţie fizică. Despre Phryne ni se spune că era frumoasă, nu că era inteligentă şi cultivată ca Aspasia. Atenţiile şi actele de complezenţă le făceau pe hetaire să nu-şi piardă iubiţii. Cum spune şi un poet comic :

„O iubită este întotdeauna mai amabilă decât o soţie ? Fără îndoială, lucrul are o explicaţie foarte limpede. Oricât de supărătoare ar fi soţia, legea te obligă s-o ţii în casa ta. Iubita, dimpotrivă, ştie că nu poate păstra un bărbat decât.dându-i multă atenţie ; altminteri va trebui să-şi caute altul'1 G9.

Cu toate acestea este probabil că multe curtezane primeau o educaţie mai liberă şi mai temeinică decât burghezele din Atena, în special în privinţa muzicii, a cântului şi a dansului ; multe curtezane erau cântăreţe la oboi *(aulos)* şi veneau să cânte la instrument şi cu vocea şi să danseze la banchete.

Căsniciile, în Grecia, nu duceau la naşterea multor copii, din două motive : soţul găsea uşor satisfacerea instinctului sexual în afara căminului şi, pe de altă parte, părinţii se fereau, din cauza sărăciei sau a egoismului, să aibă şi alte guri de hrănit şi se temeau, pe deasupra, ca

patrimoniul familiei să n-ajungă să se împartă între prea mulţi moştenitori, ceea ce ar fi micşorat în consecinţă partea fiecăruia. Hesiod deja este categoric : „Fie să nu ai decât un singur fiu care să se îngrijească de avere ! In felul acesta sporeşte bogăţia în case“ 70, iar Platon îi ţine isonul : „Numărul de copii pe care legea îl socoteşte de ajuns va fi un băiat şi o fată“ 71. Şi numai în cazul fiicei *epicleros* îl sfătuia Solon ,pe cel care o luase de nevastă „să aibă legături cu ea cel puţin de trei ori pe lună“ 72, căci era vorba aici să se obţină cit mai repede un moştenitor de sex bărbătesc ca să poată dăinui oicos-ul ; când Plutarh scrie însă în Eroticos : „Dând această lege, Sol'm voir să fie oarecum reînnoită şi călită din nou căsătoria, prin această dovadă de iubire" 73, el se înşeală desigur în privinţa intenţiilor legislatorului şi-i atribuie propria sa concepţie despre dragostea conjugală. Ideile obişnuite ale celor vechi sunt exprimate de Menandru, atunci când scrie : „Mai nefericit decât un tată este doar un tată cu copii mai mulţi" 74. Printre copii trebuie, dealtfel, să facem deosebirea între băieţi şi fete. Un poet comic spune : „Un fiu îl creşti întotdeauna, chiar dacă eşti sărac ; o fată o expui, chiar dacă eşti bogat" 75.

Existau două mijloace de a evita să ai o familie prea numeroasă : avortul şi expunerea copiilor nou născuţi ; amândouă aceste mijloace erau considerate drept legitime, în general cel puţin.

ICO

Intr-adevăr, avortul nu este interzis de lege. Legea nu intervine decât pentru a asigura drepturile stâpânului copilului care urmează să se nască, drepturile tatălui adică : mama nu poate avorta fără consimţământul soţului ei, nici sclavul fără consimţământul stâpânului ; un străin îl lezează pe tată sau pe stăpânul sclavei dacă provoacă avortul soţiei sau al sclavei. Cu toate acestea, conştiinţa religioasă este mai puţin îndrăzneaţă decât legea civilă şi aşa se explică de ce Aristotel recomandă să se practice

avortul ,.înainte ca fătul să fi dobândit viaţă şi simţire11, înainte ca el să fie cu adevărat o fiinţă vie. In acelaşi chip, o veche lege religioasă din Cirene face deosebirea între embrionul format şi cel încă neformat : în caz de avort, în prima situaţie impuritatea care loveşte întreaga casă este asimilată cu impuritatea care apare în urma unui deces ; în cea de a doua situaţie, nu există decât o impuritate uşoară, asemănătoare cu cea care se produce după o naştere'7. Nu este vorba câtuşi de puţin de un principiu general care ar recunoaşte dreptul la viaţă chiar şi copilului care se află încă în pântecele mamei, ci numai de un scrupul religios.

Acelaşi scrupul îi oprea pe greci să ucidă copilul care se născuse, dar nu-i oprea să-l lase să moară din lipsa hranei şi a îngrijirilor. Pe bună dreptate cred că s-a scris :

„In general, infanticidul este privit adesea ca un act aproape indiferent, deoarece copilul nu participă încă la viaţa grupului social. Cită vreme nu a fost integrat în aceasta prin riturile statornicite care îi dau măcar un început de personalitate şi în special cită vreme nu a căpătat un nume, copilul nu are o existenţă reală : dispariţia lui nu pune în mişcare sentimentele pe care le numim naturale1178.

Dar, ca urmare a aceleiaşi ipocrizii care îl determină pe Creon să n-o execute pe Antigona, după ce a condamnat-o la moarte, ci s-o închidă într-o grotă unde va muri singură de asfixie şi de foame (aceasta va fi, la Roma, pedeapsa vestalelor care şi-au călcat legământul de castitate), ca urmare a aceleiaşi ipocrizii deci, copilul pe care părinţii nu vor să-l crească nu este ucis, ci părăsit afară, într-o oală sau cratiţă de argilă care-i va sluji de mor- mânt79. Bineînţeles, copiii nelegitimi sunt „expuşi'* mai adesea decât ceilalţi, aşa cum se întâmplă, în legendă, cu fiul Creusei, pe care zeul Apolon o sedusese pe când era tinără, dar şi copiii legitimi „supranumerari" aveau aceeaşi soarlă Fireşte, aceşti copii nou născuţi -puteau fi luaţi şi crescuţi de alţii şi ajungeau apoi sclavi ; ba chiar uneori ei

aduceau împlinirea dorinţelor unor soţii sterile care-şi înşelau soţul prefăcându-se că sunt însărcinate şi-i dăruiau astfel fiul mult dorit !

La Sparta, unde eugenia era o preocupare importantă, copilul nou născut trebuia să fie arătat bătrânilor din trib :

„Ei cercelau copilul : dacă era bine făcut şi zdravăn porunceau să fie crescut ; dacă nu ieşise bine şi era diform, ei puneau să fie dus în locul numit Apothetai, o prăpastie din apropierea Taigetului" s0.

Copilul nou născut trecuse dealtfel printr-o încercare prealabilă :

r „Femeile din Sparta nu spălau copiii nou născuţi cu apă, ci cu vin, ca să le pună la încercare firea. Se spune, în-tr-adevăr, că copiii epileptici şi bolnăvicioşi, la atingerea vinului curat, sunt cuprinşi de convulsii" Rl.

In alte regiuni, copiii erau puşi la încercare cu ajutorul apei îngheţate sau chiar al urinei.

La naştere, atenienele nu erau asistate decât de femeile din casă : cuvântul *maia* se poate referi la orice femeie care a atins o anumită vârstă, la orice slujnică cu experienţă, în stare să facă oficiul de *omphalotomos* („cea care taie cordonul ombilical'1). Cu toate acestea, în cazurile grele, era chemată o moaşă sau chiar un doctor.

înainte de a începe naşterea, casa e unsă cu smoală ca să se gonească demonii sau, mai degrabă, pentru că smoala te apără de impuritate82 ; orice naştere comportă, într-a- devăr, o impuritate şi pentru mamă, şi pentru toţi cei din casă ; aşa se explică de ce nicio naştere nu trebuie să aibă loc în interiorul unui sanctuar. De îndată ce s-a născut copilul, se pune deasupra uşii de la casă o ramură de măslin, dacă e băiat, sau, dacă e fată, o bentiţă de lână. Se procedează aşa şi în semn de bucurie şi pentru a-i înştiinţa pe vecini cu privire la naşterea şi sexul copilului.

In a cinoea sau în a şaptea zi de la naştere are loc sărbătoarea familială numită *amphidrâmia.* Ea comportă,

pe de o parte, rituri de purificare pentru mamă şi pentru toate persoanele care au venit în contact cu naşterea şi, pe de alta, ceremonia care duce la integrarea copilului în grupul social : copilul este luat în braţe şi purtat în fugă în jurul vetrei (numele sărbătorii înseamnă „alergare de jur împrejur11). Cu această ocazie se întrunesc toţi membrii familiei. Din acest moment, copilul este acceptat de comunitate, hotărârea de a-1 creşte este luată, iar tatăl familiei nu mai are dreptul să se descotorosească de el.

In sfârşit, în cea de a zecea zi de la naştere, membrii familiei se adună din nou şi iau parte la un sacrificiu şi la un banchet83. Atunci i se dă copilului un nume. Primul băiat primeşte de obicei, la Atena, numele bunicului dinspre tată, dar nu e vorba aici de o regulă obligatorie şi se cunosc excepţii84. Rudele care au fost poftite la banchet aduc daruri, mai ales amulete pentru copil. în cea de a zecea zi se socoteşte că mama este purificată şi-şi poate relua treburile obişnuite.

Respectul faţă de bătrâni este afirmat cu deosebită tărie la Sparta, dar el e general în Grecia antică. Cea dinţii îndatorire a fiilor este să se îngrijească de bătrâneţea părinţilor şi să le asigure cele necesare. Ni s-a păstrat pe o inscripţie din Delfi începutul unei legi din această cetate : „Dacă cineva nu asigură întreţinerea tatălui şi a mcmei sale, când va fi denunţat în faţa sfatului, sfatul să-l pună în lanţuri pe vinovat şi să-l ţină la închisoare până când...“ Nu avem urmarea textului fiindcă piatra este ruptă66. Detenţiunea, chiar şi temporară, este o pedeapsă foarte gravă, când e vorba de un om liber şi cetăţenii nu erau închişi decât pentru delicte socotite ca majore.

îndatorirea de a-i întreţine pe părinţii bătrâni este denumită prin cuvinte anume create *(geroboskia, gero-trcphia)* şi cel care nu o îndeplineşte calcă, la Atena, o lege a lui Solon şi se expune la o amendă şi la *atimia* parţială.

Cea mai serioasă obligaţie este însă legată de înmormântare : copiii trebuie să-şi îngroape părinţii după

ritual, căci altminteri înseamnă că nu şi-au îndeplinit principala lor îndatorire faţă de ei.

Rudele cele mai apropiate ale mortului îi fac toaleta funebră : îl spală cu parfumuri şi îl îmbracă în haine curate, de obicei albe. Pe urmă îi înfăşoară în jurul trupului bentiţe şi-l învelesc într-un giulgiu, dar îi lasă faţa descoperită. Era interzis prin lege să-i pui unui mort mai mult de drei veşminte87. Odată cu mortul sunt îngropate şi diferite obiecte de valoare (inele, coliere, brăţări), iar ••arheologii care cercetează mormintele au găsit aceste obiecte în mari cantităţi. în unele epoci a existat obiceiul să se pună în gura mortului un ban, obolul pe care el urma să-l plătească luntraşului Charon ea să-l treacă peste râul infernului ; ne vine mai uşor să înţelegem acest obicei după ce aflăm că, pentru oamenii de rând la Atena, port-moneul obişnuit era gura, aşa cum o dovedesc mai multe pasaje din Aristofan88 şi acest text din Teofrast „Cinicul îşi vâră în gură banul pe care-1 strânge din acest comerţ" 89. Uneori se punea lingă mort şi o prăjitură cu miere, cu ajutorul căreia se credea că el îl va îmbuna pe Cerber, câinele din infern ro.

Şi astfel, cadavrul este expus *(prothesis)* pe un pat de ceremonie, timp de o zi sau două, în vestibulul casei sale, cu picioarele îndreptate spre uşă. Scena este reprezentată pe foarte multe vase pictate şi mai ales pe acele *lekythoi* cu fond alb care erau aşezate sub patul funerar. Capul mortului poartă o cunună de flori şi se odihneşte pe o pernă ; de jur împrejur, nişte femei ţin umbrele şi evantaie ca să-l apere de soare şi de muşte ; alte femei, de-o parte şi de alta a patului, îşi pun cenuşă în cap, îşi sfâşie obrajii, se bat cu pumnii în piept sau întind mina dreaptă spre mort : toate fac să răsune bocetele şi cântecele rituale *(alolyge),* pe care legea încearcă totuşi să le suprime.

Toţi bărbaţii care vin sunt lăsaţi să intre în casă, dar legislaţia limitează cu stricteţe prezenţa femeilor. Iată ce prevede, de pildă, o dispoziţie de la Iulis, în insula Ceos :

„Nu vor intra în casa mortului decât cele care sunt atinse de impuritate (din cauza apropierii de defunct) : mama, soţia, surorile, fiicele ; în plus, cel mult cinci femei şi două fete nemăritate, alese dintre rudele care merg până la gradul de copii de veri primari ; nicio altă femeie nu va intra" ai.

Tot astfel, la Atena, după legea lui Solon, „femeile nu vor avea dreptul să intre în cas-a mortului sau să ia parte la cortegiul care-1 duce la groapă decât dacă sunt rude mai apropiate decât copiii de veri" 92. Asistenţa poartă costume de doliu, negre sau gri, uneori albe ; toţi au părul tăiat în semn de durere.

m

Adesea erau angajaţi bocitori şi bocitoare plătite, ca să cânte *threnos-n* funebru, dar şi in această privinţă legea limita luxul şi splendoarea înmormântărilor. în faţa porţii de la casă se punea un vas *(ardănion)* plin cu apă lustrală adusă din vecini, căci apa din casa mortului se consideră că e contaminată; cei care ies din casă se stropesc singuri cu această apă, iar vasul dă de ştire trecătorilor că în casă se află un mort.

Cortegiul funebru *(ecphoră)* era organizat, în mod normal, chiar a doua zi după expunerea corpului neînsufleţit. Iată ce prescria legea lui Solon : „Mortul va fi expus în interiorul casei, aşa cum va dori familia. Va fi luat de acolo a doua zi, înainte de răsăritul soarelui" 93 La Atena, înmormântările se fac, aşadar, în toiul nopţii, dintr-un motiv de ordin religios : exista teama ca razele soarelui chiar, venind în contact cu moartea, să nu fie atinse de impuritate. înainte de plecarea din casa mortuară se fac libaţii în cinstea zeilor, iar apoi se formează cortegiul. Mortul este luat cu patul pe care fusese expus şi este dus fie de rude ori de sclavi, pe braţe, fie într-o căruţă trasă de cai sau catâri. In fruntea cortegiului merge o femeie care ţine un vas pentru libaţii, apoi merg bărbaţii, pe urmă femeile (numai rudele apropiate ale mortului) şi la sfârşit

cei care cântă la oboi. La cortegiul celor care au pierit asasinaţi, cineva duce înaintea corpului o lance, ca semn al răzbunării sângelui care trebuie să-l urmărească pe ucigaş 94.

Cimitirul era aşezat întotdeauna în afara zidurilor cetăţii. Aici corpul era fie înhumat, fie ars pe un rug ; în cazul din urmă, cenuşa şi osemintele sunt strânse într-o pânză şi aşezate într-o urnă. Apoi i se oferă mortului libaţii ; legea din Iulis precizează că este interzis să duci la cimitir mai mult de trei congii de vin şi un oongiu de ulei (congiul era o măsură de trei litri şi un sfert). I se adresează mortului un ultim salut şi apoi toată lumea se întoarce la casa mortuară. Aici au loc ceremonii de purificare lungi şi minuţioase, căci impuritatea provocată de contactul cu moartea este cea mai gravă dintre toate95 : rudele mortului îşi spală tot trupul şi apoi iau parte la banchetul funebru. A doua zi, tot după legea din Iulis, era purificată şi casa, cu apă de mare şi cu isop.

Pe urmă, banchetul şi sacrificiile se repetă în a treia zi de la înmormântare, iar apoi în a noua şi în a treizecea zi şi cu ocazia zilei de naştere a defunctului. Aşa începe cultul adus morţilor.

CAPITOLUL IV

Copiii. Educaţia

Nu am vorbit, în capitolul precedent, decât despre femeile ateniene, despre familie şi căsătorie aşa cum ni se înfăţişează ele la Atena. Când ajungem însă la educaţie, Sparta nu mai poate fi trecută cu vederea, căci acesta este, fără îndoială, domeniul în care deosebirile sunt cele mai categorice, în oare opoziţia între „modul de viaţă“ atenian şi cel laoedemonian este marcată cel mai bine. Dealtfel, chiar dacă ne-ar interesa să cunoaştem numai educaţia atică, tot ar fi important pentru noi să ştim ce influenţă a putut avea asupra ei „mirajul spartiat“ ’.

Instituţiile spartante par să fi „îngheţat", într-un anume fel, către mijlocul secolului 6, într-o epocă când o

lovitură armată a aristocraţiei a curmat categoric tendinţele spre o evoluţie democratică, care se manifestau aici ca şi în multe alte oraşe greceşti, şi a făcut din legile atribuite lui Licurg acel corset de fier care va strânge multă vreme energiile cetăţii. De aceea, educaţia spartiată din secolele 5 şi 4 ilustrează pentru noi cel mai arhaic tip de educaţie, cu toate că închistarea de care a fost nevoie pentru a o păstra a împins sistemul vechi spre o rigiditate aproape caricaturală şi, mai ales, spre o dependenţă sâcâitoare a particularilor faţă de un stat care înţelegea să fixeze până şi raporturile dintre tinerii căsătoriţi.

Plutarh nesocoteşte evidenţa atunci când vrea să ni-1 prezinte pe Licurg, pe care-şi propune să-l compare cu paşnicul Numa, ca pe „un bărbat cu o fire foarte blândă, a cărui principală preocupare era să asigure domnia păcii“ 2. Adevărul este că nu avem nicio garanţie cu privire la existenţa istorică a lui Licurg, dar dacă instituţiile Spartei sunt opera unui legislator unic, nu încape îndoială că acest legislator se gânidea la război mult mai mult decât la pace. Suntem îndreptăţiţi să credem, de altminteri, că sistemul educaţiei spartiate este rodul unei evoluţii istorice îndelungate, mai degrabă decât opera unui singur cm : o instituţie ca cea numită *crypteia,* despre care vom vorbi în curând, are analogii în alte ţări, după cum o dovedeşte etnografia comparată, şi este sigur că numai numărul lor mic i-a silit pe cuceritorii dorieni ai Laconiei să trăiască ca într-o cazarmă, în mijlocul unor populaţii care au fost supuse, dar care au păstrat întotdeauna o ostilitate surdă. Aşa se explică de ce, pentru a asigura menţinerea stăpânirii lor, ei s-au văzut siliţi să modeleze încă din copilărie curajul şi energia viitorului hoplit al Spartei.

In timp ce la Atena, aşa cum spuneam, fetele trăiau închise în casă, la Sparta ele practicau în mod public numeroase sporturi, aidoma cu băieţii. Ele se antrenau la luptă şi la aruncarea discului şi a suliţei, care e o armă de război. Din grijă pentru eugenie se urmărea ca mamele să

fie zdravene şi voinice, iar femeile să fie înzestrate cu calităţi virile. Licurg, ne spune Plutarh, „dând la o parte moliciunea unei educaţii deprinse numai în casă şi prea blâiude (cum era cea a tinerelor ateniene), le-a obişnuit pe fete, întocmai ca şi pe băieţi, să apară fără veşminte la procesiuni, să danseze şi să cânte la ceremoniile religioase în prezenţa şi în văzul băieţilor" 3. Aşa se pregăteau acele căsătorii foarte potrivite care-i vor da Spartei copii voinici, iar Platon se va inspira din acest exhibiţionism pentru a-i pune pe locuitorii cetăţii sale utopice să încheie căsătorii, în folosul interesului general, „'datorită forţei de constrângere a dragostei, cu totul diferită de cea a geometriei” 4. Corurile de fete din Sparta, care dotau *partheneia* de Alcman, se bucurau de cea mai mare celebritate.

Cât despre băieţi, ei erau lăsaţi în grija familiei până la vârsta de şapte ani. încă din cea mai fragedă copilărie, dealtfel, ei par să fi fost obiectul unui dresaj, al unei creşteri speciale. „Doicile laconiene, ne spune tot Plutarh, erau grijulii şi pricepute : în loc să înfăşoare în scutece copilaşii pe care îi creşteau, ele le lăsau membrele şi chiar tot corpul absolut libere ; ele îi obişnuiau să nu facă mofturi şi să nu aibă sensibilităţi la mâncare, să nu se sperie de întuneric, să nu se teamă când sunt singuri, să nu manifeste capricii vulgare, să nu plângă şi să nu ţipe“ 5. De aceea, la Atena, familiile aristocratice care aveau nevoie de o bonă pentru progenitura lor. o căutau cele mai adesea la Sparta.

La şapte ani împliniţi, tânărul spartiat est^ luat în primire, în mod direct de către stat, căruia îi va aparţine, fără încetare, până la moarte. Din acel moment, el este înregimentat, aşa cum aveau să fie în zilele noastre tinerii fascişti şi hitlerişti, în diferite formaţiuni premilitare care-i ocupă întreaga sa copilărie şi se află sub înalta supraveghere a magistratului numit *paiăonomos,* adevărat „comisar al educaţiei naţionale”6. Dintre încercările de a restitui succesiunea claselor de vârstă prin care trecea un

băiat spartiat, cea mai verosimilă mi se pare aceasta : băiatul era rând pe rând, de la opt la unsprezece ani „băieţel” sau „pui de lup” *(rhobidas, promikkiddomenos, miki- zomenos, propais),* apoi, de la doisprezece la cincisprezece „băiat” în adevăratul sens al cuvântului *(pratopâmpais, atropâmpais, melleiren),* în sfârşit, de la şaisprezece la douăzeci, *iren,* adică efeb în anul întâi, doi, trei şi patru7.

De la opt la unsprezece ani, copiii sunt împărţiţi în „cete“ sau în „trupe“ comandate de cei mai mari dintre tineri, fren-ii cei mai în vârstă. Aceste „cete“ sunt sub- împărţite în patrule conduse de cel mai dezgheţat dintre băieţii care le alcătuiesc, cel care e numit *bouagos.* S-au semnalat analogii de netăgăduit cu organizaţii moderne ca acelea de cercetaşi, prieteni ai drumeţiei, *boy-scouts,* dar aceste analogii sunt superficiale şi nu trebuie să ascundă o deosebire adâncă şi esenţială : la Sparta nu e vorba de o îndeletnicire facultativă, limitată la zilele de sărbătoare şi la vacanţe, ci de o activitate obligatorie de zi cu zi, de structura însăşi a unui mod de viaţă.

Fără îndoială, aceşti băieţi învăţau să citească şi să scrie, dar Plutarh ne spune că „studiile de scris-citit pe care le făceau se limitau la strictul necesar ; în rest, toată educaţia lor consta în a învăţa să se supună fără crâcnire, să îndure oboseala cu răbdare şi să iasă biruitori în luptă. De aceea antrenamentul lor devenea tot mai aspru pe măsură ce creşteau ; li se rădea părul de pe cap ; erau deprinşi să umble desculţi şi să se joace fără veşminte cea mai mare parte a timpului" 8.

Ineepând de la doisprezece ani, ei nu mai poartă tunică şi nu mai primesc decât o singură manta pe an. Ei se culcă în dormitoare pe rogojini de trestie. Nu fac baie şi nu se freacă cu ulei decât foarte rar, în anumite zile de sărbătoare. Pentru orice greşeală, chiar şi mică, sunt biciuiţi cu cruzime. La mesele pe care le iau laolaltă, nu li se dă dinadins decât o hrană proastă şi insuficientă ca să

caute singuri să fure alimente şi să se deprindă astfel cu îndrăzneala şi cu şiretenia. Este cunoscută povestea despre băiatul spar- tiat care prinsese un pui de vulpe şi-l ţinea ascuns sub manta şi, decât să fie descoperit, a lăsat mai bine animalul să-i sfâşie pântecele şi a răbdat durerea până a murit [:..]

In sfârşit, la şaisprezeoe ani se producea trecerea de la copilărie la adolescenţă. Iren-ii trec printr-o serie de iniţieri succesive care constituie, în acelaşi timp, o încercare a capacităţii lor de a răbda şi nişte ceremonii cu caracter magic, la care deseori participanţii dansau şi se mascau. Două grupuri rivale de efebi aveau datoria să fure de pe altarul lui Artemis Orthia nişte bucăţi de brânză, iar acest „mare joc“ dă naştere la un schimb de lovituri de bici ; dar flagelarea plină de cruzime a efebilor nu va fi practicată, pe cât se pare, decât mult mai târziu, în epoca romană 10. încercarea cea mai stranie este cea numită c*ryp- teia,* adică „ascunzişul" : după o perioadă în care tânărul se retrăgea dintre ai lui şi trăia singur şi ascuns la ţară, asemenea unui *lycănthropos* (om-lup), el ieşea noaptea să vâneze hiloţi, adică sclavi, şi trebuia să omoare cel puţin unul. Asemenea practici, atestate şi în alte epoci şi în alte ţinuturi, îşi au originea într-un trecut îndepărtat u.

Pe lângă aceste încercări şi exerciţii ţinând de pregătirea militară, cărora le consacrau cea mai mare parte a timpului lor, tinerii spartiaţi mai primeau şi o educaţie muzicală, care, dealtfel, nu era nici ea lipsită de legături cu războiul căci cadenţa bine ritmată a corurilor pregăteşte manevra disciplinată a batalioanelor şi noi ştim că oboiul *(aulos)* şi cântecele ritmau mişcările armatei sparţiate.

Lăsând laoparte această formaţie muzicală şi deprinderea unor rudimente de scris şi de citit, putem spune că întreaga educaţie spartană, organizată şi controlată de stat până în cele mai mici detalii, consta în

exerciţii fizice şi în pregătirea pentru război.

In comparaţie cu această subordonare totală a educaţiei faţă de statul spartiat, ce constatăm oare la Atena ? Vedem că tatălui de familie i se lasă aproape întreaga libertate de a-şi creşte el însuşi copiii cum crede de cuviinţă sau de a-i pune pe alţii s-o facă, până când copiii împlinesc optsprezece ani. vârstă la care adolescentul devine cetăţean şi îşi inaugurează viaţa civică deprinzând meşteşugul armelor. Există deci o deosebire foarte mare între viaţa tânărului spartiat şi cea a tânărului atenian, de la şapte până la optsprezece and.

Cit priveşte vârsta cea mai fragedă, în mod paradoxal, micuţul atenian e cel care are membrele mai puţin libere ! Am mai spus că, la Sparta, doicile nu înfăşau bebeluşii. La Alena, dimpotrivă, obiceiul cel mai răspândit pare să fi fost să-i înfăşoare cu o fâşie de stofă petrecută în spirală şi strânsă foarte tare 12.

Leagănele pe care le vedem reprezentate pe vasele pic taie sunt cele mai adesea nişte coşuri de răchită sau un fel de copăi de lemn, dar ocazional ele pot avea şi forme ciudate, ajungând să semene cu un pantof, dacă nu cumva această fantezie nu trebuie să fie pusă pe seama pictorului. Obiceiul de a legăna copiii nu cunoştea excepţii şi pentru a-i adormi li se cântau cântece de leagăn : Platon avea să compare aceste practici cu folosirea combinată a dansului şi a muzicii când este vorba să fie vindecaţi cei care suferă de boala Coribanţilor, adică cei care sunt stăpâniţi de duhuri13.

Cel mai adesea, mamele îşi alăptau singure copiii, aşa cum făcea de pildă, şi nevasta lui Euphiletos care, ca să-i vină mai uşor, se mutase la parter, în camera copilului, lăsându-şi bărbatul să stea la etaj, acolo unde stau de obicei femeile ; în felul acesta, ea nu mai risca să cadă când cobora scara pe întuneric şi putea să-i dea copilaşului să sugă noaptea... şi, la nevoie, îşi putea primi iubitul fără ştirea soţului, care dormea sus14. In familiile înstărite,

mama este de obicei ajutată de o doică, care este de cele mai multe ori o sclavă, dar care poate fi şi o femeie liberă din păturile de jos, în C h o e f o r e 1 e lui Esohil, doica lui Oreste povesteşte într-un chip foarte realist ce îngrijiri îi dădea ea fiului lui Agamemnon şi este evident că poetul se inspiră, în această descriere, din lucrurile pe care le putea vedea, pe vremea lui, la Atena :

„Vai, Oreste al meu, pentru care-am ostenit atita, pe care I-am primit din pântecele maicii sale şi I-am crescut ! Şi câte necazuri n-am avut mereu, din cauza ţipetelor lui ascuţite care mă făceau să alerg toată noaptea ! Şi tot ce-am suferit e în zadar. O făptură care nu ştie nimic, trebuie s-o creşti ca pe un căţeluş, nu-i aşa ? Trebuie să-i faci voia. în scutecele lui, copilul nu vorbeşte, chiar de-i e foame sau sete ori simte vreo nevoie şi burticică lui se uşurează singură. Ar fi trebuit să fiu puţin ghicitoare şi, cum m-am înşelat adesea, am ajuns să spăl scutece ; făceam treabă şi ca spălătoreasă şi ca doică4' 15.

Mai multe vase pictate ne înfăţişează o doică aducând bebeluşul gol, după ce tocmai îl spălase, desigur, mamei care şade jos şi se pregăteşte să-i dea să sugă. Fireşte însă, multe doici alăptau chiar ele copilul care le era încredinţat. Am spus mai înainte că doicile voinice din Laconia erau deosebit de căutate la Atena.

în Norii lui Aristofan. moş Strepsiade îi aminteşte fiului său Pheidippides cum l-a îngrijit cind era copil mic (la fel făcuse şi Fenix cu Ahile) Hi :

„Eu te-am crescut şi îţi ghiceam din gângurit toate gân- durile. Spuneai «bru», eu şi înţelegeam şi-ţi dădeam să bei. Cereai «mama» pe dată veneam şi-ţi aduceam pline. Cum spuneai «caca» te şi scoteam afară şi te ţineam înaintea mea'4 *n.*

Trebuie oare să tragem din aceste versuri concluzia că la Atena era normal ca tatăl de familie să se ocupe astfel de copilaşul lui ? Fără îndoială că nu. Acest caz trebuie să fi fost cu totul excepţional şi Aristofan îl

prezintă tocmai

IM

pentru a stâmi râsul. Strepsiade s-a căsătorit cu „o fandosită", o femeie cochetă pe care o interesează mai mult propria sa toaletă decât cea a copilului şi poate că şi Strepsiade, care e un zgârie-brânză, n-a vrut să cheltuiască bani luând o doică. In orice caz, atenienii aveau prea multe treburi în afara casei ca să se poată interesa prea mult de copiii mici. Este evident că mama, care sta închisă cu ei în casă, vedea de ei şi îi îngrijea cu ajutorul sclavelor. Mai târziu, de îndată ce băieţii vor merge la şcoală, ea nu va mai putea nici să-i ajute, nici să înţeleagă ce învaţă ei, deoarece propria ei educaţie, ca educaţia tuturor fetelor, dealtfel, n-a fost câtuşi de puţin îngrijită, dar, cită vreme sunt prea mici ca să meargă la şcoală, copiii sunt lăsaţi numai în grija ei şi a femeilor din casă.

Mamele şi dădacele, pe lingă faptul că-i cântau copilului cântece de leagăn şi diferite melodii, îi mai şi spuneau, de îndată ce era el în stare să priceapă, „poveşti" tradiţionale şi aceasta era prima lui învăţătură. Ştim foarte puţin despre a.ceste cântece şi despre aceste poveşti. Ştim că copiii neascultători erau ameninţaţi cu tot felul de „căpcăuni", al căror nume era Acco, Alphito, Gello, Gorgo, Empousa, Lamia, Mormo sau Mormolyke, Ephialtes : ce gloată numeroasă şi înspăimântătoare ! Şi lupul era sperietoare, aşa cum se vede din fabula lui Esop, Lupul şi b ă t r î n a 18. Copiilor cuminţi li se istoriseau însă nişte povestiri nostime, în care rolurile principale le aveau animalele, acele poveşti esopice pe care Socrate le-a ştiut pe dinafară până la bătrâneţe şi pe care s-a străduit să le versifice în închisoare, puţin timp înainte de a muri 91. Aceste fabule aveau o morală, morala experienţei, şi ca atare ele conţineau o învăţătură. Bătrânul Philocleon şi-o amintea pe aceea care începe cu vorbele „A fost odată un şobolan şi o nevăstuică" 20... Nu încape îndoială că tot

mamele şi dădacele erau cele care iniţiau copilul, puţin mai târziu, în mitologie şi în legendele naţionale, transmiţându-i ceea ee învăţaseră şi ele, în copilărie şi mai târziu, luând parte la sărbătorile religioase şi privind operele de artă. In telul acesta, ele îi pregăteau pentru momentul când aveau să citească poemele lui Homer şi Hesiod la *grammatisles* (profesorul de citire).

Platon recomandă ca, până la vârsta de şase ani, copiii să fie lăsaţi să se joace în voie, dar el nu uită totuşi să îndrepte jocurile lor spre deprinderea unei meserii viitoare. Şi iată ce scrie cu seriozitate Aristotel, în Politica sa:

„Copiii trebuie să facă ceva şi pe bună dreptate este privită drept una din invenţiile frumoase ale lui Archytas (din Tarent, filosof şi om de stat) plesnitoarea *(platage)* pe care o dăm copiilor mici ca să nu spargă nimic prin casă cit timp se joacă cu ea, căci copiii nu pot sta liniştiţi nici măcar o clipă ; plesnitoarea este dar o jucărie potrivită pentru ei“ 22

Dacă plesnitoarea făcea prea multă gălăgie, erau totuşi de plâns mama şi tatăl copilului, când stătea acasă !

Jocul cu mingea *(sphâira)* şi cu arşicele *(astrâgaloi)* se practica, fără îndoială, încă din prima copilărie, dar chiar şi adolescenţii se mai distrau în acest chip ; vom mai vorbi despre asta. Alte jucării aparţin mai strict vârstei celei mai fragede, ca de pildă micile cărucioare pe care le trag după ei copiii de pe vasele pictate. Şi Strepsiade îi cumpărase unul fiului său Pheidippides :

„Dă-mi ascultare, îi spune el, fiindcă şi eu te-am ascultat cândva, mi-aduc aminte, când aveai şase ani şi încă nu vorbeai bine. Primul obol pe care I-am primit ca heliast I-am dat ca să-ţi cumpăr la Diasia (sărbătoarea lui Zeus) un cărucior'- 2a.

Intr-adevăr, mai multe sărbători religioase (nu numai Diasia, ci mai ales Anthesteria, celebrată la sfârşitul lui februarie) erau prilejul unor distracţii la care luau parte şi

copiii mici şi în timpul cărora exista obiceiul să li se cumpere jucării, fie cărucioare, fie vasele acelea mici, pe măsura lor, un fel de *oinochoai* în miniatură, pe suprafaţa cărora pictorii înfăţişau copii, aproape întotdeauna goi, purtând pe piept, ca pe o eşarfă, un lanţ de amulete şi jucându-se. Rostul acestor amulete *(probascânia)* era, după credinţa lor, să te ferească de deochi, de insucces, de boală. Băieţii mici probabil că se jucau aşa, aproape goi, în gineceu, în timp ce fetiţele, reprezentate şi ele pe aceste vase, poartă de obicei o rochie sumară.

Arheologii au găsit în săpături multe figurine de lut ars care erau jucăriile copiilor mici, ca de pildă te tine de diferite forme, căluţi j>e rotiţe şi tot felul de animale (porci, cocoşi, porumbei etc.), iar pentru fetiţe, nenumărate păpuşi, dintre care unele mişcau (erau *neurâplasta* 2<l).

Dar jucăriile pe care le iubeau cel mai mult copiii erau poate cele mai ieftine, mă refer la cele pe care şi le făceau singuri. Tot Strepsiade e cel care-i laudă lui Socrate inteligenţa fiului lui :

„Era de-abia un prichindel, nu mai înalt de-atâta, când modela case de lut, sculpta, acasă, corăbii de lemn, construia cărucioare mici de piele şi făcea de minime broscuţe din coji de rodie“ £5.

La fel, tiranul Dionysios, pe când era copil şi nu avea niciun tovarăş de joacă din cauza firii extrem de bănuitoare a tatălui său, nu găsea nimic altceva de făcut ca să-şi treacă vremea decât „să fabrice cărucioare, lămpi, scaune şi mese de lemn“ 20.

Copiii nu se distrau numai cu figurine, făcute în casă sau cumpărate, care înfăţişau animale, ci şi cu animale vii, mai ales cu ciini, aşa cum se vede din picturile de pe vase, dar şi cu raţe sau cu prepeliţe, pe care le creşteau, cu

' UI

şoareci şi cu nevâstuici şi eniar cu lăcuste. în acest caz, gineeeul tindea să se transforme într-o mică

menajerie.

La Atena nu există, ca la Sparta şi în alte oraşe doriene un *pedonom.* Desigur, statul nu se poate dezinteresa cu totul de condiţiile în care se asigura educaţia copiilor, din punctul de vedere al moralei, cel puţin. Legile lui Solon îi obligau pe părinţi să nu-şi trimită copiii la şcoală decât după răsăritul soarelui şi să-i aducă înapoi înainte de asfinţit, astfel incit să-i scutească de primejdiile mersului prin întuneric şi tot ele ii opreau pe tineri şi pe oricare persoană străină să intre în şcoală când se aflau acolo copiii27. Dar aceste măsuri, e lesne de văzut, nu privesc în niciun chip procesul însuşi de învăţământ, indiferent dacă e vorba de ceea ce predă *pedotribul* (profesorul de gimnastică), ci- *taristul,* ori *gramatistul.* Nu este nici măcar sigur că, la Atena, părinţii erau obligaţi prin lege să-şi trimită copiii la şcoală ; dar, chiar dacă lipsea o lege scrisă, obligaţia de a trimite copiii la şcoală era, fără îndoială, impusă de tradiţie, a cărei forţă de constrângere era tot atât de mare 28. Cu toate acestea, magistraţii cetăţii, şi în special strategii, se puteau oare dezinteresa în mod normal de educaţia copiilor care condiţiona capacitatea viitorilor efebi, a viitorilor apărători ai cetăţii adică ? Un decret de la jumătatea secolului 4 al demului Eleusis îl cinsteşte pe strategul Der- kylos în primul rând „pentru chipul în care a vegheat asupra educaţiei copiilor din dem" ; grija de a grava acest decret este lăsată în seama demarhului şi a părinţilor copiilor care, plini de recunoştinţă, avuseseră iniţiativa în privinţa acestei măsuri onorifice 29. Acest document nu ne îngăduie să afirmăm că educaţia copiilor era una dintre atribuţiile constante ale strategilor, dar el ne arată că ea putea fi măcar una dintre preocupările lor ocazionale.

în orice caz, indiferent că e vorba de învăţarea literelor, a muzicii, ori a gimnasticii – acest *trivium* al educaţiei greceşti – profesorul îi adună pe elevi în propria lui casă, nu într-un edificiu public, construit pe cheltuiala

statului. Acest lucru este evident în legătură cu gramatistul şi cu citaristul. în privinţa pedotribului trebuie să facem o distincţie între palestrele efebilor şi ale bărbaţilor, eare-şi aveau locul în gimnaziile publice, şi palestrele pentru copii : se pare într-adevăr că acestea din urmă erau palestre particulare, proprietate a pedotribilor, de la care îşi iau şi numele (de pildă „palestra lui Taureas“, „palestra lui Si- byrtios" 30).

Se poate spune deci că la Atena educaţia era liberă aproape cu totul, lăsată în seama iniţiativei particulare. Chiar şi în cazul special al „pupililor naţiunii", adică al fiilor cetăţenilor morţi pentru patrie, a căror întreţinere era suportată de tezaurul public, statul se mulţumea să plătească costul educaţiei pupililor săi unor profesori particulari. In acelaşi chip, în 480, când atenienii şi-au dus femeile şi copiii la Troizen deoarece Xerxes se apropia de cetate „trezenienii, ne spune Plutarh, au hotărât prin decret că refugiaţii vor fi hrăniţi pe cheltuiala statului, că fiecare dintre ei va primi doi oboli, că li se va îngădui copiilor să culeagă fructe de oriunde şi că *se va plăti salariul* profesorilor" S1.

Bineînţeles, în mod normal, părinţii suportau cheltuielile legate de educaţia copiilor lor. Rezulta desigur de aici că fiii cetăţenilor bogaţi sau înstăriţi îşi puteau continua studiile până ajungeau efebi, în timp ce studiile făcute de cei săraci se opreau mai devreme, adesea imediat ce copiii ajungeau să stăpânească cât de cât elementele de bază3î. Ba chiar, unii copii abia dacă învăţau să citească. Este cunoscută anecdota cu privire la atenianul care, în 482, l-a rugat pe Aristide să scrie propriul său nume pe un *ostracon,* fiindcă el nu ştia să scrie 33. Se pare însă că instrucţia s-a răspândit mult la Atena în decursul secolului 5 ; în ultima treime a acestui secol, în timpul războiului peloponeziac, putem spune că nu există analfabeţi printre personajele lui Aristofan : chiar şi rusticul Strepsiade din Norii, chiar şi necioplitul

cârnăţar Agoracritos din Cavalerii ştiu cit de cât să citească şi să socotească34.

Atena avea desigur şcoli încă dinainte de războaiele medice. Aristofan evocă în Norii această „veche educa- ţie“ de care a avut parte generaţia „maratonomahilor", adică a celor care au luptat la Maraton (490 î.e.n.) :

„în primul rând copiii n-aveau voie să scoată nicio vorbă ; apoi, pe stradă îi vedeai mergând în ordine, toţi cei dintr-un cartier în grup, ducându-se la citarist fără mantale şi în rânduri strânse, chiar dacă zăpada se cernea deasă ca făina“ 35.

Este foarte probabil că în unele şcoli se învăţau în acelaşi timp şi scrisul şi cititul şi unele rudimente de muzică, în orice caz, o cupă celebră semnată de Duris, înfăţişează un gramatist şi un citarist în acelaşi local36. Dar dacă dăm crezare expunerii pe care o face Protagoras, cu privire la educaţie, în dialogul platonic care-i poartă numele, lecţiile citaristului veneau in mod normal după cele ale gramatis- tului, iar cele ale pedotribului, după cele ale citaristului :

„Profesorul, de îndată ce copiii ştiu să citească, îi pune pe toţi elevii să recite, şezând pe scăunele, versurile marilor poeţi şi-i obligă să le înveţe pe dinafară... Citariştii, la rândul lor, de îndată ce elevul ştie să cânte la instrument, îl învaţă alte lucrări frumoase, cele ale poeţilor lirici... Mai târziu, copilul e trimis la pedotrib." 37

Este probabil într-adevăr că educaţia intelectuală – aşa numita *mousike* – care cuprindea în acelaşi timp scrisul, cititul şi muzica propriu-zisă, începea înaintea lecţiilor de gimnastică, în vreme ce, cam de pe la paisprezece ani, educaţia fizică ajungea să predomine asupra eelei spirituale, fără s-o înlăture însă cu totul.

De îndată ce micul atenian a atins virata şcolară, el trece de sub supravegherea dădacei sub supravegherea *pedagogului,* cel puţin în familiile înstărite care au mai mulţi sclavi. Pedagogul este un sclav afectat copilului şi

care are îndatorirea de a-1 însoţi pretutindeni şi de a-1 învăţa bunele maniere („curtoazia bine educată şi puerilă"), folosindu-se la nevoie, pentru a fi ascultat, de pedepse corporale, în special de băţ. Pedagogul îl conduce dimineaţa pe copil acasă la profesor şi-i duce bagajul (tăbliţe cerate pentru scris, stil, cărţi ; mai târziu liră şi oboi).

Apoi, cât timp stă copilul la şcoală, pedagogul îl aşteaptă, fie într-o sală specială 3S, fie, mai degrabă, chiar în clasă. Pe cupa lui Duris pe care am mai amintit-o, bărbatul care stă pe scăunel, cu picioarele încrucişate şi ţinând în mână un toiag lung, având capul întors spre copilul care recită un poem epic este fără îndoială un pedagog. După ce a asistat la lecţie, pedagogul va putea, odată ajuns acasă, să joace rolul de meditator.

Profesorii stau pe nişte scaune cu spătar şi cu picioare arcuite, nişte *ihronoi,* strămoşi ai catedrelor, în timp ce elevii, pedagogii şi ajutorii de profesori nu au decât scăunele cu picioare drepte şi fără spătar *(bâthra).* Nu există mese : având tăbliţe cerate rigide e uşor să scrii pe genunchi şi poţi chiar pune pe ele o foaie de papirus. Demostene ii va spune lui Eschine, care era băiatul unui ajutor de profesor :

„în copilăria ta ai crescut în mijlocul celor mai mari lipsuri îndeplinind alături de tatăl tău funcţia de ajutor într-o şcoală, pregătind cerneala (cu care se scria pe foile de papirus), spălând scăunelele, măturând prin dasă şi având rangul unui servitor, nu al unui copil liber" 39.

Profesorii şi mai ales ajutorii, pe care-i retribuiau ei înşişi din sumele de bani pe care le primeau de la părinţii elevilor, erau plătiţi, probabil, cu multă zgârcenie. Pictura de pe alt vas ne arată un profesor de scris cu stilul în mână „aplecat în scaun într-o mişcare de mustrare violentă, cu arătătorul ridicat în chip ameninţător, ca şi cum ar certa copileata pe care o are în grijă" 40. De abia odată cu sofiştii din a doua jumătate a secolului 5 vom întâlni

adevăraţi profesori, care au destul prestigiu pentru a obţine o retribuţie pe măsura serviciilor lor. Se pare, dealtfel, că oricine se poate decreta singur profesor, cu condiţia să ştie să scrie şi să citească, şi că nu se cerea nicio „diplomă". Dacă statul exercita vreun control, era numai din punctul de vedere al moralităţii şi în niciun caz în privinţa ştiinţei şi a competenţei profesorilor.

Obiceiul repaosului săptămânal, de origine evreiască, este necunoscut în Grecia. Zilele când nu se lucrează sunt aşezate foarte neregulat, în funcţie de data sărbătorilor religioase din fiecare cetate. Cu toate acestea, unele luni, cum ar fi *Anthesterion,* la Atena (februarie), aveau atâtea zile nelucrătoare, încât trebuie că semănau puţin cu „vacanţa mare" a şcolarilor de astăzi. Avarul lui Teofrast „când copiii lui au lipsit de la şcoală, fiind bolnavi, scade din retribuţia profesorului o sumă corespunzătoare ; şi toată luna Anthesterion, când sărbătorile sunt numeroase, nu-i trimite la şcoală, ca să nu fie silit să plătească această retribuţie"4l. în plus, fiecare copil are zile de vacanţă suplimentare cu ocazia sărbătorilor de familie şi a propriilor lui sărbători (zi de naştere, ceremonia tăierii părului care marchează sfârşitul copilăriei etc.), precum şi cu ocazia evenimentelor importante, cum ar fi căsătoriile.

Evident, copilul începea prin a învăţa întâi să citească şi apoi să scrie. El trebuie să ştie mai întii să recite pe dinafară numele literelor din alfabet, *âlpha, bâta, gămma, delta* etc., pe care şi le întipărea în minte îngânând versuri mnemotehnice. Aceste litere, *stoichâia* („elemente ale lucru- rilor“) erau înconjurate de un respect aproape religios, cu aut mai mult cu cit ele notau nu numai vorbirea, ci şi cifrele şi intervalele muzicale. în pedagogia antică, bazată foarte mult pe rutină, nimic nu prevesteşte metoda noastră ,.globală“. Se înaintează încet de la simplu la complex, de la literă la silaba formată din două litere *(bâta* şi *âlpha = ba),* apoi la cea formată din trei şi patru litere şi copilul este obişnuit să pronunţe cuvinte deosebit

de grele şi de rare, cum ar fi *lynx.* Nimeni nu caută să-i uşureze lucrurile ; dimpotrivă, toţi par să creadă că, odată învinsă dificultatea cea mai mare, copilul dobândeşte implicit şi celelalte cunoştinţe mai elementare. Existau şi silabare in care toate cuvintele erau despărţite în silabe.

Se trecea apoi la citirea curgătoare, cu atit mai dificilă cu cit ediţiile obişnuite nu aveau niciun fel de punctuaţie şi nici măcar nu despărţeau cuvintele prin spaţii albe, lucru de care ne putem da seama din inscripţiile păstrate ,2. Bineînţeles, copilul învăţa să citească cu voce tare şi continua apoi să facă la fel, căci se pare că lectura în gind nu se practica deloc : grecii, fie citeau singuri cu voce tare, fie puneau un servitor să le citească. Acesta este motivul pentru care, de pildă, lucrarea în care Plutarh vorbeşte despre modul cum băieţii trebuie să-i citească pe poeţi se intitulează *Cum trebuie un băiat* să asculte *poemele.*

Elevul era deprins apoi să scrie literele pe o tăbliţă de lemn care avea marginile mai înalte şi mijlocul acoperit cu un strat de ceară. Aici trasa el caracterele cu ajutorul unui băţ ascuţit la un capăt, numit stil ; celălalt capăt era turtit şi rotunjit, în aşa fel încât cu el se putea şterge. Aceste tăbliţe, echivalentul tăbliţelor noastre de ardezie, puteau să fie făcute dintr-una, două sau mai multe bucăţi şi, în acest ultim caz elementele constitutive erau ţinute la un loc fie de balamale, fie de sfori care treceau prin nişte găuri. La început, profesorul desena literele uşor pe ceară, iar elevul urma întocmai acest contur, apăsând mai tare. Se putea scrie şi cu cerneală pe foi de papirus : cerneala era livrată sub formă solidă, iar profesorul sau unul dintre ajutoarele sale o pisau şi apoi o amestecau cu apă ; în chip de peniţă se folosea o bucată de trestie ascuţită şi despicată la mijloc. Se foloseau şi *ostraca,* adică cioburi de vase pe care se făceau mai ales „ciornele”. Şcolarii aveau rigle în formă de cruce (cum este cea pe care o vedem, atârnată de perete, pe cupa lui Duris amintită mai sus) ca

să aşeze literele pe orizontală în linie dreaptă şi, în acelaşi timp, pe verticală exact unele sub altele, conform cu aranjamentul numit *stoichedon,* pe care-1 cunoaştem din inscripţiile acelei epoci. Poate că existau încă de atunci concursuri de caligrafie organizate între copiii din diferite şcoli, aşa cum sântcele pe care le cunoaştem din perioada elenistică.43

Cu nişte metode atât de rudimentare, deprinderea cititului şi a scrisului putea dura multă vreme, până la trei sau patru ani. De îndată ce copilul ştia să citească şi să scrie aproape curent, el era pus să înveţe pe dinafară versuri şi apoi bucăţi din ce în ce mai întinse din poeţi şi, în primul rând, din primul poet al Greciei, Homer, autorul Iliadei şi al Odiseei. Intr-adevăr, ceea ce va scrie, în primul secol al erei noastre, retorul Heraclit este desigur valabil şi pentru secolul lui Pericle :

„De la vârsta cea mai fragedă, minţii naive a copilului care îşi începe studiile îi este dat ca dădacă Homer : putem spune, aproape, că încă din scutece minţile noastre sug laptele versurilor lui. Creştem şi-l avem mereu alături..." 44

Grecii îl consideră pe Homer drept educatorul prin excelenţă, iar gramatistul desprinde din versurile lui, pentru elevii săi, nu lecţii de estetică, ci lecţii de morală şi de religie şi, într-un sens încă şi mai larg, lecţii de viaţă, căci Homer consemnează tot ceea ce trebuie să ştie un om vrednic de acest nume : ocupaţiile din timp de pace şi din timp de război, meseriile, politica şi diplomaţia, înţelepciunea, curtenia, îndatoririle faţă de părinţi şi de zei... In comparaţie cu Homer, ceilalţi poeţi epici (poeţii ciclici) rămân pe locul al doilea, dar Hesiod şi, la Atena, Solon oferă şi ei materie de studiu. Cupa lui Duris, ca să nu mai vorbim de alte vase pictate, ne pune sub ochi o scenă fără îndoială esenţială atunci când ni-1 înfăţişează pe profesor, în mijlocul sălii de clasă, desfăşurând un papirus pe care sunt scrise primele versuri dintr-un poem

epic şi punându-1 pe un băiat care stă în picioare în faţa lui să le înveţe. E drept că toate cărţile aveau pe atunci forma unui sul de papirus.

Aritmetica venea, în sfârşit, să completeze această instrucţie. Se ştie că grecii notau cifrele cu ajutorul literelor alfabetului, care ajungeau la numărul total de douăzeci şi şapte prin adăugarea a trei semne vechi pe care scrisul nu le mai folosea : *digamma* cu valoarea 6, *koppa* cu valoarea 90 şi *sămpi* cu valoarea 900. Existau în felul acesta nouă semne care notau unităţile *(âlpha* până la *theta),* nouă care notau zecile *(iota* până la *kâppa)* şi tot atâtea care notau sutele *(rho* până la *sămpi).* Pentru numerele mai mari de 999 se foloseau cuvintele *châlioi* (o mie) şi *myrioi* (zece mii) ori se scria un alpha cu un iota în stingă pentru a nota 1000 şi aşa mai departe. Calculele erau greu de făcut fiindcă grecii, necunoscindu-1 pe zero, nu puteau da literelor care notau cifrele o valoare prin poziţie. De aceea, pentru calculele elementare, ei se slujeau de degete, folosin- du-le după regulile ciudate ale computului digital*4S,* iar pentru calculele mai complicate, de jetoane de calcul şi de abac. Acesta din urmă este o planşetă cu despărţituri convenţionale, trasate dinainte, care separă diferitele ordine de unităţi ; în aceste despărţituri se aşează jetoanele, după o metodă empirică care mai supravieţuieşte şi astăzi în orientul musulman. Bineînţeles, copiii învăţau şi tabla înmulţirii, materializând-o cu ajutorul unor puncte dispuse în formă de pătrat, aşa cum făceau pitagoricienii.

Este foarte puţin probabil ca micul atenian din secolul 5 să fi învăţat la şcoală fie şi numai primele elemente de geometrie plană. Modestul său bagaj de cunoştinţe se reducea, fără îndoială, la cele patru operaţii şi la câteva noţiuni privind fracţiile simple : cum drahma avea şase oboli, era important să ştii, de pildă, că un sfert de drahmă înseamnă un obol şi jumătate.

lata deci în ce consta ştiinţa lui Strepsiade când s-a

dus el la „gânditoriul“ lui Socrate ca să înveţe mai multe.

Din punct de vedere istoric, predarea muzicii trebuie să fie mai veche, în Grecia, decât cea a scrisului şi a cititului. In toate epocile, grecii au fost îndrăgostiţi de muzică şi de dans40 şi au socotit că baza oricărei educaţii liberale este să înveţi să cânţi din voce sau la instrumente. încă din epoca homerică, cântăreţii *(aezii)* care glorifică isprăvile eroilor de odinioară sunt înconjuraţi de respect şi de stimă aşa cum afirmă şi Ulise în insula feacilor : „...tot omul se-nchină cântăreţilor cinstindu-i, / căci Muza i-a-nvăţat pe ei să cânte / tot felul de cântări, iubiţi fiindu-i.“ Nici chiar eroii, nici chiar cel mai mare dintre toţi, Ahile, cel care întrupează cel mai înalt ideal al Greciei, nu dispreţuiesc muzica : atunci când trimişii lui Agamemnon vin la Ahile, ei îl găsesc „veselindu-se acolo cu dulcele sunet din lira-i / cea cu căluşul de-argint, frumoasă şi meşteşugită / ...Cânta, veselindu-se fapte viteze...“ 48.

Este semnificativ faptul că însuşi numele muzicii derivă de la cel al Muzelor, zeiţele care veghează asupra tuturor activităţilor intelectuale şi artistice ale omului : totul se explică prin aceea că muzica era într-adevăr, în ochii grecilor, partea esenţială a oricărei culturi şi cel mai bun simbol al ei. Omul cultivat este, într-adevăr, pentru ei, *mousicds aner.* Temistocle recunoştea că educaţia lui fusese incompletă fiindcă nu învăţase să cânte destul de bine la liră49. Se spune astăzi că „muzica îmblânzeşte moravurile", dar, pentru greci, ea era prima condiţie a civilizaţiei şi orice modificare a tehnicii muzicale li se părea primejdioasă şi în stare să schimbe echilibrul moral al întregului corp civic, al întregului stat ',u. Se ştie ce importanţă primordială acordau pitagoricienii muzicii în concepţia lor despre viaţa omului şi-a lumii, concepţie bazată pe armonia universală a numerelor care determină intervalele muzicale ; în această privinţă, Pitagora şi discipolii săi n-au făcut decit să urmeze şi să dezvolte prin ştiinţă o tendinţă naturală a grecilor 51.

Vraja de care erau cuprinşi grecii când auzeau o muzică frumoasă este redată în chip admirabil pe câteva vase pictate şi în special pe un crater din muzeul de la Berlin, care-1 înfăţişează pe Orfeu cântând din voce şi la liră în faţa a patru traci, vădit fermecaţi : pe bună dreptate, cineva a propus să se dea acestei scene numele „triumful muzicii“ 52. Alte vase pictate, nişte *lekythoi* funerare cu picturi pe fond alb, ne arată adesea un tânăr, care stă uneori jos, alteori în picioare, în faţa unei stele de mormânt, şi cântă acompaniindu-se la liră, în mijlocul unui grup de persoane care par să-l asculte într-o tăcere religioasă.

„Aceasta este, s-a spus, ofranda muzicală pe care supravieţuitorii o aduc rudelor sau prietenului care nu mai e. Acestui biet trup care se presupune că-şi continua viaţa sub pământ îi trebuie altceva decât nişte libaţii : îi trebuie o plăcere a spiritului. Iată de ce, chiar şi în mormânt, ceilalţi se străduiesc să-l distreze, făcând să-i ajungă sunetul melodiilor care l-au desfătat în timpul vieţii” r>:).

Kithâra sau *lyra* este un instrument cu coarde, a cărui cutie de rezonanţă se spune că ar fi fost făcută, la origine, dintr-o carapace de broască ţestoasă : se credea că zeul Hermes, pe când era copil mic, ar fi inventat acest instrument, jucându-se 54. Partea scobită a acestei carapace, care seamănă cu o cutie, este acoperită cu o bucată de piele bine întinsă ; de pereţii cutiei sunt prinse două tije arcuite, legate în partea lor superioară printr-o stinghie care, în cazul lirei lui Ahile, era de argint. Nişte coarde, şapte la număr în mod normal, leagă această stinghie de extremitatea de jos a instrumentului. In sfârşit, un căluş desparte coardele de piele. Lirele mai perfecţionate vor ajunge să aibă opt sau nouă coarde. Se cânta la liră fie ciupind coardele cu degetele, fie făcându-le să vibreze cu ajutorul unei lame mici, asemănătoare cu pana de la mandolină, *plectrul,* care era prins de instrument cu o panglică.

Cit despre *aulos,* în mod obişnuit acestui instrument de suflat i se dă numele de flaut, dar el semăna mai mult cu un oboi, în cruda faptului că avea, de cele mai multe ori, două tuburi divergente în prelungirea muştiucului. Aceste tuburi găurite, ca şi clapele sau anciile care produc vibraţiile, erau confecţionate din trestie. Oboiştii profesionişti îşi fixau instrumentul la gură cu ajutorul unui dispozitiv făcut din mai multe curele de piele *(phorbeiâ)* care le acopereau în parte obrajii, dar copiii reprezentaţi pe vasele pictate nu utilizează niciodată acest accesoriu. Oboaiele şi lirele erau fabricate în ateliere speciale : tatăl retorului Isocrate se îmbogăţise conducând un atelier de oboaie 55.

Există destul de multe vase pictate care ne înfăţişează copii învăţând de la profesorul de muzică să cânte la liră sau la oboi50. Profesorul este aşezat pe un scaun cu spătar, iar elevul stă în faţa lui pe un scăunel; profesorul cântă el însuşi la instrument ca să-i arate copilului cum se procedează, ori îl pune pe elev să cânte, iar el bate măsura ; alteori cântă amândoi împreună, ţinând fiecare pe genunchi câte o liră. Metoda de predare este aşadar cu totul empirică şi se cântă după ureche, nu după note. Acest lucru ne poate surprinde astăzi, însă nu trebuie să uităm că muzica grecească era, în ansamblul ei, monodică şi, ca atare, mult mai uşor de învăţat decât o muzică polifonică.

Spre deosebire de oboi, lira lasă aparatului vocal posibilitatea de a cântă şi foarte adesea cei care cântă la liră sunt înfăţişaţi cu gura întredeschisă : ei cântă din voce şi se acompaniază singuri. Aşa făcea, pe vremea sa, Ahile, cum am văzut-o mai înainte, iar obiceiul acesta ajunsese atit de răspândit înclt un singur cuvânt îl denumea pe cântă- i-e^ul care se acompaniază singur la liră : *luiharodos.* lată cum e înfăţişat pe un vas un fel de trio : profesorul cântă din voee acompaniindu-se la liră şi, în faţa lui, elevul ii acompaniază la oboi.

Copiii învăţau deci, în acelaşi timp, şi cântul şi muzica instrumentală. Cuvintele cântecelor erau cele compuse de vechii poeţi lirici, iar profesorul trebuia să ferească cu grijă tradiţia de orice înnoire. Aristofan ni-i arată pe tinerii atenieni „învăţând înainte de orice să cânte, fără a-şi încrucişa picioarele (poziţie socotită ca incorectă) ♦O, Palas, de cetăţi amarnică nimicitoare» sau «Un sunet ce se-aude până-n zări», şi reproducând melodia transmisă de strămoşi. Dacă vreunul dintre ei făcea pe măscăriciul sau îşi îngăduia vreo inflecţiune de felul celor pe care le-a adus astăzi la modă Phrynis şi care sint atit de greu de modulat, el era snopit în bătaie fiindcă voise să desfiinţeze Muzele“ 57.

Instrumentul nobil prin excelenţă era lira. Oboiul, importat probabil din Beoţia, s-a bucurat totuşi de o mare trecere la Atena în secolul 5. Dar deja Alcibiade avea o mare reţinere faţă de un instrument la care nu puteai cânta fără să-ţi schimonoseşti faţa58. întâietatea lirei era afirmată, intre altele, şi în mitul în care zeul citared Apolon îl biruia pe satirul aulet Marsyas, într-o întrecere arbitrată de Muze, mit care e ilustrat de un basorelief celebru de la Mantineea 59. Plutarh, care citează un vers din Sofocle, ne spune că instrumentul numit *aulos* „fusese folosit iniţial numai în ceremoniile funebre, în cadrul cărora juca un rol lipsit de prestigiu şi de strălucire" °°. în secolul 4, la oboi nu par să mai cânte decât muzicienii profesionişti şi curtezanele ; numele de „cântăreaţă la oboi" *(auletris)* ajunge astfel sinonim cu cel de *hetaira* C1. Tot în această epocă vedem pe vasele pictate şi femei cântând la harpă şi chiar femei cântând la tamburină, în ceremoniile religioase de tip orgiastic mai ales.

Tot în secolul 4 apar şi virtuozii ; tehnica cântatului la liră devine mai variată şi mai complicată, în aşa măsură încât Aristotel discută pe larg, în P o 1 i t i c a sa, problema dacă lecţiile ci ţaristului trebuie să ţină sau nu pasul cu arta muzicală ; el ajunge la concluzia cuminte că aceste

lecţii trebuie să-şi propună să formeze nu profesionişti, ci doar amatori luminaţi l!—\ Cu toate acestea, „'distanţa tot mai mare dintre muzica şcolară şi arta vie“ 83 va atrage decăderea treptată a învăţământului muzical.

Tinerii atenieni îşi foloseau ocazional talentele muzicale pentru a contribui, ca membri ai unor coruri care cântau şi dansau, la strălucirea sărbătorilor organizate de dem, de trib sau de cetate. Astfel, în 480, după lupta de la Salamina, viitorul poet Sofocle, pe atunci în vârstă de cincisprezece ani, a condus cu lira în mină, fără veşminte şi cu trupul uns cu ulei, corul de copii care a cântat peanul victorieifi4.

Şi în astfel de împrejurări excepţionale, dar şi în mod regulat, cu ocazia marilor sărbători religioase ale cetăţii, erau desemnaţi nişte *choregâi,* cetăţeni aleşi în această funcţie fiindcă erau bogaţi şi puteau suporta cheltuielile legate de ea. Aceştia aveau îndatorirea de a recruta şi de a da în grija unor *chorodidăscaloi* (profesori de cor) nişte grupuri de copii, adunaţi pentru a cânta împreună o bucată lirică în cinstea unui zeu. Executarea acestui cânt coral nu cerea prea multe repetiţii, pentru că se cânta întotdeauna la unison sau, în cazul corurilor mixte, la octavă, grecii necunoscând, cum am mai spus-o, polifonia. în mod obişnuit, aceste manifestări şi religioase şl* artistice luau forma unor concursuri între corurile organizate de fiecare dintre cele zece triburi. Choregul grupului învingător primea ca premiu un trepied şi se întâmpla ca el, de dragul gloriei, să vrea să comemoreze evenimentul aşezând trepiedul ca ofrandă la marginea unui drum public, în vârful unui monument ridicat pe cheltuiala sa. Aşa se face că una din străzile Atenei, fiind mărginită de asemenea ofrande, se chema strada Trepiedelor. Aceasta este şi originea monumentului choregic al lui Lysicrates, care mai poate fi admirat şi astăzi la Atena şi care poartă această inscripţie, datată din 335 î.e.n. :

*Lysicrates fiul lui Lysitheides din demul Kikynna fiind choreg, tribul Acamantis a ieşit victorios la concursul de copii. Theon a cântat la oboi. Lysiades din Atena a instruit corul, Euainetos l-a condus*cs.

Pasiunea grecilor pentru exerciţiile fizice este la fel de puternică şi la fel de veche ca şi dragostea lor pentru muzică : ca să ne convingem de acest adevăr este de ajuns să citim relalarea jocurilor funebre celebrate de Ahile în cinstea lui Patrocle, în cântul XXIII al 11 i a d e i, sau descrierea jocurilor de la curtea lui Alcinou şi a întrecerii cu arcul din Itaca, în cânturile VIII şi XXI ale Odiseei. Oriunde au întemeiat grecii oraşe, au existat aceste două edificii care par, mai mult decât oricare altul, caracteristice pentru civilizaţia lor : teatrul şi stadiul.

Nu se ştie prea bine la ce vârstă începea tânărul atenian să-şi exerseze trupul sub supravegherea pedotribului, poate chiar de la vârstă de opt ani, dar mai probabil numai către doisprezece, vârstă până la care el urmase timp de mai mulţi ani cursurile gramatistului şi ale citaristului. Elevii pedotribului erau împărţiţi în două „clase" : „cei mici" *(păides),* care aveau poate între doisprezece şi cinci- sprezece ani şi „cei mari** *(neaniscoi),* care aveau între cincisprezece şi optsprezece ani 67.

In vreme ce predarea scrisului şi a cititului, ca şi cea a muzicii, se puteau desfăşura în orice fel de încăpere, predarea gimnasticii necesita amenajările speciale ale palestrei. Palestra este, în esenţă, un teren de sport în aer liber, pătrat ca formă şi împrejmuit cu ziduri ; pe una sau două dintre laturile ei se află nişte încăperi aooperite, folosite ca vestiar, ca săli de odihnă prevăzute' cu bănci *(exedrai),* ca băi ori ca depozit de ulei şi de nisip, căci vom vedea că grecii au nevoie de ulei şi de nisip pentru exerciţiile lor fizice. Palestra era împodobită cu busturi ale zeului Hermes, patronul gimnaziilor. Ea putea găzdui toate sporturile pe care le vom trece în revistă, cu excepţia

alergării care se practica în mod obligatoriu pe un teren mai întins ; pentru aceasta, pedotribul trebuia să-şi ducă elevii la stadiu.

Pedotribul este adevăratul stăpân al palestrei ; el poartă o manta de purpură pe care o scoate uneori, ca să arate el însuşi cum se execută un exerciţiu. El are un băţ lung, bifurcat la un cap, care este însemnul funcţiei sale şi cu ajutorul căruia îi pedepseşte fără menajamente pe copiii nedisciplinaţi sau neîndemânatici şi îi desparte pe cei care se luptă. Adesea, el are în subordine mai mulţi monitori pe care-i alege, pe cât se pare, dintre elevii cei mai în vârstă sau cei mai talentaţi.

Trei trăsături caracteristice sunt proprii gimnasticii greceşti : nuditatea totală a atletului (cuvântul „gimnastică1* derivă de la *gymnos,* care înseamnă „gol“, obiceiul de a se unge cu ulei şi faptul că exerciţiile se desfăşoară în sunetul oboiului.

După Tucidide, primele două dintre aceste trăsături se datorau influenţei spartane :

„Cei dintâi lacedemoniendi, spune el, s-au arătat goi şi, apărând in puhlic fără veşminte, s-au frecat cu ulei la competiţiile sportive. Odinioară, chiar la întrecerile olimpice, atleţii purtau un fel de centură care le ascundea sexul" c8.

Tinerii gimnaşti pe care ni-i arată picturile de pe vase nu au nici centură, nici încălţări şi stau, de obicei, cu capul gol sub soarele dogoritor ; doar câţiva poartă uneori o că-ciuliţă mică de piele.

Accesoriile de care nu se poate lipsi copilul când merge la palestră sunt: buretele cu care se spală, micuţul flacon cu ulei *(alăbastron)* şi răzuitoarea de bronz *(stlengâs* sau, ki latineşte, *strigilis)* un fel de lopăţieă arcuită la capăt, cu profilul în forma ele jgheab. înainte de lecţie, el se spală la o fântână sau intr-un bazin mare de piatră, atunci când palestra dispune de aşa ceva, îşi freacă cu ulei tot corpul şi îşi presară pe membre nisip sau praf,

lăsându-1 să cadă ca o ploaie fină printre degetele pe care le răsfiră. Ca justificare a acestei practici era invocată igiena, căci se spunea oă ea apără copilul de intemperii. După lecţie copilul avea nevoie de strigil ca să cojească de pe piele stratul de ulei şi de praf amestecat cu sudoare. Bineînţeles, după aceasta el se spăla din nou.

în sfârşit este sigur că cel puţin un cântăreţ la oboi lucra pe lingă fiecare palestră. îndatorirea lui era nu numai să ritmeze exerciţiile de mlădiere de felul celor pe care, astăzi, le numim „gimnastică suedeză", ci chiar şi aruncarea discului sau a suliţei şi celelalte sporturi : vedem, intr-adevăr, pe vase nişte *auletăi,* cu instrumentul fixat la

m

gură printr-a *phorbeiâ* ** cântând în timp ce copiii se antrenează 7#.

încă din vremea lui Pisistrate, în secolul 6, la sărbătoarea Panateneelor a existat şi un concurs pentru copii, care consta din cele cinci probe ale „pentatlonului" *(pentathlon) :* luptă, alergare, săritură, aruncarea discului şi aruncarea suliţei.

Lupta era sportul prin excelenţă, cel care dăduse numele său *(pâle)* palestrei. Copiii încep prin a afina pământul cu o cazma, unealtă care e înfăţişată adesea pe vasele pictate care reproduc scene de gimnastică. Săpatul este, dealtfel şi în sine un exerciţiu sănătos. Pe urmă, copiii se înfruntă doi câte doi, cu capul aplecat şi cu braţele întinse înainte ; ei caută să se apuce fie de încheietura mâinii, fie de gât, fie de mijloc. Scopul urmărit este să-l faci pe adversar să cadă, rămânând tu însuţi în picioare. Meciul avea trei reprize. Pedotribul îi învăţa pe elevi fiecare priză împreună cu parada ei, iar aceste lecţii dăduseră naştere la un întreg vocabular tehnic pe care atenienii îl cunoşteau foarte bine ; scriitorii lor îl folosesc în multe expresii metaforice 71 şi mai târziu Lucian va recurge la el într-un pasaj erotic din Măgarul72. La

concursuri, şi la cele de adulţi, şi la cele de copii, perechile de luptători erau trase la sorţi cu ajutorul bobilor : pe doi bobi se scria litera *alpka,* pe doi *beta* etc. Dacă numărul concurenţilor era impar, de pildă cinci, se punea în urnă un bob pe care scria *gamma* şi cel care-1 trăgea rămânea, ca rezervă, să lupte cu unul dintre învingătorii din primele lupte. între aceştia se trăgea la sorţi a doua oară şi lucrurile continuau în acelaşi fel73.

Alergarea era de mai multe feluri : cursa de viteză pe lungimea de un stadiu (această măsură varia de la cetate la cetate şi era de aproximativ 180 m.), de două stadii

(dâaulos) sau de patru stadii *(hippios)* şi cursa de fond care 6e putea desfăşura pe o distanţă de până la v douăzeci şi patru de stadii, adică peste patru km. Toate aceste' distanţe erau parcurse în interiorul stadiului, prin alergări dus şi întors între linia de plecare, marcată de un şir de cippi (coloane trunchiate), şi extremitatea terenului. Odată ajuns la capătul stadiului, alergătorul înconjura un *cippus* (numit *terma)* şi se întorcea la punctul său de plecare, de unde pornea din nou, dacă distanţa pe care se desfăşura întrecerea era de peste două stadii. Aceşti cippi de pe stadiu 6-au păstrat la Epidaur, de pildă, şi apar pe multe monumente figurate74. La start, alergătorii greci nu-şi îndoiau un genunchi spre pământ, ci aşteptau semnalul drepţi, cu trupul aplecat înainte şi picioarele lipite.

In privinţa săriturilor, grecii nu par să fi practicat decât săritura în lungime cu elan. Pentru acest exerciţiu, ca şi pentru luptă, copiii afinează mai întâi cu sapa locul unde vor lua contact cu pământul, după săritură. Apoi sar ţinând, de obicei, în fiecare mină câte o halteră (acest cuvin t vine din greceşte şi este înrudit cu verbul *hâllomai* care înseamnă „a sări'1). Aceste haltere, de piatră sau de plumb, aveau forma unei jumătăţi de sferă scobite, ca să îngăduie palmei să intre în cavitate, ori erau făcute, ca şi

halterele moderne, din două mase legate printr-o vergea, însă această vergea, care slujea de miner, era încovoiată. Greutatea lor varia de la un kilogram la cinci. Halterele erau folosite şi în exerciţiile de mlădiere. La sărituri, ele măreau efectul balansării braţelor. Se spune că atletul Phayllos din Crotona ar fi sărit, în felul acesta, mai mult de şaisprezece metri.

Discurile erau de bronz şi trăgeau între un kilogram şi patru. Copiii -erau puşi să arunce discuri mai uşoare decât cele ale adulţilor. Locul de unde se făcea aruncarea nu era delimitat clecât în faţă şi pe margini. Aruncarea discului comporta două mişcări succesive :

„După ee ridică discul, ţinându-1 cu amândouă mâinile, discobolul se apleacă în direcţia în care urmează să-l arunce şi-şi duce înainte piciorul stâng. apoi se îndreaptă cu putere, îşi roteşte trunchiul de la stânga la dreapta din şolduri şi, cu braţul drept, descrie un cerc dinspre faţă spre spate ; într-o a doua fază, discul ooboară din nou, trupul se îndoaie şi piciorul stâng, care se trăsese înapoi în timp ce discul urca, vine din nou în faţă, cu degetele strânse şi atingând pământul cu unghiile" 7.5.

Ţinuta Discobolului lui Myron înfăţişează această a doua fază. Discul era frecat cu nisip ca să nu alunece printre degete. In locul unde cădea discul se înfigea în pământ un ţăruş ca să poată fi comparaţi între ei concurenţii.

Suliţa, o armă întrebuinţată în mod obişnuit la vânătoare şi la război, era folosită şi în sport. Suliţa sportivă, lungă cam de un stat de om şi groasă de un deget, nu avea vârf (ca să nu se producă accidente), dar avea lest la capăt; în centrul ei de greutate, ea avea un propulsor format dintr-un şiret *(arikyle)* de piele lung de vreo patruzeci de centimetri care se înfăşură în jurul suliţei şi se termina cu un inel prin care aruncătorul îşi trecea arătătorul şi degetul mijlociu de la mâna dreaptă. Acest propulsor imprima suliţei o mişcare de rotaţie şi ajungea

astfel să-i dubleze sau să-i tripleze bătaia. Pe vasele picta le, aruncătorii de suliţă au adesea un fel de compas şi imul dintre ei pare să meargă în urma unui monitor numărându-şi paşii7C ; este deci probabil că se folosea compasul pentru a trasa, la distanţa dorită, un cerc în interiorul căruia trebuia să nimerească suliţa. Aceasta era tragerea „la ţintă", dar atleţii se puteau lua la întrecere şi pentru a vedea cine aruncă suliţa mai departe.

Pe lingă aceste cinci probe clasice, copiii puteau practica uneori şi boxul sau exerciţiul nuntit *panerâtion.* Pentru box, ei îşi înfăşurau mâinile în nişte curele de piele. Spaţiul pentru luptă nu era limitat şi nu exista întrerupere. Lucrurile stăteau la fel şi la pancrâtion, exerciţiu încă şi mai brutal unde erau îngăduite aproape toate loviturile, inclusiv prizele de luptă, loviturile de picior şi de pumn. răsucirea membrelor etc. Interzis era numai să-ţi înfigi degetele în ochiii adversarului. în general, cei doi pancratiaşti cad jos foarte repede şi se rostogolesc în noroi (căci pământul a fost nu numai săpat, ci şi stropit cu apă). Lupta se termină atunci când unul din cei doi adversari, ajuns la epuizare, ridică mina în semn că se dă bătut şi acesta este motivul pentru care se spunea că ambele sporturi, box şi pancrâtion, erau interzise la Sparta : un spartiat nu trebuie să se recunoască învins niciodată 77.

Se vede că, în Grecia, sportul putea fi brutal şi violent. Aşa cum scria H.—I. Marrou, „când încercăm să ne închipuim «atleţii goi sub cerul limpede-al E Iadei», este bine să nu ne încredem în transpunerea imaterială pe care ne-o oferă poeţii neo-clasici ; trebuie să-i vedem în arşiţa soarelui şi în vuitul care ridică nori de praf, cu pielea unsă şi acoperită de un strat de pământ colorat, ca să nu mai vorbim de pancratiaşti care se tăvălesc în noroi, mânjiţi de sânge...“ 78

în privinţa copiilor, cel puţin, putem crede că pedotribii aveau grijă să evite mice exces, potrivit cu înţeleptele poveţe ale lui Âristotel : acest filosof, după cum

îl sfătuia pe profesorul de muzică să mu tindă să formeze virtuozi, tot astfel îl îndemna şi pe pedotrib să nu vrea să scoată atleţi în stare să iasă biruitori la marile concursuri. ale Greciei şi îi cerea să-i pună pe tineri să practice toate spoi turile, pentru a fi perfect echilibraţi, nu să-i împingă să stabilească intr-un sport oarecare vreun necord T9.

Pe lingă pentatlon, box şi pa*nemtion,* copiii mai făceau şi tot felul de exerciţii de mlădiere, în ritmul oboaielor : mişcări ale membrelor inferioare şi superioare *(cbei~ ronomia),* joc iui cu mingea şi cu cercul80, *punching-bag (cârycos :* un sac de piele umplut cu nisip şi atârnat la nivelul pieptului, pentru antrenamentul de box). Copiii de familie bună practicau, încă de la o vârstă fragedă, şi că- lăria, căci grecii au iubit dirrtotdeaima calul. învăţau ei oaie şi dansul pnopriu-zis ? Lucrul pare foarte îndoielnic, dar exerciţiile din palestră îi pregăteau desigur să ajungă, dacă doreau, buni dansatori. Tot astfel nu încape îndoială că alergarea cu torţe *{lampacLedromâa),* des atestată la sărbători, nu forma obiectul unor exerciţii speciale, dar era de ajuns, pentru a o practica, să fii un bun alergător.

Un fapt uimitor la prima vedere este că nu apare aproape niciodată în concursuri o probă de înot, cu toate că grecii sunt un popor de marinari şi cu toate că o expresie proverbială spunea că nătărăul e „cel care nu ştie nici să citească, nici să înoate" 81. Probele de vâslit şi regatele sunt la fel de excepţionale. Este posibil ca explicaţia acestei stări de lucruri să stea în faptul că grecii au venit din nord, dintr-o regiune continentală, iar seria tradiţională a probelor de concurs se stabilise intr-un trecut îndepărtat, pe vremea când ei nu deveniseră încă marinari

*

[...] învăţătura pe care o primea la şcoală tânărul atenian era, aşa cum am văzut, elementară, primară, şi se pare că, de-a lungul primei părţi a secolului 5 cel puţin, n-a

existat la Atena niciun fel de învăţământ superior. Dar în a doua jumătate a secolului au apărut, în privinţa educaţiei, nişte inovaţii capitale, datorită aportului sofiştilor. La origine, acest cuvânt nu este câtuşi de puţin peiorativ, ba chiar dimpotrivă ; el denumeşte pe oamenii, pricepuţi şi învăţaţi în acelaşi timp, care sunt în stare să le comunice şi altora ştiinţa sau iscusinţa lor.

Existau deja, în diferite puncte din Grecia, şi mai ales în insula Cos, şcoli de medicină. în secolul 6, filosofii din Ionia îşi puseseră deja întrebări cu privire la alcătuirea universului şi unii dintre ei, cum ar fi Xenofanes din Colofon de pildă, avuseseră îndrăzneala de a critica, cu mult înainte de Platon, imoralitatea zeilor lui Homer. Se pare însă că pitagoricienii au creat pentru prima dată o şcoală de învăţământ superior, străbuna universităţilor noastre, în Magna Graecia [6], la Metapont şi la Crotona. Aici predau ei mai ales matematicile şi filosofia. Profesori şi discipoli erau grupaţi într-un fel de confrerie religioasă aşezată sub patronajul Muzelor şi dedicată studiului ; se ştie că, ulterior, şcolile lui Platon, Aristotel şi Epicur vor avea sensibil aceeaşi formă, într-atât de adevărat este că, la cei vechi, aproape toate activităţile omului ţin, mai mult sau mai puţin, de categoria celor sacre : reprezentaţiile teatrale, chiar când e vorba de piesele lui Aristofan cele mai licenţioase şi cele mai lipsite de respect faţă de zei, au loc în cadrul unor ceremonii religioase, iar cele mai libere discuţii ale filosofilor cu privire la lume şi zei se desfăşoară în jurul altarului Muzelor, cărora li se aduce un cult83.

Sofiştii sunt însă, în primul rând, cei care vor sistematiza şi vor răspândi cunoştinţele noi. Ei nu predau într-un loc stabilit, căci aceşti primi profesori de învăţământ superior sunt nişte conferenţiari care se deplasează şi fac mereu „turnee". Demonstraţiile pe care le fac, arătân- du-şi ştiinţa şi darul vorbirii, le aduc elevi

---

6 Nume dat părţii de sud a Italiei şi Siciliei, unde există foarte multe colonii greceşti.

care se ţin după ei şi-i urmează din oraş în oraş, căci sofiştii sunt, mai presus de orice, nişte educatori. Sub numele general de „filoso£ie“, ei predau tot ce se putea şti pe atunci şi nu se învăţa la şcoala elementară : geometria, fizica, astronomia, medicina, diferitele arte şi tehnici şi, mai ales, retorica şi filosofia propriu-zisă.

Pretenţiile sofiştilor erau deci universale şi acesta este, în primul rând, lucrul care i-a expus criticilor şi ironiilor crude ale unui Socrate şi ale unui Platon. Ţelul lor, al tuturora, era să formeze oameni de prim ordin, învăţaţi şi pricepuţi în acelaşi timp, şi mai ales conducători ai mulţimilor, oameni de stat, elita fiecărei cetăţi în fond. Căci ei afirmau că *arete* e un lucru care se poate învăţa. Or, *arete,* la latini *virtus,* nu este în primul rând virtutea morală, ci este ansamblul calităţilor care-1 fac pe om să fie eminent şi-i dau eficacitate şi faimă.

Mulţi atenieni tineri doreau mai mult decât orice să dobândească această ştiinţă, condiţie a virtuţii, *arete.* De aceea, sosirea unui sofist renumit în oraşul lor era, pentru ei, un eveniment. Un dialog platonic ne înfăţişează tulburarea şi nerăbdarea plină de nelinişte a tânărului Hipocrate care vine să-l trezească pe Socrate înainte de ivirea zorilor pentru a-1 implora să-l prezinte lui Protagoras din Abdera, care se afla în trecere la Atena. Amândoi se duc acasă la bogatul Callias, un „mecena” care-i găzduieşte bucuros pe sofişti. Aici, încă din vestibul, Socrate şi Hipocrate îl zăresc pe Protagoras plimbându-se şi stând de vorbă cu atenienii din cele mai bune familii : stăpânul casei, Callias, cei doi fii ai lui Pericle, Charmide...

Era acolo şi Antimoiros din Mende, cel mai de seamă dintre discipolii lui Protagoras, de la care învăţa el meseria de sofist ca s-o poată practica la rândul său. Alţii mergeau în urma lor, ascultându-le discuţia ; cei mai mulţi dintre ei erau străini pe care Protagoras îi târâse după el prin toate oraşele prin care trecuse, fermecâmdu-i cu vocea sa, ca un al doilea Orfeu, şi silindu-i să-l urmeze datorită acestui

farmec ; erau însă în acest cor şi câţiva atenieni. „Vederea acestui cor mi-a produs o mare > bucurie, povesteşte Socrate, datorită frumuseţii mişcărilor prin care aveau grijă să nu stea niciodată în faţa lui Protagoras : ori de câte ori făcea el cale-ntoarsă împreună cu însoţitorii lui din rândul întâi, cei care-1 ascultau din spate, cu o simultaneitate admirabilă, îşi deschideau rândurile spre stânga şi spre dreapta şi, printr-o mişcare circulară, ajungeau din nou în urma lui : era minunat^ 84.

Socrate mai recunoaşte acolo şi alţi sofişti : pe Hippias din Elis, care se interesa de toate şi era un savant în toate domeniile, prefigurare a unui Pico de la Mirandola, şi pe Prodicos din Keos, care era, alături de Gorgias din Leon- tion, unul dintre cei mai celebri profesori de retorică85.

Sofiştii nu sâint dezinteresaţi ca Socrate. Ei cer bani mulţi pentru lecţiile lor, dar, în acea vreme, sunt singurii care pot asigura o adevărată cultură generală şi pot forma oratori. Mulţimea, desigur, e gata oricând să-şi bată joc de aceşti intelectuali cu haine somptuoase, pretenţioşi şi pedanţi, şi spre ei ţintesc cu precădere glumele poeţilor comici. în Norii, Aristofan îl prezintă pe atenianul Socrate ca pe unul dintre ei, închis în ,,gânditoriul“ său, ori atâmat într-un coş ca să studieze mai de aproape fenomenele atmosferice şi aştrii. Noi ştim că Socrate, cu idealul său moral şi cu exigenţa sa fundamentală de adevăr, se deosebea de sofiştii care erau înclinaţi spre utilitarism şi preocupaţi de eficacitatea practică mai mult decât de rigoarea intelectuală şi morală, dar atenianul obişnuit nu dădea atâta atenţie acestor lucruri. Aceste ironii, tribut al gloriei, nu-i împiedicau pe sofişti să câştige mulţi bani

ui

şi să fie promotorii unui anumit umanism, pe care Socrate îl critică şi îl purifică desigur, dar care a contribuit sa atare, în chip incontestabil, la dezvoltarea elitei Greciei.

Cea mai gravă dintre obiecţiile pe care Socrate şi

Platan le adresează învăţăturii sofiştilor este că acea *arete* spre care tind ei nu ţine scama, în fond, de ceea ce numim noi astăzi virtute : în dialogul G o r g i a s , Callicles îşi aşează idealul de putere dincolo de bine şi de rău. Viaţa şi moartea lui Socrate stau mărturie împotriva acestui imoralism. In 387, cu aproape douăzeci de ani după ce băuse el cucuta, în anul când ,.pacea Regelui" a redat cetăţilor greceşti o oarecare linişte, Platon şi-a întemeiat şcoala sa în gimnaziul de la AcademieS6. Maestrul şi discipolii săi căutau împreună adevărul în lungi discuţii „dialectice" a căror transpunere literară ne este oferită de dialogurile platonice. Insă nu trebuie să ne lăsăm înşelaţi : acest gen de universitate, prima instituţie de acest fel deschisă în Grecia propriu-zisă, nu era numai un loc dedicat învăţăturii intelectuale : după exemplul şcolii pitagoreice, ea era, în acelaşi timp, şi un fel de comunitate religioasă, în interiorul căreia, filosofi şi ucenici filosofi, legaţi între ei prin cultul Muzelor, dar şi prin amintirea prestigiosului Socrate, se străduiau să ducă viaţa cea mai curată, cea care pregăteşte sufletului, curăţat de impurităţile trupului, accesul ia contemplarea divinităţii după moarte. „Viaţa filosofică“ este, intr-adevăr, o pregătire pentru moarte : ea angajează fiinţa în totalitatea ei. Platan, desigur, se interesează şi de cetatea pământească, al cărei plan ideal (şi utopic) îl schiţează în Republica şi în Legile, dar el ţinteşte totodată mai sus şi mai departe, spre destinul ceresc al omului87.

în secolul 4, succesiunea sofiştilor va fi preluată de Isocrate a cărui şcoală de retorică va voi să treacă drept rivala Academiei. Isocrate este un retor care se pretinde filosof, cu toate că filosofia propriu-zisă nu-1 interesează decât n? măsura în care aduce oratorului o cultură generală şi subiecte pe care le-ar putea el dezvolta : el o consideră drept o „propedeutică” pentru deprinderea artei oratorice. Se ştie că, în această dezbatere, secolele următoare s-au pronunţat în favoarea lui Platon, de vreme

ce în liceele din Franţa clasa de filosofie vine după clasa de retorică şi reprezintă încoronarea studiilor. Şi nu se poate ■ contesta că Platon este „părintele” îndepărtat al claselor de filosofie, după cum Isocrate este cel al claselor de retorică.

Această înflorire a studiilor intelectuale în rândurile elitei cetăţilor greceşti a avut ca urmare o anumită pierdere a interesului faţă de cultura fizică. Elevii sofiştilor criticau adesea vechea educaţie care dădea atleţi cu trupul splendid, dar cu mintea seacă. Am amintit mai sus că în. secolul 4 şi învăţământul muzical cunoştea un oarecare declin[88]. Atunci apare, în schimb, predarea desenului. Se pare că tinerilor atcnieni li se cerea în special să deseneze figuri omeneşti ; ei executau aceste desene în cărbune, pe bucăţi de scândură lustruită. Aristo- tel îi dă profesorului de desen aceleaşi sfaturi ca şi cita- ristului şi pedotribului : el îi cere să-i pună să deseneze, nu din ambiţia de a face din ei nişte artişti, ci numai pentru a le forma gustul şi pentru a le da posibilitatea să aprecieze operele de artă[89].

In felul acesta, datorită sofiştilor, elementul intelectual al educaţiei a ajuns, încetul cu încetul, predominant, din element subordonat şi accesoriu cum era în vechea *paideia,* care s-a păstrat fără modificări la Sparta.

CAPITOLUL V

Hunei şi meserii

Erau învinuiţi sofiştii că luau bani pentru lecţiile lor, iar această critică este adine revelatoare pentru starea de spirit a vechilor greci faţă de profesiuni şi meserii. Noi spunem astăzi „nicio muncă fără plată“, iar retribuţia oricărui serviciu ni se pare un lucru nu numai firesc, ci chiar drept. Lucrurile nu stăteau la fel pe vremea lui Pericle, când ideile privind organizarea socială erau cele moştenite din epoca arhaică şi nu se modificaseră deloc de pe timpul lui Hesiod.

Pentru poetul care a compus Munci şi zile, cel mai

bun mod de viaţă, unul foarte greu desigur, dar singurul în stare să asigure pe deplin demnitatea individului, este cel al ţăranului proprietar, căruia pământul său îi aduce hrană şi îmbrăcăminte pentru el şi pentru ai lui, împlinind toate nevoile familiei sale. Să depindă de altul pentru existenţa lui de zi cu zi era, în ochii grecului îndrăgostit de libertate, o servitute de neîndurat. Omul cu adevărat liber trebuie să fie propriul său stăpân în toate ; şi cum ar fi putut el fi una ca asta dacă primea de la altul un salariu ? Deja pentru Homer, cea mai rea dintre condiţiile umane era cea a muncitorului agricol, a *teiului (thes,-tos),* adică a proletarului pe care mizeria il constrânge să-şi închirieze forţa braţelorJ. Idealul este aşadar autar-

145, cia individuală sad măcar familială, care nu se poate dobândi cu totul decât la ţară. Hesiod îşi face singur plugul şi toate instrumentele pe care le foloseşte. Cit despre îmbrăcăminte. femeile din cată torc lina şi apoi o ţes. Ţăranul din Munci şi zile poate fi silit să facă unele tranzacţii. dar în prituţipiu. jju-1. trage dfilbc inima spre ele ; comerţul pe mare îl înspăimântă2.

Fără îndoială, în secolul lui Pericle, evoluţia economică a făcut ca schimburile să devină mai numeroase ; în plus, a apărut industria şi a ajuns mai rentabil să cumperi obiecte fabricate în ateliere specializate decât să le fabrici în casă. Şi cu toate acestea, vechea reţinere faţă de munca retribuită dăinuie. în plin secol 4, Aristotel va mai putea să scrie :

„Ar trebui să nu i se acorde calitatea de cetăţean nici unuia dintre cei de care are nevoie cetatea ca să trăiască... Cetatea perfectă nu va face din lucrător *(bănmisos)* un cetăţean. Nu este cu putinţă să practici virtutea politică ducând viaţa unui lucrător, a unui salariat... La Teba, o lege îl ţinea departe de funcţiile publice pe orice negustor care nu-şi încetase activitatea lucrativă de cel puţin zece ani... Spunem că sunt meserii de lucrător toate cele care denaturează aptitudinile trupului, precum şi muncile

retribuite care iau spiritului răgazul şi elevaţia" 3.

Platon şi Xenofon formulează idei asemănătoare4.

Se pare totuşi că, în această privinţă, cei trei scriitori reproduc o tradiţie aristocratică care nu se păstrase în toată puritatea ei decât la Sparta. Socrate era mai realist. Nu numai că-i plăcea să stea de vorbă cu meseriaşii, dar îl mai şi vedem, în Memorabilia, încercând să-l convingă pe un atenian să le pună la muncă pe rudele sale, femei de condiţie liberă, care sunt în grija lui şi pe care nu le mai poate întreţine.

„Nu ştii că Nausikydes nu numai că se întreţine pe ane şi pe sclavii săi măcinând făină, dar mai şi creşte mulţi porci şi boi şi are destule rezerve ca să poată veni adesea şi statului în ajutor ? Kyrebos, care face pâine, îşi întreţine întreaga familie şi duce o viaţă foarte îndestulată ; Demeas din Collytos fabrică tunici, iar Menon, mantale ; iar cei mai mulţi dintre locuitorii Megarei se întreţin ţesind haine scurte... Fiindcă rudele tale sunt libere, socoteşti că ele nu trebuie să facă nimic altceva decât să mănânce şi să doarmă ?“ 5

în realitate, la Atena, în ciuda lui Aristotel, cetăţenii care practicau o meserie aveau în adunare (atunci când se puteau duce la şedinţe) aceleaşi drepturi ca şi ceilalţi. O lege îl scutea de obligaţia de a-şi hrăni tatăl pe fiul care nu fusese dat să înveţe nicio meserie, iar o altă lege condamna trândăvia : am citat mai înainte un pasaj din Plutarh, din care reiese clar ce deosebire exista, în această privinţă, între mentalitatea obişnuită la Sparta şi la Atena 6.

însuşi Solon se făcuse negustor pentru a reface averea familiei pe care tatăl său o împuţinase, dar Plutarh, când povesteşte faptul, simte nevoia să justifice această activitate. El aminteşte versul lui Hesiod „Munca nu are nimic ruşinos" şi arată că negoţul, cel puţin, era preţuit pe vremea aceea7. Când scrie, în altă parte că niciun tânăr de familie bună n-ar vrea să fie sculptor ca Fidias sau Polidet,

ori poet ca Anacreon, Philemon sau Arhiloh, el nu face decât să oglindească prejudecăţile Beoţiei aristocratice în care se născuse8.

în realitate, majoritatea atenienilor recunoşteau fără să facă obiecţii demnitatea artistului, iar pictorii de vase îşi scriau cu mândrie numele pe lucrările lor ; ei făceau să se răsfrângă stima pe care o aveau pentru cultivarea pământu- lui (când era practicată de către *autourgos,* adică de- însuşi proprietarul) şi asupra marelui negoţ şi a activităţii bancare. Tatăl lui Demostene era armurier, cel al lui Isocrate conducea o fabrică de oboaie, dar autorul Vieţii retorului ţine să precizeze că oboaiele erau fabricate de sclavii care munceau şi că tatăl lui Isocrate nu făcea decât să conducă atelierul1#. De fapt, la Atena, ca şi în majoritatea oraşelor greceşti, cu excepţia Spartei, numai munca manuală şi comerţul cu amănuntul erau cu adevărat discreditate.

Tucidide îi atribuie lui Pericle aceste vorbe :

„La noi nu e ruşine să fii sărac, dar e o ruşine să nu faci nimic ca să scapi de mizerie. Aici, aceiaşi oameni se ocupă şi de interesele lor particulare şi de interesele statului ; faptul de a fi învăţat o meserie nu ne împiedică să ne pricepem la politică" n.

Studiul vocabularului este adesea revelator pentru ideile cele mai răspândite în popor. Este foarte adevărat, de pildă, că *bănausos,* cuvântul folosit cel mai adeseori la Atena pentru a desemna mai întâi pe meşteşugarii care au de-a face cu focul (metalurgişti şi olari), iar apoi pe toţi muncitorii manuali, are o nuanţă cu totul peiorativă, cu mult mai mult decât cuvintul *demiourgos*, care înseamnă, la propriu, „lucrător public" şi care îi denumeşte pe muncitori ca şi pe lucrătorii intelectuali, despre care am spune astăzi că practică „profesiuni liberale", medicii de pildă. în Ionia însă, lucrătorul era numit adesea *cheironax* şi acest cuvânt, care e format din *cheir* (,,mână“) şi *âjiax* („domn, conducător") şi pe care I-am putea traduce, poate,

prin „maestru de lucrări", nu avea decât sensuri foarte onorabile. în multe cetăţi industriale şi negustoreşti, la Corint, de pildă, lucrătorii nu erau dis- preţuiţil2. Cu toate acestea, la Atena, meseriile manuale erau practicate în primul rind de sclavi şi de meteci : cetăţenii liberi nu se resemnau să le facă decât împinşi de nevoie 13.

Pe vremea lui Homer şi Hesiod, schimburile se făceau prin intermediul trocului : se foloseau uneori lingouri de metal preţios, dar acestea nu erau transformate în monedă. Obiceiul era ca valoarea unui obiect sau a unei persoane să fie evaluată în vite : o armură, o femeie valorau atâţia boi.

Moneda, folosită în Grecia, se pare, încă din secolul 7, este la început incomodă şi ocupă mult loc : ea apare sub forma unor frigări de fier şi aceasta este originea cuvin- tului *obol,* care înseamnă „frigare". Se ştie că la Sparta această monedă s-a menţinut mai mult decât în alte părţi şi se trage de aici concluzia că legislatorul Licurg a vrut să împiedice, pe această cale, luxul şi corupţia14.

Până în vremea războaielor medice, moneda de aur şi de argint este destul de rară în Grecia, din cauză că lipsesc metalele preţioase. Acestea nu sunt produse decât de minele de pe coasta Traciei şi din insulele Thasos şi Siphnos. Este adevărat că în sudul Aticei chiar, la Laurion, se exploatau zăcăminte de plumb argentifer, dar numai în 483 s-a descoperit aici un filon mult mai bogat, cel de la Maroneea, „un izvor de argint, o comoară ascunsă-n pământ“ 15. Această descoperire, care va contribui din plin la victoria de la Salamina, datorită legii navale a lui Temistocle1G, va îngădui să se bată, pe viitor, mari cantităţi de monedă.

Drahma atică trăgea 4,36 grame de argint şi avea un titlu excelent (până la 983 la mie argint curat). S-au bătut la „monetăria" *(argyrocopeion)* din Atena17 şi piese de două drahme *(didrachmon* 1 şi de zece drahme *(decâ-drachmon),* dar mai ales piese de patru drahme *(tiiiră-*

drackmon). Unităţile mai mari declt decadn'.hma, care e dealtfel rară, nu sunt decât unităţi de calcul : ?TOina care valorează o sută de drahme şi *talantul* care valorează şaizeci de mine, adică şase mii de drahme. In schimb subdiviziunile drahmei sunt reprezentate de monede, tot de argint şi ele, mai ales de obol, care e a şasea parte dintr-o drahmă (se observă că, în privinţa monedelor, sistemul duodecimal a rămas în concurenţă cu sistemul decimal), de piesele de trei obol: *(triâbolon)* şi de doi oboli *(diobolon)* şi de fracţiunile obolului : trei sferturi de obol *(tritemorion),* sfertul de obol *(tetartemârion)* şi optimea *(hemitetartemorion).* Toate aceste monede au pe avers capul Atenei cu o cunună de frunze de măslin în jurul căştii şi pe revers bufniţa, pasărea Atenei, cu semiluna şi cu mlădiţa de măslin, şi primele trei litere din numele «etăţii Atena. Aceste monede erau numite „bufniţele de la Laurion“ şi un proverb spunea că n-are rost să duci „bufniţe la Atena", adică castraveţi la grădinar. Gravura acestor monede a păstrat multă vreme un caracter arhaic, desigur fiindcă atenienii nu voiau să schimbe nimic la o monedă care intrase în uz şi care era foarte căutată pe piaţa internaţională.

In principiu, fiecare cetate independentă se folosea de dreptul ei de a bate monedă, dar numai citeva oraşe au reuşit să asigure tipurilor lor monetare o mare răspândire. Aşa s-a înthnplat cu moneda din Egina, care avea ca efigie o broască ţestoasă şi al cărei *stater* cântărea aproximativ 12 grame, şi tot aşa cu moneda din Kyzicos, oraş ai cărui stateri (numiţi *kyziken&i*) aveau ca efigie un ton şi erau de electrum, un amestec de aur şi de argint. Era greu să schimbi unele cu altele aceste monede care aparţineau unor sisteme diferite. La piaţă, pluralitatea monedelor înlesnea înşelătoria. Poetul comic Dlphilos aduce în scenă un negustor care cere pentru un peşte mare zece aboli ; cumpărătorul se pregăteşte să-i dea zece oboli atici, dar celălalt se împotriveşte şi pretinde că a vrut

să spună zece oboli eginetici ; or obolul atic nu valora decât şapte zecimi din cel eginetic.

Ca să pună capăt unor astfel de dificultăţi, dar mai ales ca sâ asigure primatul „bufniţelor11 sale, în timpul războiului peloponeziac Atena a impus tuturor cetăţilor din Liga de la Delos propriul său sistem de greutăţi, măsuri şi monede ,8. Aristofan parodiază această hotărâre în Păsările unde „vânzătorul de decrete14 propune o lege după care „oamenii din Cetatea-Cueului-din-Nori vor avea aceleaşi greutăţi, măsuri şi legi ca şi Olofixienii11 19 ; de asemenea, în Pacea, el face o aluzie glumeaţă la decretul care pedepsea cu o amendă de cinci talanţi cetatea aliată pe teritoriul căreia pierise de moarte violentă un atenian 20.

Tributul *(phoros)* plătit Atenei de cetăţile din confederaţia creată de Aristide după victoria de la Salamina se ridica, la început, la 460 de talanţi pe an. în timpul războiului peloponeziac, când rezervele acumulate de Pericle în tezaurul din templul Atenei au fost înghiţite de co6tul operaţiilor militare, acest tribut a fost mărit în mai multe rânduri, ajungând până la triplarea sumei iniţiale şi, cu toate acestea, mai ales după dezastruoasa expediţie din Sicilia, Atena ducea lipsă de bani. Instalarea pe termen lung a peloponezienilor în Atica a întrerupt şi exploatarea minelor de la Laurion căci sclavii au profitat de situaţie şi au fugit. A fost nevoie atunci să se dea la topit statui de aur masiv ca să se poată bate monedă şi s-a ajuns chiar să se folosească bronzul. Emisiunile de bronz au fost însă, în secolul 5, de scurtă durată. La Aristofan, un atenian ii spune altuia :

„Da, cu-atât mai mult cu cit moneda asta mi-a purtat ghinion. Tocmai vândusem struguri şi-am plecat acasă cu gura plină de piese de bronz, iar apoi m-am întors în Agora să cumpăr făină, dar în clipa când întinsesem sacul, crainicul a strigat: „Nimeni să nu mai primească nicio piesă de bronz : nu mai circulă decât argintul*412l.*

Obiceiul atenienilor de a-şi folosi gura drept portmoneu a fost amintit şi mai sus22. Cu toate acestea, moneda de bronz avea să reapară la Atena în secolul 4 şi să se menţină în chip definitiv.

Monedele, de aur erau în primul rând *daricii* (de la numele regelui Darius), bătuţi de perşi cu efigia arcaşului. în ultimii ani ai războiului peloponeziac, când Marele Rege i-a susţinut cu bani pe spartiaţi, aceste piese s-au răspândit atât de mult în Grecia încât raportul de valoare dintre aur şi argint a căzut, între anii 450 şi 336, de la ÎS1/?, la 10.

Aşa cum am mai spus-o, şi alte monede, nu numai cea ateniană, circulau într-un grup întreg de cetăţi, dar nu cunoaştem, în epoca clasică, decât o singură monedă grecească care n-a fost emisă de un oraş anume, ci de un organism internaţional : este vorba de moneda amfic-tionică, bătută către anul 338 cu efigia celor două divinităţi ale Amfictioniei delfice[7], Demeter şi Apolon. Aceasta a fost, poate, o încercare remarcabilă de a înfăptui unificarea monetară, dar se pare că ea n-a avuT decât puţin succes23.

In epoca lui Pericle apare pentru prima dată împrumutul cu camătă. Până atunci nu se cunoşteau decât tezaurizarea şi împrumutul fără dobândă, numit *eranos.* Acum însă, lărgirea activităţii economice necesită „investiţii" şi, pentru a compensa riscul unor pierderi, în ciuda protestului unor filosofi, pare legitim să se acorde creditorului o plusvaloare. încă de la sfârşitul secolului 5 apar bancherii, care sunt cel mai adesea meteci sau sclavi eliberaţi, iar în secolul 4, discursurile judiciare privind litigiile de succesiune ne dovedesc că unele averi erau constituite aproape numai din creanţe. Procedeele cele mai obişnuite de a valorifica un capital sunt să dai bani cu împrumut, cu o dobândă ridicată, pentru a finanţa

---

7 Consiliu format din delegaţii cetăţilor greceşti care administrau sanctuarul de la Delii.

comerţul pe mare sau să cumperi sclavi pe eare-i închiriezi apoi fie statului, fie unor particulari.

împrumuturile au scadenţe scurte, iar dobândă trebuie să fie plătită la fiecare „lună nouă“, adică la sfârşitul fiecărei luni lunare. Pe Strepsiade, care a făcut datorii din cauza pasiunii costisitoare a fiului său pentru sportul hipic, îl trezesc noaptea din somn necazurile băneşti : „Mă topesc, spune el, văzând cum luna aduce din nou ziua de douăzeci şi pe cele următoare, căci dobânzile ajung la scadenţă"24. Dobândă obişnuită era de o drahmă la mină pe fiecare lună, adică de 12%. Dobândă de cinci oboli (10%) este o favoare şi vedem adesea că se plăteşte o dobândă de nouă şi de zece oboli, adică 20%. Cămătarii, fireşte, cer şi mai mult. în mod obişnuit se pare că statul nu se preocupă să limiteze mărimea dobânzii. Cunoaştem totuşi şi o excepţie : sub arhontatul lui Cadys, la începutul secolului 4, cetatea Delfi a interzis să se împrumute bani cu o dobândă mai mare de trei oboli la mină pe fiecare lună, mai mare adică de 8,57%, dacă este vorba de mina din Deifi căra are 79 drahme, sau mai mare de 64t dacă se socotesc 160 de drahme la mină, aşa cum se face în mod obişnuit

*

Viaţa pe care o duce ţăranul proprietar al unei bucăţi de pământ pe care o exploatează el însuşi rămine, pentru grecii din vremea lui Xenofon, idealul de viaţă, aşa cum era, am văzut-o mai înainte, şi pe vremea lui Hesiod. Dacă grecii au întemeiat atâtea colonii de-a lungul tuturor coastelor Mediteranei, în Italia, în Galia, în. Spania, în Africa şi până în sudul Rusiei, scopul lor a fost, în primul rind, să găsească pământuri pentru surplusul lor de populaţie pe care solul Greciei, destul de arid şi de sărac, nu izbutea să-l hrănească. Economicul lui Xenofon cuprinde un imn închinat agriculturii. Aceasta nu numai că produce bunurile necesare existenţei, dar şi perfecţionează trupul şi sufletul celor care o practica :

„Supunându-i la un efort pe cei care lucrează pământul cu braţele, ea le dă o forţă bărbătească, făcându-i să ae scoale de dimineaţă şi silindu-i să meargă mult pe jos... Pământul îi îndeamnă pe cultivatori şi să-şi apere ţara cu armele, căci recoltele pe care le dă el stau la mdemâna tuturor şi sunt la cheremul celui mai puternic... Pământul, fiind o divinitate, este şi profesor de dreptate... Agricultura ne învaţă şi să poruncim altuia, căci pentru a fi tm bun agricultor trebuie să ştii să le insuflă lucrătorilor obişnuinţa de a asculta fără împotrivire... Pe bună dreptate a spus cineva că agricultura este mania şi doica celorlalte arte. Ciad Lucrurile merg bine în agricultură, toate celelalte domenii înfloresc" 2S.

Aşadar, cultivarea piznântubai formează oei mai buni cetăţeni şi cei mai buni .soldaţi.

Regimul proprietăţii funciare a variat mult în Grecia, în funcţie de regiuni şi de epoci. In Lacedemona, fiecare spartiat cu drepturi depline stăpâneşte un lot feferos) de întindere mijlocie care este în principiu inalienabil şi pe care-1 cultivă hiioţii : intr-adevăr, de vreme ce spartiaţii nu au voie să practice nicio altă meserie decât cea a armelor, alţi oameni trebuie să lucreze pământul în locul lor; pentru a se întreţine, fiecare spartiat primeşte produsele cleros-uâui său în natură, în principiu şaptezeci de medimne de grâu pe an pentru el însuşi şi douăsprezece pentru nevasta lui, ceea ce face în jur de patru mii de kilograme cu totul, plus fructe – în special măsline şi struguri – în cantităţi corespunzătoare. Sistemul cleros-ului n-a fost însă aplicat în chip coerent şi îmbogăţirea unor familii în detrimentul celor mai multe dintre celelalte n-a putut fi împiedicată, astfel incit proprietatea funciară în Laconia s-a concentrat repede în mâinile urmi număr mic de cetăţeni care-şi măreau neîncetat moşiile-27. în multe alte regiuni din lumea grecească, în TesaZia şi Beoţia, de pildă, regimul marii proprietăţi pare să fi fost predominant din totdeauna ; micii proprietari de felul lui Hesiod sunt puţini

la număr şi au a se plânge deseori de cei mari, pe care ţăranul din Ascra îi numeşte „regi“.

In Atica, aproape toate domeniile mari ale Eupatrizilor fuseseră fărâmiţate în secolul 6, aşa cum am spus-o mai sus28. Marea majoritate a cetăţenilor trăiesc pe pământul lor şi din pământul lor. Am văzut că Xenofon face o deosebire între proprietarul care-şi cultivă pământul el însuşi *(autourgos),* ajutat cel mai adesea de câţiva sclavi, şi cel care se mulţumeşte să supravegheze munca câmpului pe proprietatea sa, aşa cum face Isehomachos, interlocutorul iui Socrate în E conomicul. Există însă şi un al treilea tip de proprietar funciar : cel care-şi duce viaţa numai Ia oraş şi care-şi încredinţează pământul unui administrator, cerându-i în schimb să-i aducă produsele în natură ori să-i dea echivalentul lor în bani. Pericle, pe care treburile lui de om de stat nu-1 lasă să părăsească oraşul, îşi pune administratorul să vândă întreaga producţie a pământului său şi, cu banii pe care-i obţine astfel, suportă, de la o zi la alta, cheltuielile gospodăriei sale.

înainte de războiul peloponeziac, situaţia proprietarului rural în Atica pare să fi fost destul de bună, chiar când proprietatea sa era modestă. Cel puţin aşa ne fac să credem regretele care-1 încearcă pe moş Strepsiade când *se* gândeşte la satul de unde a trebuit să plece din cauza conflictului 29. Şi într-adevăr, câmpiile din Mesogaia, din lunca Cefisului şi de la Eleusis au randament bun la cereale şi legume ; Diacria este acoperită de vii frumoase ; de-a lungul muntelui Parnes există multe păşuni şi multe desişuri ; pe înălţimi, stupii sunt plini de albine ; pretutindeni, livezile de măslini dau un ulei care se vinde pe aur 30. Dar „planul lui Pericle" care era să lase Atica pradă incursiunilor duşmane, pentru a face din Atena şi Pireu o fortăreaţă de unde trierele puteau pleca să atace fără încetare coastele Peloponezului, s-a dovedit cu timpul funest pentru agricultura atică, mai ales pentru viţa de vie şi măslini, adică tocmai

pentru principalele bogăţii ale ţării. A fost nevoie de timp pentru a reface viile tăiate ; cit despre măslinii distruşi, a fost o adevărată nenorocire, căci trebuie să treacă peste zece ani ca să înceapă să dea rod un măslin tânăr şi cu mult mai mult ca să ajungă el la randamentul maxim. Şi alte pricini au grăbit declinul agriculturii în Atica şi în alte regiuni ale Greciei, unde proprietăţile ajung să se fărâmiţeze în parcele infime, pe care nu mai izbuteşte să-şi ducă viaţa nici măcar o familie puţin numeroasă. Pe de altă parte, creşterea generală a preţurilor îl sileşte pe micul proprietar să facă datorii ; adesea, el termină prin a-şi vinde pământul unui afacerist.

Tehnica folosită în agricultură rămâne destul de rudimentară în epoca clasică. Dintre cereale nu se cultivă decât griul şi orzul, ambele în cantităţi insuficiente : Atica trebuie să importe din Sicilia, din Egipt, din Tracia şi de pe ţărmurile Pontului Euxin cea mai mare parte a proviziilor ei de cereale. In mod obişnuit se ară de trei ori : primăvara, vara şi toamna. Plugul, care nu s-a mai perfecţionat din timpul lui Hesiod, este tras de boi (care se întilnesc destul de rar în Atica) sau de catâri ; cu el nu se putea ara decât la mică adâncime şi munca trebuia să fie completată cu sapa şi cu hârleţul 31. Treieratul griului se făcea aşa cum se mai face şi astăzi pe unele câmpii din Grecia : se întind snopii pe o arie pavată, într-un loc unde suflă vântul şi apoi un atelaj de cai sau de catâri legaţi cu o funie lungă de un ţăruş situat în centrul ariei se învârte şi îi calcă în picioare. Griul era apoi măcinat – de obicei femeile făceau treaba asta – într-o piuă cu ajutorul unui pisălog de lemn sau de piatră82. Ou înoepere din secolul 4, „agronomii" studiază asolamentul şi ameliorarea pământurilor : există preocuparea de a îmbunătăţi randamentul prin îngrăşăminte. Dar cercetările se fac în special în domeniul arbori- culturii.

Culesul măslinelor se face fie cu mina, fie cu ajutorul unor trestii lungi şi flexibile, iar stoarcerea lor se face într-

o piuă prevăzută cu un scoc sau cu un orificiu de scurgere pe fund, pentru a se putea evacua drojdia *(amorge)* care era apoi folosită ca îngrăşământ sau în prelucrarea lemnului şi a pieilor. Se mai folosea şi o adevărată râşniţă de ulei, formată din două pietre, una fixă şi cealaltă mobilă, care intrau una în alta. Pulpa era apoi pusă la teasc.33

Culesul viilor se făcea în sunetul oboaielor care stimulau rivna lucrătorilor, după cum ritmau şi exerciţiile din gimnaziu. Teascul pentru vin era un cazan portabil de lemn, cu fundul uşor înclinat ca să se poată scurge lichidul prinitr-un scoc care ieşea în afară, în vasul aşezat dedesubt. Strugurii erau călcaţi în picioare, tot în sunetul oboiului* de nişte lucrători care se ţineau eu mâna de o bară ca să nu-şi piardă echilibrul 34.

Printre pomii fructiferi, cel mai obişnuit trebuie să fi fost smochinul. In Pacea, Trigeu evocă amintirea smochinelor proaspete şi a acelor „ea-lupi de smochine uscate" care existau înainte de război 35.

Singurul zahăr pe care-1 cunoşteau cei vechi era cel pe care li-1 dădeau albinele. Stupii de pe Himetos produceau mierea cea mai preţuită şi cea mai scumpă. Acelaşi Trigeu îi spune lui Polemos, care-şi pune miere atică în piuă : „Pe tine te sfătuiesc să iei o altă miere. Asta costă patru oboli. Cruţă mierea atică" °°.

In secolul 5, legumele pe care le consumă atenienii, şi care sunt socotite un lux, sunt aduse, cele mai multe, din ţinuturile vecine, din Beoţia şi din MegaricLa. însă agricultorii din Atica reuşesc să producă varză, linte, mazăre, ceapă şi usturoi ; ei aclimatizează chiar şi cucurbitaceele din Egipt. îngrijiri speciale se dau şi florilor ; e nevoie de ele pentru ghirlandele şi coroanele care nu pot lipsi de la nicio sărbătoare, publică sau privată.

Creşterea boilor şi a cailor nu merge bine deloc în Atica, unde nu există păşuni grase, în vreme ce ea constituie una din marile resurse ale câmpiilor din Tesalia

şi Beoţia. Măgarii şi catârii erau în schimb numeroşi : cea mai mare parte a transporturilor se făcea cu ajutorul lor37. Creşterea porcilor era foarte răspândită : Platan socoteşte că porcarii sânt necesari statuluiM, iar cei care voiau să se iniţieze în misterele de la Eleusis îşi procurau, probabil, fără greutate, contra sumei de trei drahme, purcelul de lapte de care aveau nevoie pentru ceremonia de la Faleron30. Ţinuturile de la graniţă *(eschatiai)* erau muntoase şi adăposteau un mare număr de turme de capre şi de oi. Strepsiade îi spunea fiului său, de vârstă încă foarte fragedă : „Când te faci mare, o să-ţi aduci caprele de pe muntele Phelleus, întocmai ca şi tatăl tău, îmbrăcat într-o piele de capră“ 4G. în sfârşit, spre deosebire de capre, oile nu produoeau numai lapte şi carne, ci şi lină. materie primă indispensabilă pentru confecţionarea îmbrăcăminţii. Turmele erau însă duşmanii fireşti ai ogoarelor cultivate, pe care le devastau de îndată ce scăpau de sub supravegherea păstorilor lor, iar unele cetăţi, din această pricină, hotărî- seră să interzică creşterea caprelor41.

în secolul lui Perlele, importanţa industriei creşte fără încetare la Atena şi imensa majoritate a populaţiei urbane se întreţine din practicarea unei meserii. Cu toate acestea, multe munci mai sunt încă făcute în casă. însă chiar dacă cele mai multe ateniene ţes şi torc la ele acasă, chiar dacă multe îşi fac singure pâinea, sunt numeroase şi cele care cumpără de la brutar pâinea şi prăjiturile sau care, odată ce-au lucrat haine pentru nevoile familiei, prelucrează lina pentru clientelă şi merg la .piaţă să vândă aţă, panglici, costume, căciuli, coroane42.

Muncile cele mai grele sunt lăsate în seama sclavilor în primul rând, în seama metecilor în al doilea. Cetăţenii constituie, aşa cum s-a spus, un fel de „aristocraţie a muncii" 43 şi rareori se întâmplă ca ei să accepte, fie şi temporar, funcţia de muncitor necalificat. în plus, ei lipsesc adesea de la lucru ca să ia parte la şedinţele Adunării sau

ale tribunalelor, unde primesc tichete de prezenţă.

In ciuda faptului că există la Atena o concentrare industrială de netăgăduit, nu se poate vorbi încă de „uzine". In cel mai important dintre atelierele pe care le cunoaştem lucrau o sută douăzeci de sclavi : este vorba de armurăria metecului Kephalos, tatăl lui Lysias. Multe întreprinderi caro treceau drept importante aveau mai puţin de cincizeci de lucrători. Numai minele de la Laurion aveau nevoie de o mulţime de sclavi, dar aceştia erau împărţiţi între mulţi concesionari. Pentru toate lucrările publice, pentru construcţiile navale de pildă, statul procura el însuşi de obicei materiile prime şi împărţea comenzile între un mare număr de mici antreprenori care nu aveau, fiecare, decit câte un şantier modest.

Statul nu se preocupa să reglementeze munca decit ca să asigure ordinea sau ca să protejeze proprietatea publică. Cântăreţele la oboi şi la liră – hetaire, cele mai multe – nu trebuiau să ceară mai mult de două drahme pe zi şi, în cazul în care mai mulţi clienţi pretindeau aceeaşi femeie, astinomii o repartizau prin tragere la sorţi44. în minele de la Laurion, care aparţin statului, este interzis să dobori stâlpii de susţinere sau să afumi galeriile. Cu această excepţie, condiţiile de muncă nu fac obiectul nici unei legislaţii. Legea cererii şi a ofertei e stăpână. Şomerii îşi oferă serviciile pe Colonos, în Agora, unde pot fi angajaţi pentru o zi sau pentru o durată mai lungă, după cum doreşte patronul. Contractele anuale de muncă se reînnoiesc de obicei în ziua de 16 a lunii *Anthesterion,* în februarie.

Singurul sprijin pe care îl dă uneori statul proletarilor este să micşoreze şomajul prin iniţierea unor lucrări mari. Din câte spune Plutarh, acesta a fost unul din motivele care au determinat înfrumuseţarea Acropolei în timpul administraţiei lui Pericle, iar acest text celebru ne dă şi o enumerare impresionantă a meseriilor care au profitat de această ocazie favorabilă :

„Cit despre populaţia lucrătoare, Pericle n-a vrut nici să fie lipsită de salarii, nici să primească bani fără să facă nimic. Ca urmare, el a propus cu multă hotărâre poporului, nişte proiecte mari de construcţii şi nişte planuri de lucrări care aveau să dea de lucru multor meseriaşi, timp de multă vreme... Materiile prime – piatră, bronz, fildeş, abanos, chiparos – urmau să fie prelucrate şi folosite de tot felul de meşteri : dulgheri, modelatori, fierari, cioplitori de piatră, vopsitori, turnători de aur, strungari în fildeş, pictori, dăltuitori, vizitii şi cărăuşi, negustori, marinari şi piloţi, rotari, căruţaşi, birjari, fabricanţi de frânghii, ţesători, pielari, lucrători la terasamente... In felul acesta, nevoile lucrărilor aveau să răspândească bunăstarea am putea spune asupra tuturor vârstelor şi tuturor aptitudinilor" 45.

Printre meseriaşi, foarte adesea, tatăl îl avea pe fiul său drept urmaş şi-i transmitea el însuşi procedeele şi secretele meseriei sale. Deseori însă, copiii erau daţi la ucenicie la un mic patron, ceea ce dădea naştere la un contract, şi, pentru a trezi spiritul de emulaţie al ucenicilor, se întâmpla să se organizeze între ei concursuri, de pildă în atelierele de ceramică46.

Existau, la Atena, în jur de şaizeci de zile nelucrătoare pe an, repartizate, dealtfel, foarte inegal între luni. Munca începea dimineaţa, foarte devreme, şi nu înceta decât ia apusul soarelui. Nu numai Filocleon, judecătorul maniac, se scoală la cmtatul cocoşilor47 :

„De îndată ce cânită cocoşul, toţi sar din pat şi se apucă de lucru, fierari, olari, pielari, cizmari, băieşi, fabricanţi de făină, de lire, de scuturi. Alţii pornesc la drum de cum se încalţă, cu noaptea-n cap" 48.

La sfirşilul secolului 5, salariul normal al unui lucrător nespecializat era de o drahmă pe zi, dar el a crescut în decursul secolului 4, odată cu costul vieţii. Unii tehnicieni erau plătiţi la bucată, aşa cum se vede din

inscripţiile pe care s-au păstrat socotelile de la construcţia unor edificii. Salariile trebuie că asigurau cit de cit existenţa lucrătorului necăsătorit, dar ele nu îngăduiau în niciun caz întreţinerea unei familii, nici chiar ţinând seama de sobrietatea excepţională a grecilor, care se mulţumeau, toată ziua, ou o bucată de pâine, două cepe şi trei măsline.

Dacă nu punem la socoteală muncitorii necalificaţi, majoritatea meseriilor cereau pricepere şi îndemânare şi nu constau doar din repetarea mecanică şi monotonă a anumitor gesturi. Deosebirea dintre meşteşugar şi artist era uneori foarte mică deoarece pentru multe munci era nevoie de gust şi de un anume simţ estetic. Mulţi lucrători obişnuiau să cânte în timp ce munceau şi în unele ateliere munca era ritmată de sunetul oboiului. Sclavii neglijenţi sau leneşi erau însă hiciuiţi cu cruzime şi erau supravegheaţi ca să nu-şi poată însuşi rodul muncii lor. Unul dintre cei doi servitori care, la începutul Păcii lui Aris- Lofan, frământă pentru scarabeul stăpânului său o plăcintă dezgustătoare de excremente exclamă : „Există un lucru de care nu cred că pot fi acuzat : nimeni nu poate pretinde că mănânc prăjitura pe care o fac !“ 49 Ştim că pentru a-i împiedica pe sclavii cofetari să mănânce coca pe care o frământă sau prăjitura pe care o coc, li se punea în jurul gâtului un disc a cărui rază depăşea lungimea braţelor lor şi care dădea acelaşi rezultat ca şi o botniţă.

Utilajul avea o simplitate primitivă şi o productivi late scăzută.

Minerii aveau la dispoziţie o lampă cu ulei, din plumb sau din pământ ars, pe care o aşezau într-o scobitură din perete şi care răminea aprinsă vreo zece ore. Echipei e veneau una după alta fără încetare. Galeriile aveau rareori mai mult de un metru înălţime şi adesea mult mai puţin, ceea ce-i silea pe mineri să lucreze în genunchi sau chiar culcaţi. Ca să evite primejdia de surpare, minerii lăsau în picioare, la intervale variabile, stâlpi de minereu care ţineau locul bâmelor de sprijin, dar unii concesiona i i avizi

puneau să se dărâme aceşti stâlpi compromiţând astfel securitatea muncii ; statul a fost silit săd ameninţe cu sancţiuni grave. Cum puţurile de aerisire erau foarte rare, aerul trebuie să fi fost greu de respirat. In spatele minerului care lucra cu târnăcopul, cu ciocanul sau cu daba, ajutoarele sale, printre care puteau exista şi femei, stiân- geau minereul în coşuri şi-l cărau, îndoiţi de spate, până la puţurile prin care, pe nişte scări de lemn, puteau ajunge din nou la suprafaţă. Aici, minereul era iutii sfărâmat în piuă şi măcinat, apoi spălat şi în sfârşit topit în cuptor. Plumbul obţinut astfel era vândut în comerţ sub formă de lingouri de circa 15 kg., care aveau marca specială a fiecărui fabricant. Cât despre argint, el era afinat şi apoi dus la *argyrocopeion,* unde slujea la fabricarea monedelor.

Lucrătorii care prelucrau argila erau foarte numeroşi şi. la Atena, grupaţi în cartierul *Cerameicos,* al cărui nume este semnificativ. Cei vechi foloseau, într-adevăr, argila nu numai pentru obiectele care se fac astăzi din faianţă sau porţelan, ci şi pentru multe altele care se fac acum din lemn (butoaiele, de pildă, care erau atunci nişte vase de pământ ars, *pithoi*), din sticlă (cupele din care se bea, *kylikes)* sau din metal (cratiţele, *chytrai).* De aceea se fabricau vase extrem de variate ca formă, chiar şi lămpi, pentru a corespunde tuturor întrebuinţărilor posibile51. O placă votivă corintiană înfăţişează extragerea argilei ’2.

Existau cariere de argilă în Atica, de pildă la capul Colias, – la zece kilometri la sud de Atena. Pentru a face argila mai roşie şi mai puţin poroasă se punea şi ocru roşu *(miltos)* sau cinabru ; aflăm dintr-o inscripţie că în secolul 4 Atena şi-a asigurat monopolul asupra cinahrului din insula Keos58.

Roata olarului, folosită încă din epoca homerică, rămăsese foarte rudimentară : nu era decât un disc montat pe un ax vertical pe care olarul îl învârtea cu mina sau pe care-1 punea în mişcare în locul lui un ajutor. Odată

modelat, vasul era uscat la soare, apoi lustruit şi pe urmă decorat. Odinioară, decoratorii pictau personaje negre pe fondul roşu al pământului ; în secolele 5 şi 4, ei delimitau figurile cu o linie neagră, le lăsau de culoarea argilei şi întindeau pe tot restul suprafeţei un smalţ negru : aşa arată vasele cu figuri roşii care au înlocuit vasele cu figuri negre. Pictorii aveau la dispoziţie, pe lingă negru şi roşu, şi alte câteva culori : albul, care era folosit uneori ca fond, în cazul numeroaselor *lekythoi* funerare de pildă, roşul violaceu şi, rareori, albastrul, rozul, auriul şi cafeniul. Smalţul negru, pe bază de oxid de fier, foarte rezistent şi cu o frumoasă strălucire metalică, era aplicat cu ajutorul unei pensule groase, iar apoi ceramica era arsă în cuptor, operaţie foarte delicată. Când era vorba de ceramică de artă (căci multe dintre vasele pe care le admirăm în muzee n-au avut niciodată vreo întrebuinţare practică şi au fost create numai pentru plăcerea ochiului), olarul îşi semna lucrarea, *cutare a făcut,* iar pictorul făcea la fel, *cutare a pictat.* Cunoaştem astfel numele multor meşteri, dintre care câţiva au fost nişte mari artişti. Pictura din epoca clasică a pierit în întregime, dar vasele ne îngăduie să ne facem o idee despre ea.

Pe vasele pictate sunt reprezentate uneori fierării : cuptorul, mai înalt decât un stat de om, trebuie să aibă cel puţin doi metri ; focul este înteţit cu nişte foaie făcute din-tr-un burduf, adică dintr-o piele de capră. Un lucrător ţine pe nicovală, cu ajutorul unui cleşte lung, o bucată de metal pe care un altul o loveşte cu ciocanul. In mai toate atelierele înfăţişate pe vase vedem că atârnă de pereţi nişte vase în care se află, desigur, băutura cu care urmează să se răcorească muncitorii. Aceştia sunt, cel mai adesea, complet goi, dar poartă uneori o îmbrăcăminte foarte sumară. Vedem şi nişte meşteri turnând diferitele piese ale unei statui de bronz, piese care vor fi apoi îmbinate cu ajutorul cepurilor. Alţii lustruiesc o statuie colosală54.

In epoca clasică, Grecia, care avusese păduri

frumoase, ajunsese foarte despădurită şi era silită să importe lemn din Macedonia, din Tracia, din Asia Mică sau din Magna Grae- cia. Cu lemnul din Tracia şi-a construit Atena majoritatea corăbiilor. Instrumentele pe care le foloseau tâmplarii sunt înfăţişate pe stela funerară a unui fabricant de paturi : echere, compas, obiecte încovoiate cu care se desenau mulurile. Tot pe vase vedem un dulgher cioplind o grindă cu un fel de ciocan cu coada foarte lungă, un ebenist făcând o gaură într-un cufăraş cu un burghiu cu mâner arcuit şi un sculptor cioplind cu o daltă un *hermes* de lemn5o.

Cioplirea şi şlefuirea pietrelor se făcea cu o migală vrednică de admiraţie. Se ştie că Grecia avea cariere de marmură splendide, mai ales în insula Păros şi, în Atica, pe coastele muntelui Pentelic, şi că ea dispunea şi de un calcar albăstriu foarte frumos, cum este cel care se întâlneşte atât de des la Delfi. Lucrătorii lăsau pe două dintre laturile pietrelor dreptunghiulare sau pe întreaga margine a tamburilor de coloană nişte „cepuri de transport", ca să se poată ridica piesele ; această operaţie se făcea cu ajutorul unor maşini rudimentare, formate din nişte bâme lungi, un cablu, un scripete şi un troliu. Cepurile erau apoi eliminate, bineînţeles. Pietrele erau îmbinate foarte strâns cu ajutorul unor crampoane de plumb ; forma acestor crampoane a variat după epoci (în -coadă de rândunică, în formă de T) şi le oferă arheologilor indicii cronologice. Se ştie că grecii erau foarte înclinaţi să picteze pe piatră : cea mai mare parte din statuile şi basoreliefurile de marmură erau împodobite cu culori vii, în special nuanţe de albastru şi de roşu ; stelele incizate sau sculptate erau, în acelaşi timp, şi pictate, iar literele de pe inscripţii nu erau numai săpate, ci şi pictate, de obicei în roşu.

Pielea era prelucrată de tăbăcar sau de pielar (*skytodepses, byrsodepses)* înainte de a fi întrebuinţată de cizmar *(skytotomos, skyteus).* Unii tăbăcari au avut întreprinderi importante şi s-au ocupat şi de politică, Cleon

şi Anytos de pildă. Pe lin vas pictat vedem un cizmar croind pe măsură un pantof, după o metodă foarte simplă : clientul şi-a pus un picior pe un soclu de lemn sau de piatră aşezat pe masa din atelier ; cu o mină, el se sprijină de capul lucrătorului care taie pielea cu un cuţit de jur împrejurul piciorului clientului său. Pe un alt vas vedem un cizmar lucrând la o bucată de piele pe care o taie ; de perete sânt agăţate un cuţit, nişte bucăţi de piele şi nişte calapoade de pantofi 50. Existau ateliere diferite pentru încălţămintea bărbătească şi .pentru încălţămintea de damă57.

Torsul şi ţesutul sunt practicate mai ales -de femei, la ele acasă, dar existau şi ateliere unde se prelucra lina. La început se spăla lina cu apă caldă, apoi se scărmănau smocurile trăgându-se de ele şi strângându-le itare pe piciorul care era întins ; .pentru această operaţie se putea însă folosi şi -un obiect de ceramică numit *onos* 6au *epinetron.* Decorul de pe unul din aceste obiecte ne arată în ce mod era el folosit. Este vorba de o jumătate de cilindru de argilă în scobitura căruia întră genunchiul şi partea de jos ia coapsei. Lucrătoarea presează smocurile de lină pe suprafaţa puţin zgrunţuroasă a părţii de sus din *onos.* Lina era apoi prinsă de furcă. Femeia care toarce nu e întotdeauna aşezată : pe un vas pictat vedem o femeie care stă în picioare şi minuieşte cu îndemânare furca şi fusul. In sfârşit, firul de lină era ţesut pe un război rudimentar, un război *drept,* adică vertical : odată aşezată urzeala, firele din bătătură erau întreţesute cu suveica 58.

Vopsitorul supunea stofele de lână sau de in la o pregătire lungă şi meticuloasă înainte de a le cufunda în baia de vopsea, pentru ca culoarea să reziste la spălat şi să nu iasă M. In sfârşit apretorul prelucra în atelierul său ţesăturile noi, cărora le dădea un apret, dar şi hainele uzate, pe care le curăţa, întocmai ca şi boiangiii noştri. El le aşeza în bazine mari, pline cu apă amestecată cu potasiu sau în recipiente făcute din argilă de piuare (argilă

smectică), iar apoi le călca. Meschinul lui Teofrast „când îşi duce mantaua la apretor, îl îndeamnă să nu se zgârcească la argilă pentru ca haina, pe viitor, să se murdărească mai încet“ 60.

*

Agricultorii şi meşteşugarii, foarte adesea, îşi vindeau produsele direct, fără niciun intermediar. Ahamianul îşi aducea singur la oraş sacii cu cărbune şi la fel făcea şi ţăranul cu fructele, legumele, brânza, uleiul şi vinul său. Fabricantul de lămpi, de încălţăminte, arme sau vase oferea spre vânzare, în galantarul atelierului său, obiectele produse de sclavii săi. In felul acesta, cizmarul din mimul lui He- rondas, Kerdon, va fi în acelaşi timp producător şi negustor. Nişte vase pictate ne arată un cumpărător în faţa tejghelei unui olar, nişte negustori de ulei strigând clienţii, făcându-i să aprecieze calitatea produsului şi umplând o *lâkythos,* precum şi nişte pescari adudridu-şi peştele la piaţăBI.

Existau însă şi mulţi vânzători la mina a doua, care cumpărau de la producător pentru a revinde apoi publicului. Toţi cei care se îndeletnicesc cu comerţul cu amănuntul se numesc *câpeloi* şi acest cuvânt are o nuanţă foarte peiorativă pe care nu o comportă cuvântul *emporoi* care-i desemnează pe negocianţi, pe cei care se ocupă cu comerţul angro, cu traficul maritim în esenţă.

„Toţi cei care au ceva de vindut, sclavi care duc stofele pe care tocmai le-au ţesut, meşteri din Cerameicos, din Melite şi din Scambonidai, ţărani plecaţi cu noaptea-n cap din satul lor, megarienii care-şi împing porcii înaintea lor, pescari de pe lacul Copais, toţi îşi încrucişează fără încetare drumurile. Străbătând aleile străjuite de copaci, ei ajung în sectoarele repartizate pentru diferitele mărfuri şi despărţite prin îngrădituri mobile. Una după alta, la orele fixate de regulament, se deschid tarabele cu legume, cu fructe, cu brânză, cu peşte, cu carne şi mezeluri, cu vin, cu lemne, cu oale, cu haine vechi, cu fierărie. Există şi un colţ

pentru cărţi. Fiecare negustor are locul lui pe care-1 dobândeşte plătind o taxă ; apărat de un cort sau de o umbrelă, el îşi expune marfa pe nişte mese de scânduri, în apropierea căruţei şi a vitelor sale care se odihnesc. Clienţii circulă, toată lumea îi strigă : comisionarii şi hamalii îşi oferă serviciile. Ţipete, înjurături, certuri : agoranomii nu ştiu pe cine să creadă. Când tarabele sub cerul Liber sunt închise, clientela se duce în hala acoperită, un bazar de tip oriental, cu partea din fund ocupată de tejghele11 ca.

Reputaţia micilor negustori e proastă : ei sunt învinuiţi că fac înşelăciuni cu monezile şi cu greutăţile, în ciuda controlului *metronomilor,* sau cu calitatea mărfurilor. Chiar dnd e limpede că sunt cinstiţi, meseria pe care o fac e defăimată. Aristofan aminteşte mereu, cu răutate, că mama lui Euripide vindea legume la piaţă ; este adevărat că femeile care-şi câştigau viaţa în felul acesta, pe străzi sau în

Agora, erau văzute cu ochi chiar mai răi dedt bărbaţii şi erau bănuite numaidecât de imoralitate. Unul din servitorii lui Demos îi spune negustorului de câmaţi din Cavalerii lui Aristofan : „Ai tot ce-ţi trebuie ca să ajungi demagog : o voce de desfrânat, o familie de nimic, apucături de derbedeu" M.

In ciuda drumurilor proaste, care nu erau, adesea, dedt nişte .poteci care treceau râurile prin vad, foarte mulţi negustori ambulanţi făceau călătorii lungi, cu boccelele şi vitele lor de povară, măgari sau cattri, purtând samare sau înjugaţi la căruţe cu două ori cu patru roţi, pentru a aduce, de pildă, la Atena produsele roditoarei Beoţii. Astfel. Aristofan ne prezintă un atenian „tocmindu-se“ cu un teban care a adus de-a casă vânat. păsări şi peşti de tot felul, şi mai ales vestiţii ţipari din lacul Copais, care-i desfătau pe cunoscătorii înU'-ale mâneării 6'\

Cu toate acestea, deoarece legăturile pe uscat erau anevoioase şi costisitoare, marele comerţ, cel pe care-1

deţineau negustorii numiţi *emporoi,* se făcea esenţialmento pe mare.

In secolul lui Pericle, Mediterana fusese curăţată de piraţi, mulţumită thalassocraţiei ateniene, care, de la victoria de la Salamina, se afirma fără încetare, şi mulţumită confederaţiei maritime de la Delos. Corăbiile de război cu trei rânduri de vâsle, *trierele,* asigurau în acelaşi timp supremaţia navală a Atenei şi securitatea navigaţiei maritime. în felul acesta puteau circula în mod liber, fără a avea 6ă se teamă de alte primejdii decât cele legate de valuri şi de vremea rea, corăbiile care transportau marfă, numite „rotunde" sau „soobite" prin opoziţie cu corăbiile de război mai prelungi şi mai puţin adinei. Spre deosebire de triere, a căror viteză stătea în vâsle, corăbiile rotunde, mult mai încete, se deplasau mai mult cu ajutorul pânzelor, vâslele neavând decât un rol auxiliar. Grecii ştiau să folosească ancorele, dar nu cunoşteau cârma de etambou, care pivotează în jurul unui ax vertical, şi se crede că această necunoaştere a contribuit la limitarea tonajului corăbiilor lor : cele mai mari corăbii de transport deplasau mai puţin de patru sute de tone, ceea ce reprezenta cam de trei ori tonajul unei triere. Această limitare a tonajului avea însă şi alte pricini : cu mijloacele mecanice sumare de care se dispunea pe atunci, cum s-ar fi putut trage pe uscat corăbiile, în anotimpul urât sau chiar în timpul nopţii, dacă marea începea să fie agitată ? Căci lipsa unor hărţi maritime bune, lipsa busolelor şi a farurilor puternice făcea ca noaptea navigaţia să fie cu-adevărat primejdioasă ; grecii navigau, aşadar, aproape numai ziua şi în anotimpul frumos şi se fereau să piardă din ochi pământul. Ei urmau îndeaproape coastele şi treceau din insulă în insulă, în aşa fel încât să găsească întotdeauna un adăpost la asfinţitul soarelui. Pentru a merge de la Pireu în Sicilia, ei treceau în mod normal prin Corciră şi Tarent. Corăbiile erau trase pe ţărm cu ajutorul chilelor false. Ca să nu facă înconjurul Pelo- ponezului, grecii treceau din

golful Saronic în golful Corintului trăgându-şi corăbiile pe vălătuci de lemn de-a lungul drumului numit *diolcos,* al cărui traseu se învecinează cu cel al actualului canal, tăindu-1 chiar pe alocuri.

Pireul, cu rada sa imensă şi cu bazinele sale bine adăpostite, ajunge să eclipseze atunci cele două porturi, al Corintului şi al Eginei, care rivalizaseră mult timp cu el, precum şi toate celelalte aşezări maritime ale Greciei. El este centrul unei activităţi cu mult nud importante decât cea din Agora, dând toată măsura faptului că, la Atena, comerţul maritim este cu mult superior comerţului terestru, iar bogăţiile deţinute de *emporoi* – cetăţeni sau meteci – slnt cu mult mai mari decât averea modestă a unor *ctipeloi.* Marii importatori, care au de făcut investiţii enorme şi care riscă foarte mult, primesc uneori ajutorul bancherilor care le împrumută bani cu o dobindă ridicată. Din toată această activitate, pe care n-o controlează – excepţie' făcând doar comerţul cu cereale, aşa cum vom vedea – statul are şi el un beneficiu, căci el percepe, prin intermediul unei societăţi care ia în arendă impozitele, un drept vamal reprezentind a suta parte, iar apoi a cincizecea parte din valoarea tuturor mărfurilor care trec prin Pireu.

Hegemonia politică a Atenei îi îngăduie să-şi asigure în acelaşi timp şi hegemonia comercială. în primul rând, pentru ca şantierele din Pireu să poată construi fără întrerupere noi corăbii, trebuie să se aducă lemn din Tracia şi câteva alte materii prime din alte ţinuturi, iar superioritatea sa îi asigură Atenei un monopol de drept – cum e cel pe care l-a câştigat asupra cinabrului din insula Keos – sau un monopol de fapt. Aşa cum avea să spună autorul Republicii atenienilor, un opuscul foarte instructiv care ne-a parvenit printre lucrările lui Xenofon :

„Există oare, în întreaga Grecie sau printre barbari, vreun popor în stare să se îmbogăţească aşa cum o fac atemenii ? Căci, de bună seamă, chiar dacă lemnul de

construcţie se găseşte din belşug în cutare cetate, sau, în cutare alta există fier, aramă sau in, cum e posibil să desfaci aceste mărfuri fără a cointeresa cetatea stăpână a mărilor ? în felul aoe6ta ne-am dobândit noi corăbiile : unul ne procură lemnul, altul fierul, acesta ne dă arama, celălalt pânza de in, un al treilea, în sfârşit, ceara... Fără să scot nimic din pământ, îmi procur totul pe mare."

Un alt pasaj din aceeaşi lucrare ne sugerează belşugul şi varietatea mărfurilor care, venite de pretutindeni, se revărsau în Pireu :

„Calamităţile cu care Zeus loveşte agricultura sunt fatale pentru ţinuturile continentale, dar uşor de suportat pentru popoarele de marinari, căci niciodată nu sunt afectate toate regiunile în acelaşi timp : de-aici urmează că cei care stăpânesc mările îşi aduc alimentele din ţinuturile roditoare. Dealtfel, dacă ne e îngăduit să amintim şi lucrurile cele mai neînsemnate, ce multe sunt mijloacele pe care această supremaţie pe mare şi comerţul pe care-1 favorizează ea le pun la dispoziţie pentru a face cât mai variate plăcerile mesei ! Tot ce este mai delicios în Si- cilia sau în Italia, produsele din Cipru, din Egipt, din Libia, din Pont, din Peloponez şi din alte ţinuturi, totul se adună într-un singur loc, mulţumită supremaţiei pe **mare“** 67**.**

Dar ceea ce era mai important pentru atenieni decât plăcerile mesei era aprovizionarea lor cu cereale, căci Atica producea mult prea puţin orz şi grâu ca să-şi poată hrăni populaţia. Hala de grâu de la Pireu trebuie să aibă întotdeauna destule rezerve pentru a satisface nevoile cetăţii şi ale armatei. In prima şedinţă a fiecărei pritanii, adică de zece ori pe an, Adunarea asculta un raport cu privire la situaţia aprovizionării. Legi foarte aspre stabileau obligaţiile celor care făceau comerţ cu grâu şi ale negustorilor de mic gros, precum şi pe cele ale morarilor şi brutarilor, pentru a înlătura orice dosire şi orice acaparare a stocurilor, care ar fi avut ca urmare împuţinarea pâinii şi creşterea preţurilor. Punerea, în aplicare a acestor legi era

lăsată în seama colegiului de *sitophylakes,* care supraveghea comerţul cu grâu ca şi vânzarea făinei şi a pâinii.

Ţările mari producătoare de cereale se aflau departe : este vorba de Egipt, de Sicilia, de Pontul Euxin. Se poate spune că problema aprovizionării cu grâu a dominat întotdeauna politica Atenei, căci expediţiile militare din Egipt şi din Sicilia, care s-au încheiat amândouă, în secolul 5, cu nişte catastrofe, fuseseră întreprinse, în parte cel puţin, din motive economice, iar dorinţa de a-şi asigura controlul asupra griului care venea din Pontul Euxin a fost aceea care a obligat Atena să socotească Chersonesul tracic şi celelalte posesiuni ale sale de pe ruta strimtorilor drept esenţiale pentru dăinuirea sa. In privinţa secolului 4, inscripţiile referitoare la principii din Bosforul cimerian (Crimeea actuală) sunt foarte instructive : Satyros şi, după el, fiul său Leucon şi nepoţii săi Spartocos şi Pairisades au acordat sau au întărit mari privilegii importatorilor atenieni6S. In 354, Demostene. la începutul carierei sale oratorice, avea să spună în faţa unui tribunal atenian :

„O ştiţi şi voi, îmi închipui : mai mult decât orice altă ţară din lume, noi suntem importatori de griu. Şi cantitatea de grâu pe care ne-o trimite Pontul e sensibil egală cu cea care ne vine de pe toate celelalte pieţe la un loc. E uşor de înţeles acest lucru. Pe lângă faptul că griul se găseşte din belşug în acest ţinut, Leucon, care domneşte asupra lui, a acordat scutire de taxe negustorilor care importă griu la Atena şi crainicii îngăduie corăbiilor care se îndreaptă spre ţara noastră să încarce cele dintâi... Acest principe percepe de la exportatorii de grâu o taxă egală cu a treizecea parte. Cantitatea de grâu care soseşte aici venind din ţinutul lui poate fi evaluată la patru sute de mii de medimne (mai mult de o sută de mii de hectolitri), cifră care poate fi verificată în registrele ţinute de sitophylakes. Prin urmare, din primele trei sute de mii de medimne, el

ne face cadou zece mii, iar din restul de o sulă de mii, ne dăruieşte trei mii sau cam aşa ceva. Şi atât de departe de el este gândul de a ne retrage această favoare incit, după ce a întemeiat o nouă aşezare comercială la Theodosia, care, din câte spun corăbierii, nu e cu nimic mai prejos decât Bosphoros (Panticapeea : astăzi Kei'ci), ne-a acordat şi acolo scutirea de taxe... Mai mult chiar, acum doi ani, când era peste tot foamete, el v-a trimis o cantitate de grâu care nu numai că acoperea nevoile voastre, dar era atât de mare incit v-a rămas şi un beneficiu de cincisprezece talanţi, pe care i-a administrat Calistene" ®9.

Se vede că şi după pierderea hegemoniei sale politice, în 404, Atena şi-a păstrat în mare parte primatul comercial. în acest domeniu, ea nu va fi eclipsată decât mult după epoca la care ne referim aici, de către Alexandria şi Rodos.

*

Despre „meseria“ de învăţător şi de profesor am vorbit în capitolul precedent. Vom avea prilejul de a-i aminti, în legătură cu justiţia, pe acei avocaţi numiţi *logogrâphoi* şi, în legătură cu viaţa religioasă şi viaţa artistică, pe preoţi, prezicători şi artişti. Printre profesiunile pe care, astăzi, le numim „liberale" nu există decât una pe care ni se pare potrivit s-o prezentăm aici : medicina.

La drept vorbind, Platon nu pare să considere medicina drept o artă liberală 7#. Aceasta se datorează, fără îndoială, faptului că mulţi şarlatani se dădeau drept medici. Nu exista, într-adevăr, nicio diplomă şi oricine se putea pretinde medic. Mulţi aşa-zişi tămăduitori lucrau cu ajutorul formulelor magice sau prin interpretarea viselor ; această ultimă metodă era aplicată pe scară mare în sanctuarul lui Asclepios, la Epidaur, asupra căruia vom reveni.

Existau însă şi medici adevăraţi. Ei erau, în general,

oameni liberi. Se întâmpla totuşi ca un om bogat să pună pe unul din sclavii săi să înveţe medicina, ca să se bucure apoi de îngrijirile lui, iar, pe de altă parte, medicii înşişi aveau sclavi care le slujeau de ajutoare şi dobândeau astfel experienţă în această artă.

Medicina, care înflorea în Egipt de un mare număr de secole, avea în Grecia o veche tradiţie, care data cel puţin din epoca homerică *71.* Filosofii ionieni s-au interesat mult de teoriile medicale şi am văzut în capitolul precedent că mulţi dintre sofiştii din secolul 5 susţineau că pot preda, printre alte arte, şi medicina. Pentru formaţia medicală exista un centru la Cnidos şi, poate, unul la Crotona, patria celebrului Demokedes, care a fost medic public la Egina şi apoi la Atena, înainte de a intra în slujba lui Policrate din Samos şi apoi în cea a regelui Darius72. Se pare însă că adevărata medicină, cea care nu era numai empirică, ci şi raţională, s-a născut în insula Cos, unde familia Asclepiazilor îşi transmitea din tată în fiu cunoştinţele dobândite, fără a refuza să le comunice şi unor ucenici-medici străini de *genos.*

Ilustrul Hipocrate din Cos s-a născut către 460 î.e.n. : el este părintele, dacă nu al medicinei, cel puţin al unei metode bazate exclusiv pe observaţie şi raţiune, ca şi al unui adevărat „umanism medical11 care se exprimă în- tr-un chip atât de remarcabil în Jurământ în tratatul despre Vechea medicină şi în Aforismele din „Corpul hipocratic*. Iată câteva dintre paragrafele Jurământului :

„Nu voi da niciodată, nimănui, otravă, chiar daaă mi-o cere ; nu voi da niciodată unei femei leacuri care să-i provoace un avort; în orice casă voi intra, mă voi duce pentru salvarea bolnavilor şi mă voi feri de orice nedreptate şi de orice faptă rea intenţionată şi în special de orice încercare de a seduce femeile...“

Deontologia medicală ajunsese încă de atunci la perfecţiune şi pe bună dreptate s-a putut scrie :

„Respectul general, fără deosebire de clasă sau de

origine, al omului faţă de om, nu este o atitudine obişnuită a antichităţii greco-romane, nici măcar pe planul învăţământului moral; or, din acest punct de vedere, nu este cu putinţă să nu recunoaştem că medicul hipo- cratic, prin felul său de a gândi şi de a raţiona, depăşeşte mentalitatea epocii sale“.73

Pedotribii, de care am vorbit în capitolul precedent', erau siliţi de însăşi meseria lor să practice o adevărată „medicină a gimnaziilor“. Ei erau nevoiţi să fie, în acelaşi timp, şi igienişti şi dieteticieni, pentru a le recomanda atleţilor cel mai bun regim alimentar, şi masori şi ortopezi, pentru a reduce fracturile, entorsele şi luxaţiile. Astfel, Herodicos din Seiymbria, după ce a fost mult timp pedo- trib, ajungând infirm, s-a făcut, în chipul cel mai firesc, medic.74 Existau „medici pentru atleţi"75, după cum existau şi medici militari care, întocmai ca în 11 i a d a, însoţeau armatele în timpul campaniilor pentru a îngriji răniţii, aşa cum se vede de pildă înAnabasis76.

Ucenicii într-ale medicinei deprindeau pe lângă un profesor arta diagnosticului şi prognoza precum şi toate operaţiile manuale, cum ar fi să ia sânge, să facă spălături intestinale, să pună ventuze (s-au găsit ventuze de corn şi de bronz). Ei învăţau şi să facă unele operaţii chirurgicale superficiale, dar cunoştinţele de anatomie rămâneau foarte defectuoase din cauză că moravurile şi mentalitatea religioasă erau împotriva disecţiei cadavrelor omeneşti : disecţia nu se făcea decât pe animale.

Publicul avea la dispoziţie cărţi de medicină77 şi, orice s-ar fi spus despre acest subiect, putea să-şi procure leacuri direct de la *pharmacopoles* sau farmacist78, care se aproviziona şi el de la *rhizotomos* („cel care taie rădă- cini“), căci culesul plantelor medicinale trecea, încă din antichitatea cea mai îndepărtată, drept o parte esenţială a artei de a vindeca. însă de cele mai multe ori, medicii pregăteau ei înşişi leacurile pe care le prescriau bolnavilor lor. Ei aveau laboratoare şi unii dintre ei puteau adăposti,

chiar în casa lor, pe bolnavii al căror tratament voiau să-l urmărească îndeaproape. Alţi medici erau ambulanţi şi, aidoma cu sofiştii, mergeau din oraş în oraş pentru a-şi oferi serviciile.

O instituţfe bine atestată şi caracteristică este cea a medicilor publici *(demosioi intrai).* Am semnalat mai sus cazul lui Demokedes din Crotona. O tăbliţă de bronz găsită la Idalion, în Cipru, ne îngăduie să cunoaştem, către sfârşitul secolului 5, un contract încheiat între acest oraş şi medicul Onasilos şi fraţii săi, care se obligă să îngrijească răniţii din război în schimbul unei retribuţii globale 79. La Atena, medicii publici erau aleşi de adunarea cetăţenilor în faţa căreia îşi expuneau meritele 8#. Cetatea îi retribuia, le punea la dispoziţie un local care era folosit pentru consultaţii, operaţii şi spitalizarea bolnavilor, iar medicamentele erau plătite de stat. Cheltuielile pe care le necesita acest serviciu social erau acoperite dintr-un impozit special, numit *iatricon.* Bolnavii care nu aveau posibilitatea materială de a apela la îngrijirile unui medic particular erau, aşadar, îngrijiţi gratuit, aşa cum se întâmplă şi în spitalele din epoca modernă.

In Grecia este vorba rareori de medici specialişti, în timp ce vechiul Egipt, din câte spune Herodot, avea foarte mulţi. Specialitatea cea mai bine atestată este cea a oculistului, care îngrijea ochii pacienţilor săi mai ales cu ajutorul cobrelor. Dentiştii erau în stare să pună plombe sau să îmbrace dinţii în aur. O glumă de-a lui Aristofan ne face să credem că existau şi specialişti în rectum 81.

Şi femeile puteau fi medici, dar ele se mulţumeau de obicei să fie surori, infirmiere şi mai ales moaşe. Socrate era fiul unei moaşe, iar Platon îl pune să vorbească destul de mult despre această profesiune în legătură cu propria sa *maieutică,* care ar fi arta de a moşi spiritele 82. Pentru bolile intime, femeile, de ruşine, se sfiau să recurgă la un medic şi chemau mai degrabă o persoană de acelaşi sex. Dădaca Fedrei, care vorbeşte ca o femeie de pe timpul lui

Euripide, îi spune stăpânei sale :

„Ducă suferi de vreo boală despre care nu se vorbeşte, iată femei ca să te ajute s-o bnişteşti ; dacă e un accident despre care se poate vorbi cu bărbaţii, vorbeşte ca să li se poată comunica medicilor cazul tău“ sa.

Dar, cu excepţia moaşelor, „tămăduitoarele" trebuie că recurgeau la practicile .magice şi la „leacurile băbeşti" într-o măsură mult mai mare decât „tămăduitorii".

CAPITOLUL VI

Toaleta şi îmbrăcămintea

Medicii greci dădeau multă importanţă igienei, îngrijirii corpului şi exerciţiilor fizice. Pentru bărbaţi, iar la Sparta, cel puţin, şi pentru femei, practicarea gimnasticii părea indispensabilă pentru cei care voiau să fie sănătoşi şi să se simtă bine *(euexia).* Cthiar şi Socrate, la o vârstă înaintată, a făcut exerciţii fizice un timp „pentru a-şi micşora burta care depăşea măsura potrivită" *. Copiii învăţau de timpuriu să se scalde şi să înoate în mare şi în râuri (care sunt dealtfel puţine în Grecia şi seacă deseori) ; cei din Sparta făceau baie zilnic în Eurotas, chiar şi iarna. Bărbaţii adulţi făceau la fel, dar exemplul Nausicăi şi al slujnicelor ei, care se scăldau în râu după ce spălaseră rufele, nu va mai fi urmat deloc în epoca clasică, când femeile nu făceau baie în aer liber decât cu ocazia anumitor sărbători religioase : se spune că pictorul Apelles a conceput tabloul Afroditei *Anadyomene,* văzând-o pe Phryne cum se scălda la *Eleusânia* (fără îndoială în golful Falero- nului, cu prilejul ciudatei ceremonii numite *hâlade mystai* („în mare, iniţiaţi !“) sau la *Poseidonia 2.*

In secolul 6, Pisistrate şi fiii săi ridicaseră în Atena fântâni monumentale, unde veneau femeile să-şi umple ur- cioarele, dar unde puteai să faci şi un duş, aşezându-te chiar sub jetul de apă, dacă gurile se aflau destul de sus : mai multe vase cu figuri negre înfăţişează scene de acest fel, dar, mai târziu, în ceramica cu figuri roşii, ele devin foarte rare. Dacă fântâna are un bazin care captează apa,

scăldatul este evident interzis pentru a se evita poluarea, în Atena secolului 5, scăldatul în fântânile publice este rar, fiindcă şi-au făcut apariţia alte obiceiuri.

Aceasta este epoca în care creşte numărul palestrelor şi al gimnaziilor. far aceste aşezăminte erau prevăzute cu fântâni, cu bazine pentru spălat şi chiar cu piscine *(lou- tră).* Diametrul interior al piscinei circulai'e din gimnaziul de la Delfi era 9,70 m., iar adâncimea ei aproape 2 metri, ceea ce înseamnă că aici se putea înota. Atleţii începeau desigur prin a se spăla în bazinele aşezate sub fântâni şi numai după aceea făceau cu toţii baie în piscină8. Ori de câte ori este posibil, gimnaziile sunt instalate aproape de mare, de albia unui râu sau de vreun izvor (cel din Delfi se află nu departe de Castalia) pentru a face mai uşoare instalaţiile balneare. Către sfârşitul secolului 5, majoritatea populaţiei renunţă la baia în aer liber şi adoptă sala de baie, mai comodă, cu aducţie de apă şi evacuare prin ţevi de plumb ; există şi instalaţii cu apă curgătoare pentru spălatul picioarelor. în vremea când Aristofan reprezenta Norii, în 423, băile calde nu existau încă, se pare, în gimnazii şi se găseau numai în localurile băilor publice despre care vom vorbi în curând 1 ; ulterior, gimnaziile au dobândit etuve în care căldura provoca o transpiraţie intensă. Gimnaziul a contribuit foarte mult. fără îndoială, la răspândirea în Grecia a obişnuinţei dc a avea trupul curat.

Grecii din epoca clasică cunoşteau şi baia de curăţenie şi de relaxare într-o cadă individuală, aşa cum o practicau deja eroii lui Homer. Cada *(pyelos)* este adesea făcută din pământ ars, ceea ce o face foarte fragilă ; ea poate fi şi tăiată dintr-un bloc de piatră sau construită din cără- mizi mici legate cu mortar şi acoperite cu .o tencuială. Căzile de baie de la Olynthos, de formă aproximativ dreptunghiulară, au fundul ridicat în partea din spate pentru a forma un scaun, ca „băile-papuc!‘ de astăzi ; ele nu au niciun orificiu de golire. In astfel de căzi,

trupul nu se poate scufunda în întregime ; cel care se scaldă trebuie să se stropească singur sau să pună pe un servitor să-l ude cu ajutorul unui vas sau al unui burete. Căzile mari şi adânci în care te poţi întinde cu totul în apă erau, din câte se spune, specifice locuitorilor din Sybaris 5.

Lighenele, mai mici sau mai mari, rotunde sau ovale, făcute din metal, pământ ars oii lemn, erau folosite pentru spălarea parţială sau pentru baia copiilor mici. Pentru spălatul pe picioare se utiliza un lighean puţin adânc, de metal, susţinut de trei picioare care se terminau cu gheare de leu. Dar în privinţa spălatului, ustensila care pare să fi fost cea mai răspândită în epoca clasică este bazinul mare, rotund şi adânc, susţinut de un picior destul de înalt, care se deschide mult la bază şi se termină cu un capitel, de obicei ionic : în ceramica cu figuri roşii, acesta este accesoriul cel mai frecvent al băilor din case şi din palestre. Aceste bazine erau adesea tăiate în piatră, iar uneori ele erau modelate din pământ ars. Ele trebuiau să fie umplute cu mâna (cu excepţia celor care, în gimnazii, erau aşezate sub gura unei fântâni) şi golite la fel. Iarna, apa care era turnată în ele era încălzită întii într-un cazan.

Cu toate acestea, baia caldă trecea în ochii multora, şi mai ales în ochii celor care „laconizau", drept un obicei moleşitor. Aristofan ne lasă să înţelegem că mulţi atenieni împingeau imitaţia moravurilor lacedemoniene până la dispreţul adresat nu numai oricărui rafinament, ci chiar însăşi curăţeniei

Localuri de băi publice existau la Atena încă din secolul 5 şi ele au ajuns mult mai numeroase în secolul 4. Clienţii găseau aici căzi plate cu un scaun jos în partea dinapoi, de felul celor pe care le-am descris mai sus, precum şi piscine. *De* obicei căzile erau aşezate în cerc de jur împrejurul unei săli circulare ; unele dintre aceste rotonde erau amenajate ca nişte etuve. Fără îndoială, nu numai aceste etuve, ci şi celelalte încăperi din băile publice erau încălzite, ca şi apa pentru spălat. Aceste

localuri erau conduse, în numele proprietarului, de un „şef de baie“, care percepea taxa de intrare foarte modestă, menţinea ordinea în local şi supraveghea munca sclavilor, adică a „băieşilor“ ; acest personaj este adesea pitoresc, cu gura mare şi reputaţia îndoielnică. Băieşii se îngrijeau de încălzire, Ii stropeau cu apă pe cei care se spălau şi îi frecau cu ulei.

La baia publică, oamenii – cei care au timp, cel puţin – nu merg numai ca să se spele, ci şi ca să-şi întî-1- nească prietenii şi să stea de vorbă. Personajele austere, cum ar fi Focion, nu se arată pe aici7, dar oamenii de rând sunt gata să se bucure de destinderea şi de confortul din baie şi zăbovesc multă vreme aici ca să se încălzească iarna, cind n-au căldură acasă 8. în mai multe din aceste localuri se pare că existau şi săli rezervate femeilor, dar nu încape îndoială că le frecventau numai atenienele din clasa săracă, curtezanele şi sclavele. Atenienele din clasele înstărite se îmbăiau acasă, fie intr-o cadă, fie, mai adesea, într-un bazin cu picior, aşezat într-o încăpere din gine- ceu ; scena este reprezentată foarte des pe vasele pictate.

Grecii nu cunoşteau săpunul. S-a văzut, în capitolul 4, că atleţii, la gimnaziu, se frecau cu ulei şi nisip, iar -apoi îşi cojeau acest amestec de pe piele cu un strigi!, înainte de a se spăla. La baie se? folosea fie un carbonat de sodiu im- pur, extras din pământ, fie o soluţie de potasiu obţinută din cenuşa de lemn (cea care slujea şi la spălatul ţesăturilor, fără îndoială), fie o argilă specială. Dicaiopolis spune, în piesa lui Aristofan : „Niciodată, de când merg eu la baie, nu m-a supărat potasiul care-mi dă usturimi în ochi, aşa cum mă supără acum“, iar în alt loc vorbeşte despre „micuţul Cleigenes, cel mai netrebnic patron de băi dintre toţi cei care domnesc peste o leşie făcută dintr-un aşa-zis sodiu amestecat cu cenuşă şi peste argila de Kimolos" 9. Kimolos, una dintre Ciclade, mai produce şi astăzi un fel de piatră de calcar bogată în sodiu, numită cimoleană. Siracuzanele lui Teocrit, în secolul 3, par să

folosească pentru spălatul pe mâini, în chip de săpun, un fel de cremă10.

Baia se făcea de obicei înainte de masa de seară. Obiceiul acesta era atât de răspândit încât cuvintele „a face baie1' erau practic sinonime cu „a merge la masa de seară". Socrate, e ştiut, avea mai multă grijă de sufletul decât de trupul lui, dar când era invitat se îmbăia înainte de a se duce să ia masa împreună cu gazda sa :

„îl întâlnisem pe Socrate spălat, cu sandale în picioare, cum nu-i stătea în obicei. L-am întrebat unde merge că s-a făcut aşa frumos. Să iau cina la Agathon, mi-a răspuns el... ; am primit să fiu oaspetele lui astăzi.11 [...] 11

La astfel de ocazii, oamenii mergeau şi la frizer. Ate- nienilor le plăcea să-şi petreacă timpul aici, trăncănind şi comunicându-şi noutăţile, cum spune Invalidul lui Lysias 12, dar, întocmai ca aheii „pletoşi" ai lui Homer, ei puneau mare preţ şi pe aspectul îngrijit al părului, al mustăţii şi al bărbii, pe care le purtau lungi sau ceva mai scurte, după moda proprie fiecărei epocii şi fiecărei clase sociale. Frizerul-bărbier se îngrijeşte şi Ide unghiile de la mâini şi de la picioare.

Numai după Alexandru au început grecii să-şi radă complet şi barba, şi mustăţile. în epoca clasică, ori de câte ori se vorbeşte de brici este vorba de fapt de un accesoriu al toaletei feminine, nu al toaletei masculine, căci pentru a înlătura părul de prisos, femeile se depilau cu opaiţul13 ori cu ajutorul unor creme speciale, dar se puteau folosi şi de brici. La Aristofan, o femeie care vrea să treacă drept bărbat spune : „Am început prin a zvârli cit colo briciul, ca să fiu plină de păr şi să nu mai semăn deloc a femeie11, iar dacă într-o altă comedie Euripide îi spune lui Agalhon : „Tu trebuie să ai mereu un brici la tine ; împrumută-mi-l şi mie“, aceasta nu este decât c aluzie la moravurile efeminate ale acestui poet, Când Pra- xagora le cere tovarăşelor sale să se deghizeze pentru a merge la

Adunare să ia în mâini puterea, ea le pune să-i arate bărbile false pe care era vorba să le aducă l4.

„Nu demult, scrie Tucidide, ca un efect al luxului, la Atena, bărbaţii în vârstă din clasele avute mai purtau încă veşminte lungi de in şi-şi slrângeau şuviţele de păr *(crobyle)* prinzându-le cu nişte «greieri» de aur“ ir>.

Nu se ştie prea bine dacă este vorba de ace de aur în formă de greiere (nu s-au descoperit asemenea obiecte) sau de spirale de aur care, în timpul mersului, făceau un zgomot oarecum comparabil cu ţârâitul greierilor. Dacă privim capul cavalerului „Rampin“ la Luvru, nu putem decât să admirăm rafinamentul pieptănăturii sale buclate, cu şuviţe aşezate simetric după fiecare ureche. Pe vremea aceea, bărbaţii se pieptănau cu tot atâta grijă ca şi *corai* de pe Acropole.

După războaiele medice însă, la Atena, aproape numai copiii poartă părul foarte lung ; când se apropie de vârsta efebiei, ei şi-l taie şi-l consacră zeilor. Dimpotrivă, la Sparta, copiii au părul tuns foarte scurt şi numai adulţii au plete lungi pe care, la Atena, le imită doar eleganţii din clasa cavalerilor.

Meschinul lui Teofrast se tunde foarte scurt din spirit de economie, ca să meargă mai rar la frizer1C. Sclavii sunt tunşi întotdeauna. Cei mai mulţi dintre atenienii liberi din epoca clasică aveau părul destul de scurt, la fel ca magistraţii de pe friza Panateneelor, de pildă.

Cit despre barbă, ea era tăiată în formă de colier în epoca arhaică, dar contemporanii lui Pericle o lăsau să crească pe obraji şi o tăiau oval sau ascuţit.

în epoca arhaică, bărbaţii şi femeile aveau pieptănături foarte asemănătoare, în epoca clasică în schimb, numai femeile au păstrat şi cihiar au amplificat, la Atena, pieptănăturile complicate pe care soţii lor le părăsiseră. Ele nu purtau părul desfăcut şi fluturând pe umeri decât la anumite sărbători. Părul scurt era obligatoriu, în principiu, pentru sclave, dar se pare că

hetairele şi muzicantele făceau excepţie : cântăreaţa la oboi de pe „tronul Ludovisi“ poartă un coc prins cu un *kecryphalos,* un fel de fileu sau de eşarfă foarte atrăgătoare care prinde strâns părul de pe frunte până pe ceafă şi-l aduce dinspre spate înspre faţă. Femeile libere nu-şi tăiau părul decât temporar, în semn de doliu. Fetele aveau adesea doar nişte legături care le ţineau părul în sus, lăsându-le fruntea descoperită. Dacă fetele *(corai)* de pe acropolă au deseori părul împletit în cozi lungi care coboară foarte mult pe spate şi pe piept, în schimb atenienele din vremea lui Pericle ap de obicei părul încreţit şi pieptănat în mase de bucle care sunt trase, prin diferite procedee, spre partea din sus şi din spate a capului. Arheologii au descoperit diferiţi piepteni, au găsit, de pildă, la Atena, în Agora, un pieptene dublu din lemn de măslin cu treizeci şi unu de dinţi subţiri pe o parte şi douăzeci de dinţi groşi pe partea cealaltă, împodobit în centru cu un motiv de ove şi de vârfurf 3e lance incizate. Alţi piepteni sunt de os. de fildeş, de baga sau de bronz. Unii au o decoraţie care face din ei adevărate opere de artă.

Părul era vopsit mai ales pentru a-1 face, pe cale artificială, blond, culoare care se bucura de cea mai mare preţuire. Se foloseau şi cozile false şi perucile.

Am amintit mai sus cum se epilau femeile şi cum îşi râdeau părul de prisos. Ele foloseau şi alifii precum şi tot felul de parfumuri, pe care le cumpărau de la *myropolion,* şi de fârduri. Ischomachos spune, vorbind despre tânăra lui soţie :

„Am văzut-o, într-o zi, plină de fard de ceruză ca să aibă tenul chiar mai deschis ca de obicei, plină de fard de limba boului ca să pară mai trandafirie decât este în realitate, cu pantofi cu tocuri foarte mari ca să arate mai înaltă decât este de fapt.“

Aceste găteli îi aduc tinerei femei o lungă predică din partea bărbatului ei, în ciuda faptului că nu recursese la

ele decât ca să-i fie pe plac, căci era o femeie cinstită 19. Cit despre curtezane, nu numai că ele foloseau din plin albul de ceruză şi roşul de limba boului, dar îşi mai şi pictau ochii şi sprâncenele cu dungi negre sau cafenii şi ştiau să folosească sutienul *(strophion).* Cochetele din secolul lui Pericle dispuneau, se vede, de tot felul de posibilităţi şi încă n-am vorbit de bijuterii, pe care le vom aminti mai departe.

în privinţa textilelor, grecii cunoşteau vag existenţa unor produse exotice cum ar fi mătasea 24 şi bumbacul, pe care Herodcrt îl numeşte „lină vegetală" 21, în traducere literală „lină care provine dintr-un copac", dar nu aveau

IM

la dispoziţie decât inul, perii unor animale, mai ales părul de capră din care se ţesea o stofa grosolană *(sâccos),* şi lina.

Despre torsul şi ţesutul linii, atribuţii primordiale ale femeilor din Grecia, am vorbit în capitolul precedent. Inul era cultivat în Orient şi în Asia Mică, de unde l-au importat pentru prima dată grecii din Europa, în stare brută sau prelucrat. Apoi planta a fost aclimatizată în mai multe regiuni «din Grecia, în Tracia, în Macedonia, în Ahaia şi în unele insule, cum ar fi Creta, Cipru şi Amorgos. Tul- pinele de in erau uscate la soare, iar apoi se trecea la topirea lui în apa călduţă ; pe urmă inul, care era uscat din nou, era bătut cu un mai pe o piatră astfel incit să se desfacă coaja de fibrele interioare care erau, în sfârşit, toarse şi ţesute.

Costumul antic, grecesc ca şi roman, nu este modelat şi ajustat după forma trupului, prin croială şi cusătură, ca al nostru ; el este un costum drapat. El constă doar din- tr-un dreptunghi de stofă, aşa cum iese el de pe războiul de ţesut şi după *ce* a fost prelucrat în prealabil de vopsitor sau de apretor ; el se înfăşoară foarte liber pe corp şi nu este prins decât uneori cu o cingătoare, cu nişte agrafe sau cu crteva împunsături de ac.

Seminuditatea pe care o producea accidental

mobilitatea însăşi a acestei draperii se dezvăluia la tot pasul în viaţa exterioară, aşa cum vedem în picturile şi în sculpturile antice, iar acest lucru părea cu totul natural. Sclavi, lucrători, ţărani, marinari trebuie că ofereau fără încetare spectacolul umerilor şi al trunchiurilor descoperite, al braţelor şi al picioarelor arse de soare sau înroşite de frig şi căpătând, din contactul obişnuit cu aerul înconjurător, un fel de patină 22.

Această seminuditate, suportabilă datorită climatului şi obişnuinţei, nu dă niciun prilej de uimire în ţara unde

m

atleţii se arătau în public complet goi. Quintilian va spune despre togă : *nec strangulet, nec ţluat,* şi veşmântul antic, intr-adevăr, nu trebuia să fie nici strâns cit să oprească mişcările, nici larg cit să le stânjenească.

Bărbaţii nu poartă niciun fel de rufărie de corp ; în loc de cămaşă, ei au tunica, pusă direct pe piele. Tipul cel mai primitiv şi cel mai simplu de tunică (care foarte adesea ţine loc şi de manta), este aşa-numita *exomis,* îmbrăcămintea care lasă un umăr afară *(ex, omos).* Exomida este, prin excelenţă, costumul de lucru al sclavilor, al tuturor lucrătorilor liberi şi al majorităţii soldaţilor. Scurtă, strânsă în talie cu o cingătoare şi prinsă pe umăr cu o fibulă sau numai cu un nod, ea poate fi ori deschisă, ori cusută pe coapsa dreaptă. în ambele cazuri, ea lasă foarte desooperită întreaga jumătate dreaptă a trunchiului. Calitatea exomi- delor fabricate la Megara era deosebit de vestită.

Tunica propriu-zisă, numită *chiton,* atunci când este scurtă nu se deosebeşte de exomidă decât prin faptul că, de obicei, este prinsă pe amândoi umerii cu agrafe sau găici. Când regele Cleomene, pe punctul de a se avânta prin Alexandria cu sabia în mină, într-o luptă fără speranţe, „rupe cusătura care-i prindea tunica pe umărul drept", el îşi transformă practic hitonul într-o exomidă23. Tunica, strânsă cu o cingătoare, formează, în jurul taliei o

serie de cute bufante, numite *câlpos*; ea este deseori prevăzută cu o a doua cingătoare, mai lată şi aşezată mai sus, numită *zoster,* un centiron de piele cu caracter militar, care creează un al doilea *câlpos,* aşa cum se vede la un cavaler care stă în picioare lângă calul său, pe friza Banateneelor24.

Ca să doarmă, grecii păstrau pe ei tunica, care slujea drept cămaşă de noapte ca şi de zi, dar îşi scoteau dngătoarea. „Dacă ţi se întâmplă ceva în sat, spune Hesiod, vecinii sar fără să-şi pună cingătoarea, în timp ce rudele tale şi-o pun“ 20. Copiii purtau tunici scurte fără cingătoare, cum e cea a tânărului Tezeu pe celebra cupă a lui Euphro- nios din muzeul Luvru26.

Cu toate acestea, tunica lungă a vechilor ionieni, cea „care coboară până-n pământ“ nu este părăsită cu totul în epoca clasică, dar ea pare să fie un veşmânt pompos şi de ceremonie, purtat numai de preoţi, de citarezi şi de unii cancurenţi la jocurile publice. *Auriga* din Delfi este îmbrăcat „cu tunica lungă a vizitiilor, acea *xystls* albă tradiţională care era purtată la concursuri. Ea coboară până aproape de glesne, în cute lungi paralele care pleacă de la cingătoarea aşezată foarte sus, deasupra stomacului... Deasupra cingătorii, tunica „bluzează" în chip sensibil, mai ales pe laturi. Ea desenează în faţă şi în spate un decolteu ascuţit şi se termină pe umeri şi pe braţe printr-o cusătură care creează un mare număr de creţuri. Din acţiunea combinată aj acestei cusături şi a şiretului care trece pe sub suhs/ :ori se formează nişte mâneci care coboară până la jumătatea braţului" 27.

Tunica, chiar şi cea scurtă, avea uneori mâneci lungi care erau, probabil, cusute, imitând, fără îndoială, costumul persan 28.

Mantaua obişnuită a grecilor, *himătion,* era un dreptunghi de lină dintr-o singură bucată, drapat în jurul corpului fără să fie prins in chip stabil nicăieri. Un himătion foarte simplu, din stofă ordinară şi fără niciun fel

de ornament, ca cel pe care-1 purtau filosofii, se numea *tribon* („haină de purtare"), în timp ce himationul de lină mai fină şi împodobit cu benzi colorate pe care-1 purtau oamenii eleganţi se numea *chlanis.* Cei care poartă manta au adesea şi un băţ lung, cu capătul ca de cârjă ; când stau pe loc, ei se sprijină de acest băţ şi-şi fixează sub subsuoară cu ajutorul lui cuta pe care o face himationul, adoptând o atitudine familiară atât de des reprezentată pe basoreliefuri şi pe vasele pictate 29.

Copiii spartiaţilor, spune Plufarh, ,,cu începere de la unsprezece ani nu mai purtau tunică şi nu căpătau decât o singură manta pe an“30. Mulţi atenieni, fie pentru a imita moravurile laconiene31, fie din pricina sărăciei, nu purtau nici ei decât mantaua pusă direct pe corp. Aşa făcea Socrate şi exemplul iui a fost urmat de mulţi filosofi : „Umbli toată viaţa în picioarele goale şi fără tunică11 îi spunea Antifon 32. Dealtfel, mantaua era destul de amplă pentru a acoperi în întregime corpul ; lipsa tunicii se observa doar dacă o pală de vânt ridica mantaua. Pare însă neîndoielnic că, la Atena, să porţi mantaua direct pe piele era o ciudăţenie.

Ca să-şi drapeze pe ei himationul, grecii îşi acopereau mai întâi spatele şi umerii, lăsând să cadă în faţă cele două capete care formează unghiurile de jos ale dreptunghiului de stofă, apoi braţul drept, întinzându-se, aşeza cutele pe braţul sting, care se îndoise pentru a le primi, sau pe umărul stâng, de unde vârfurile lor cădeau pe spate. Aşa arată operaţia pe care grecii o numeau a se drapa spre dreapta *(epi dexia);* gestul implicat era tocmai să apuci poalele mantalei cu mina dreaptă, să le tragi spre dreapta într-o primă mişcare şi să le arunci apoi spre stingă. în Păsările lui Aristofan, Poseidon îi spune zeului Triballos, care este o divinitate a barbarilor şi se presupune, deci, că nu cunoaşte obiceiurile grecilor :

„Hei, tu, ce faci aici ? Te drapezi în felul ăsta, spre 6tânga ? Te rog să schimbi imediat direcţia şi să-ţi drapezi

mantaua aşa, spre dreapta ! Cum, nefericitule, eşti construit la fel ca Laispodias ?“ 33

Reiese de aici că strategul atenian Laispodias, care avea ulcere sau varice pe piciorul stâng, şi^ar fi făcut să cadă poalele mantalei spre dreapta, pentru a le ascunde, căci, dacă s-ar fi drapat ca toată lumea, piciorul său sting ar fi rămas descoperit în. timpul mersului (cel puţin dacă nu purta decât o tunică scurtă). In dialogul platonic *Theaitetos,* Socratc îşi bate joc de neciopliţii „care nu ştiu să-şi ridice mantaua pe umărul stâng, aşa cum fac oamenii liberi" 34.

Vechii oratori, Solon, Peride, Temistode, Aristide, vorbeau de la tribună înfăşuraţi în mantaua care le ascundea ambele braţe ; numai mina dreaptă ieşea dintre cute, ceea ce îi oprea de la orice gest, de la orice „acţiune" oratorică cât de cât mai amplă. Aceasta era atitudinea statuii lui Solon de la Salamina, din câte spune Eschine, care dă de exemplu atitudinea rezervată a oamenilor publici de odinioară pentru a condamna mai bine agitaţia vehementă a lui Demostene, acel „tigru“ *(therion)3*.* Aceeaşi atitudine o are şi replica unei pretinse statui a lui Sofocle 36. Poalele himationului puteau fi trase până la bărbie sau puteau fi chiar trecute pe deasupra capului, în chip de glugă. însă, pe vremea lui Eschine şi a lui Demostene, oratorii vorbeau de la tribună cu poalele mantalei trecute pe sub subsuoara dreaptă şi traversând pieptul în diagonală până la umărul stâng, modă care lăsa braţul drept complet liber, „afară din himation“. In Adunarea femeilor, Praxagora le spune tovarăşelor sale : „Va trebui să votăm cu mâna ridicată, descoperindu-ne un singur braţ până la umăr“ 37. Intr-adevăr, acest gen de vot *(cheirotonia)* nu se putea practica decât dându-se la o parte cutele de pe umărul şi braţul drept.

Uneori, pentru a lăsa mai multă libertate de mişcare corpului, dacă voiau să se dedea la vreo acţiune violentă, grecii împătureau în două himationul, pe lungimea lui, dar

astfel dublat, el trebuia să fie ţinut pe umărul sting cu o agrafă, întocmai ca o exomidă sau ca o hlamidă *(chlamys).* După înfrângerea de la Chaeroneea fuseseră mobilizaţi chiar şi bătrânii ca să ajute la apărarea cetăţii contra lui Filip, care ameninţa Atena :

..Puteai vedea, spune oratorul Licurg, oameni cu trupul istovit de vârstă, scutiţi prin lege de serviciul militar, mergând pretutindeni prin oraş, aşa vlăguiţi cum erau şi «pe pragul morţii», *cu mantaua împăturită şi prinsă pe umăr cu o fibulă" 3S.*

Ei îşi transformaseră astfel mantalele din timp de pace, adaptindu-le la viaţa militară printr-o improvizaţie.

Hlamida, manta purtată prin excelenţă de soldaţi, efebi şi cavaleri, de origine tesaliană probabil, era făcută dintr-o stofă mai groasă şi mai ţeapănă decât însuşi tribonul şi era prinsă întotdeauna pe umăr cu o agrafă. Această manta destul de scurtă se umfla şi se ridica în vânt, în spatele alergătorului sau al cavalerului, iar artiştii au scos din această mişcare a stofei cele mai frumoase efecte, cum se poate vedea, de pildă, pe friza Fanateneelor39. Hlamida, prea largă şi prea deschisă, nu putea învălui corpul ca un himation, nici nu-1 scutea de portul tunicii pe cel care o îmbrăca. Mişcând fibula în jurul gâtului şi al umerilor, acesta putea să-şi elibereze foarte uşor, dacă dorea, braţul sting în loc de braţul drept. El îşi mai putea înfăşură hlamida în jurul braţului stâng pentru a se sluji de ea ca de un scut rudimentar : aşa a făcut Alcibiade, în clipa morţii, când a ieşit din casa sa în flăcări40. Hlamida vopsită, de regulă, în purpuriu va rămâne de-a lungul întregii antichităţi mantaua militară cea mai obişnuită : soldaţii guvernatorului Pilat, înainte de a-1 încununa cu spini pe Isus, aveau să-l îmbrace cu una din mantalele lor, „o hlamidă stacojie" *{Matei* 27, 28).

In Grecia, sclavii nu poartă un costum distinctiv, ei trebuie că erau îmbrăcaţi cam ca metecii şi ca atenienii din clasa săracă.

Costumul feminin nu se deosebeşte în principiu de costumul masculin. O aranjare deosebită şi rafinamentele cochetăriei îi pot da cu totul altă înfăţişare, dar el rămâne întotdeauna, în esenţă, o bucată dreptunghiulară de lână sau de in, aşa cum iese ea de pe războiul de ţesut, adaptată liber pe trup cu ajutorul unor fibule sau al unor împunsături de ac. Focion şi nevastă-sa, pe cât se spune, în sărăcia lor, n-aveau decât o singură manta şi-o foloseau pe rând când plecau de acasă. Cu toate acestea, aranjarea, culoarea şi potrivirea stofei nu erau aceleaşi, în mod obişnuit, pentru cele două sexe : în Adunarea femeilor, Praxagora şi tovarăşele sale nu împrumută numai loiegele şi încălţările grosolane *(embâdes)* ale bărbaţilor lor, ci le iau şi mantalele, iar Blepyros, care se vede astfel silit să se gătească cu mica manta de culoarea şofranului a nevesti-si *(crocotos),* este ridicol41.

Veşmântul feminin cel mai rudimentar este cel al fetelor spartane, de care şi-au bătut joc atâta poeţii atenieni4î. El e un *peplos* desfăcut şi scurt care slujeşte şi de tunică şi de manta. Este format dintr-un şal de lână destul de strimt, prins pur şi simplu cu o fibulă pe fiecare din cei doi umeri ; nu are nici cingătoare, nici cusături. Numai una dintre laturile corpului este acoperită cu adevărat de acest veşmânt sumar ; cealaltă se descoperă la cea mai mică mişcare. Tinerele lacedemoniene, ne spune Plutarh, purtau „acel soi de tunici ale căror pulpane, nefiind cusute în partea de jos, se desfăceau şi le descopereau coapsele când mergeau, de unde şi numele de *phainomerâdes* („cele care-şi arată coapsele"), care le era dat“ 43.

Acest peplos desfăcut, dacă e destul de lung, poate fi îndoit : „Cind o femeie obţinuse, ţesând, un dreptunghi de stofă de dimensiuni mai mari decât peplosul modest al fetelor spartiate, ea era silită în chip firesc să-l îndoaie, prinzând cu fibule tot ceea ce depăşea în înălţime propria sa statură. Şalul de lină continua să rămână desfăcut pe

una din laturi, dar ajungea să se dubleze singur în partea sa superioară : se obţinea astfel un veşmânt de deasupra, mai mult sau mai puţin lung, care făcea corp comun cu veşmântul de dedesubt, fără să fie nevoie de nicio cusătură. La fel, dacă lăţimea stofei o depăşea pe cea a bustului, marginile rămase libere cădeau de-a lungul deschizăturii laterale, formând cascade de cute care dădeau o amploare deosebită costumului" 44.

Unei femei îmbrăcate în acest peplos îi venea uşor să-şi strecoare mina pe sub îndoitura stofei, cu un gest obişnuit pe care-1 regăsim la foarte multe statuete şi mai ales la cele care slujesc drept picior de oglindă.

Dacă îndoitura este destul de mare, partea ei posterioară poate fi trasă peste cap pentru a crea un fel de văl sau de glugă. Unele femei înfăţişate pe stelele funerare sunt drapate astfel.

Când îndoitui’a rămâne în poziţia ei obişnuită, ea poate fi împărţită în două, de-a lungul taliei, printr-o cingătoare ; aşa arăta costumul Atenei *Parthenos* a lui Fidias dacă e să judecăm după replicile pe care le avem 45. Cingătoarea nu numai că păstrează potrivirea cutelor şi împiedică descoperirea piciorului drept în timpul mersului, dar ea mai şi degajează trunchiul şi contribuie la crearea unei siluete mai nobile şi mai severe ; dacă stofa nu e întinsă pe piept, ea poate să provoace şi această proeminenţă de cute bufante pe care grecii o numeau colpos.

In sfârşit, peplosul putea fi închis pe jumătate printr-o cusătură de la şold în jos, ori putea fi închis chiar cu totul, de sus pânu jos, păstrând doar o deschizătură prin care treceau braţele. Ajustarea peplosului deschis era în chip necesar asimetrică ; cea a peplosului închis care ia, în mare, forma unui cilindru, este în schimb de o mare simetrie. Peplosul închis poate avea şi el îndoitură şi cingătoare. Aşa arată veşmântul maiestuos purtat de *ergastinai* (lucrătoare) pe friza Panateneelor de pe Parte-*

non, care se află în muzeul Luvru4(i.

în legătură cu un război dintre Atena şi Egina, a cărui dată exactă nu o cunoaştem, dar care a fost sigur anterior anului 435 î.e.n., Herodot povesteşte că egineţii au repurtat o victorie atât de totală incit toţi atenienii au pierit eu excepţia unuia singur :

„întorcându-se la Atena, el a anunţat dezastrul ; la această veste, femeile ai căror soţi plecaseră la Egina, revoltate că dintre toţi numai el singur scăpase, l-au înconjurat din toate părţile pe acest nefericit şi l-au străpuns cu agrafele care le prindeau veşmintele, întrebându-1 fiecare de soţul ei. El a pierit astfel ; iar atenienii au socotit nelegiuirea femeilor ca un lucru mai groaznic chiar decât dezastrul. Neştiind cum să le pedepsească pe aceste femei, ei le-au schimbat costumul cu cel ionian ; căci înainte de această vreme, femeile ateniene purtau un costum dorian, foarte apropiat de cel al corintienelor ; in locul lui au fost silite să poarte tunica de in ca să nu mai aibă a se sluji de agrafe. La drept vorbind, acest costum nu e originar din Ionia, ci din Caria ; căci, în vechime, toate femeile din Grecia purtau acelaşi costum, cel pe care-1 numim dorian" 47.

Această ultimă afirmaţie e foarte contestabilă şi nu suntem obligaţi să credem, în toate detaliile ei, nici povestea lui Herodot ; este foarte probabil că, în privinţa veşmântului feminin la Atena, schimbarea modei a fost rezultatul unei lungi evoluţii şi nu urmarea unui incident dramatic, cum e cel pe care-1 povesteşte istoricul. Dar nu încape îndoială că trebuie să reţinem deosebirea pe care o face el între peplos, care e în mod obişnuit de lină şi se prinde cu fibule, şi tunica de in, care e cusută, după cum trebuie să admitem şi că aceasta din urmă e mai recentă.

Grecii folosiseră dintotdeauna lina oilor lor pentru a-şi face veşminte, în timp ce inul, aşa cum am spus-o mai sus, era importat la început, mai ales din Ionia, şi numai ulterior a fost aclimatizat în mai multe regiuni din Grecia

propriu-zisă. Inul a fost deci multă vreme considerat ca o ţesătură de lux, iar întrebuinţarea lui nu s-a răspândit decât treptat, la început doar printre femeile elegante din clasa înstărită. Suntem îndreptăţiţi să credem însă şi că vechiul peplos de lână, chiar dacă a fost părăsit de cochete, a rămas totuşi veşmântul ţărănoilor şi al majorităţii femeilor din popor, ca să nu mai vorbim de sclave. Aşa cum arhitecţii Atenei alăturau, în Partenon, friza dorică şi friza ioniană, tot astfel atenienele purtau când peplosul numit „dorian", când tunica fină de in *(chiton)* cu creţuri mărunte, zisă „ioniană‘:. Pe unul şi acelaşi basorelief de la Eleusis, datat spre mijlocul secolului 5, Demeter este înveşmântată în peplosul sever, în timp ce fiica sa, Core, poartă tunica elegantă de in *8.

La fel ca peplosul, tunica de in este făcută tot dintr-o bucată dreptunghiulară de ţesătură, aşa cum iese ea de pe războiul de ţesut, numai că marginile laterale ale dreptunghiului sunt cusute una de cealaltă, iar cele două capete de sus, de-o parte şi de alta, sunt prinse pe umeri şi de-a lungul braţelor prin două cusături, şi uneori cu ajutorul fibulelor, astfel incit formează nişte mâneci larg răscroite. Cingătoarea creează un colpos mai mult sau mai puţin adinc, în funcţie de lungimea stofei. Adesea, tunica de in era plisată prin procedeul rudimentar al apăsării cu mina, căci se pare că cei vechi n-au ştiut să folosească fierul de călcat. în sfârşit, această tunică lungă poate avea, ca şi peplosul, o cută dublă pe piept şi pe spate.

gı
În

Peste tunică, veşmânt mai puţin călduros decât peplosul, femeile purtau iama tot felul de mantale : de pildă, un simplu şal, prins în diagonală pe imul dintre umeri, sau o mică manta rotundă *(enkyclon),* sau chiar un peplos care ţinea loc de manta, ori, în sfârşit, un himation lung, drapat, asemănător cu cel pe care-1 poartă bărbaţii, dar cu poalele căzând de obicei mai elegant, în faţă şi nu în

spate *(dhlanis).* Uneori, această manta, îndoită în lungime de mai multe ori, era ţinută pe spate şi sprijinită pe ambele braţe, căpătând astfel, pe vasele pictate, aspectul unei eşarfe Iun '49.

foarte preţuite, iar inul de calitate foarte fină ţesut la Patras era căutat de femeile elegante.

Euripide descrie o femeie a vremii sale probând un costum nou atunci când, în Mede ea, un mesager povesteşte cum fiica regelui Corintului, Glauke, care tocmai se căsătorise cu Iason, primeşte coroana şi tunica otrăvite, daruri ucigătoare pe care vrăjitoarea geloasă i le trimisese prin proprii ei fii :

„La vederea gătelii nu a mai putut răbda şi i-a făcut întru totul pe plac soţului ei. De-abia s-au depărtat de casă fiii tăi împreună cu tatăl lor, că a şi luat peplosul colorat spre a se înveşmânta cu el. Punându-şi coroana de aur pe inelele părului, îşi aranjază pieptănătura şi se priveşte într-o oglindă sclipitoare surâzând chipului neînsufleţit de acolo. Apoi, sculându-se din jilţ, ea străbătu încăperile aşezându-şi cu grijă piciorul strălucitor de alb, pierdută de fericire din cauza acestor daruri ; şi iarăşi şi iarăşi, înălţându-se din călcâie, îşi arunca ochii spre ele“ 52.

Acest ultim detaliu, cel mai pitoresc desigur, e uşor de înţeles : Glauke întoarce capul şi-şi priveşte călcâiele, ridi- cindu-se în vârful picioarelor ca să vadă cum îi cade rochia şi cum arată la spate.

*

Coroana de aur a prinţesei Glauke este una dintre acele podoabe scumpe pe care femeile din Grecia le puneau cu plăcere în păr când se găteau pentru o sărbătoare sau pentru o primire. în privinţa asta am văzut că atenienii din vremea războaielor medice, cu acel *crâbylos* împodobit cu „greieri^ de aur, nu erau mai puţin cocheţi decât nevestele lor, dar moda masculină a devenit curând mai austeră, cu excepţia anumitor împrejurări speciale, cum ar fi ceremoniile religioase sau mesele de

gală. Tinerii eleganţi din plasa avută, „cavalerii" cu plete lungi ai lui Arlstofan, nu dispreţuiau poate asemenea podoabe şi purtau chiar, uneori, inele de metal la glezne. Un „dandy“ ca poetul Agathon, care se fandosea îmbrăeându-se, zice-se, în femeie, purta desigur şi bijuterii, dar asta era o excepţie care îl făcea să se remarce. în epoca clasică, în împrejurările obişnuite ale vieţii, bijuteriile sunt practic lăsate numai femeilor, cu excepţia inelelor cu piatră pe care le foloseau bărbaţii pentru a-şi pune pecetea, cu argilă sau ceară, pe orice scrisoare sau document care voiau să rămână secret.

Femeile purtau destul de curent coliere, brăţări, cercei şi inele la picior. Colierele grele cu pandantiv din epoca mieeniană sau din cea arhaică – cum era colierul Harmoniei, pentru care şi-a uitat Eriphyle îndatoririle – ajung rare pe vremea lui Pericle şi sunt înlocuite cu lănţuguri mai uşoare, de care atârnă uneori amulete. Brăţările se poartă la încheietura mâinii, dar şi între cot şi umăr, atunci când partea de sus a braţului rămâne goală, neacoperită de peplos ; ele sunt nişte spirale ori nişte inele simple de aur sau de argint, care pot avea drept închizătoare o figurină ; foarte adesea, această bijuterie are forma unui şarpe încolăcit.

Obiceiul de a găuri lobul inferior al urechii pentru a atânna de el bijuterii e vechi de când lumea. Grecoaicele - din vremea lui Pericle nu mai purtau în urechi ornamentele grele şi complicate create de bijutierii micenieni, ci aveau, cel mai adesea, nişte discuri mici din metal preţios, împodobite cu o rozetă de pildă ; uneori atârnau de ele, în chip de amulete, nişte figurine mici reprezentind animale. In sfârşit, moda cu inelele trecute în jurul gleznei sau al pulpei era foarte răspândită şi pare să fi avut o valoare religioasă, sau mai curând magică (apotropaică).

Fireşte, femeile îşi ţineau bijuteriile închise într-un mic sipet pe care li-1 aducea o sclavă atunci când voiau să se gătească : această scenă este reprezentată adesea pe

vasele pictate ca şi pe reliefurile funerare, pe admirabila stelă a lui Hegeso, de pildă 53.

Printre accesoriile toaletei feminine se cuvine să amintim şi evantaiul şi umbreluţa, obiecte foarte folositoare într-o ţară atât de caldă şi de însorită ca Grecia.

Evantaiul grecesc *(rhipis)* nu are nimic comun cu evantaiul modern, cu cute care se string şi se pot desface în semicerc. El nu este decât o foaie cu miner şi are de obicei forma unei inimi ori a unei frunze de rodu-pământului sau de palmier, codiţa slujind de miner : aşa arată acele evantaie ţepene, făcute, pare-se, din bucăţi subţiri de lemn, pe care le folosesc tinerele femei elegante înfăţişate de figurinele de Tanagra54. Uneori se întâmplă ca evantaiul să fie circular şi să ia forma unei palmete. Aceste evantaie au diferite culori : verde, albastru, alb, uneori auriu.

Dimpotrivă, umbreluţa *(skiădion),* aşa cum c vedem reprezentată pe câteva basoreliefuri şi pe vasele pictate din secolul 5, seamănă mult, prin structura ei, cu umbrelele de astăzi : acest obiect este confecţionat dintr-o bucată rotundă de stofă întinsă pe mai multe spiţe prinse de un mal care alunecă liber de-a lungul unui băţ care-i slujeşte de mâner. Printr-un rafinament de eleganţă se aşezau uneori franjuri la capătul spiţelor, pe toată circumferinţa umbrelei. Umbrela de soare (care putea fi folosită şi ca umbrelă de ploaie) nu este reprezentată închisă decât rareori. Aproape întotdeauna ea este ţinută de un sclav care merge în urma femeii pe care o protejează. Aceste umbrele par să fi avut un rol religios analog cu cel al baldachinelor purtate la unele procesiuni, de pildă la Panatenee sau la. Skiroforii, când se purta o umbrelă albă înaintea preotului lui Poseidon şi a preotesei Atena, dar ele erau şi un obiect profan, cu ajutorul căruia îşi apărau albeaţa tenului femeile elegante.

Socrate şi, fără îndoială, mulţi sclavi şi mulţi oameni de rând mergeau în picioarele goale pe străzile Atenei şi

pe drumurile din împrejurimi. Personajele- reprezentate pe vasele pictate poartă destul de rar încălţăminte şi. este neîndoielnic că, în casă, bărbaţii ca şi femeile şedeau de obicei desculţi la Atena. Afară însă, sandalele şi pantofii erau folosiţi în mod curent. Cu toate acestea, meschinul lui Teofrast, din spirit de economie, nu se încălţa decât la amiază !

Pentru încălţăminte, ca şi pentru pălării, despre care vom vorbi în curând, este greu să stabilim o corespondenţă între multele nume pe care le cunoaştem din texte şi reprezentările figurate pe care ni le oferă monumentele multe dintre identificările propuse rămân nesigure. încălţămintea era făcută adesea pe măsură ; în acest caz, cizmarul tăia. talpa după piciorul clientului său 55. Sandalele constau doar din nişte tălpi, care puteau fi de plută, de lemn sau de piele, prinse cu nişte curele legate în jurul gleznei şi al degetelor ; piciorul rămânea descoperit. *Embâs,* gheata de tip obişnuit pe care o purtau oamenii- în timpul călătoriilor, este o încălţăminte' înaltă, cu şireturi în faţă şi" terminată în partea de sus cu un fel de rever ; ea seamănă cu cizmele cu carâmbul scurt. *Endro- mis* este un obiect destul de asemănător, dar nu are revere. Coturnul, care vine din Lidia şi: pe care I-a transformat Eschil, se zice,, pentru a-1 adapta la teatru, este un pantof cu talpa groasă mai puţin ajustat pe picâor decât celelalte tipuri de încălţăminte ; dte aici vine şr poreclă Coturnul dată omului de start Teramene de către duşmanii1

săi, care n acuzau că trece prea uşor de la un partid la altul5B.

Pantofii de damă aveau forme mult mai variate şi mai elegante. Numele unora dintre ele, cum ar fi *persicâi* sau *laconicdi,* le dezvăluie in mod limpede originea, dar este mai greu să le descriem. Ştim că pentru a părea mai înalte, femeile foloseau un fel de talonete pe care le puneau între picior şi pantof, căci cizmarii din antichitate par să nu fi cunoscut tocurile prinse sub pantof. Un poet comic spune :

„Dacă o femeie e prea scundă, ea îşi pune plută în pantofi". Pielea din care se face încălţămintea feminină era vopsită în diferite culori : negru, roşu, alb sau galben. Ca şi în cazul veşmintelor, meşterii din mai multe oraşe fabricau modele renumite, de pildă cei din Argos, din Sikyon şi din Rodos.

Un mim de Herondas ne face să intrăm în prăvălia unui cizmar care este, în acelaşi timp, şi negustor de pantofi, ca mulţi dintre confraţii săi. La drept vorbind, acest mim datează din secolul 3, dar este foarte probabil că încă din secolul 4 femeile elegante din Atena găseau la furnizorul lor un sortiment bogat de pantofi şi că scena pe care o descrie Herondas s-ar fi putut petrece aproape aidoma ou cincizeci sau cu o sută de ani mai devreme. Două cliente intră în prăvălie, iar cizmarul Kerdon începe imediat să se agite în jurul lor ; le ajută să se aşeze, îşi ocărăşte servitorii şi le arată feluritele modele din colecţia sa, lăudându-i foarte tare calităţile. Aflăm, în trecere, că în atelierul lui lucrează treisprezece sclavi, iar Kerdon spune :

„Priviţi aceste modele de tot felul : de Sikyon, de Ambracia, galben canar, uni, verde papagal, espadrile, fără călcâi, papuci, pantofi din Ionia, înalţi, de casă, decoltaţi, roşii ca racul, sandale, încălţăminte din Argos, stacojie, stil „tânăr“, pentru mers ; spuneţi fiecare ce vă doreşte inima...

O clientă : Perechea asta pe care tocmai ai luat-o cu cit mi-o vinzi ? Dar nu ne pune pe fugă cu un tunet prea puternic („Nu te arunca la preţ" am spune noi).

Kerdon : Evalueaz-o chiar tu, dacă vrei şi fixează-i preţul cum crezi. Dar spune un preţ care să nu le ia pâinea celor care mânuiesc uneltele...

Clienta : Ce tot bombăni ? Nu poţi spune de-a dreptul preţul, oricare ar fi el ?

Kerdon : Doamnă, perechea asta face o mină (adică o sută de drahme, o sumă destul de mare) ; poţi ş-o întorci şi

pe-o parte şi pe alta : Atena însăşi dacă ar vrea s-o cumpere, nu i-aş putea-o lăsa mai ieftin mid cu un gologan.

Clienta : înţeleg acum, Kerdon, de ce e aşa plină prăvălia ta de marfă frumoasă şi scumpă : vezi să-i porţi bine de grijă."

Şi tocmeala continuă, pe acelaşi ton glumeţ 57.

Rămâne, în sfârşit, capitolul pălării. De obicei, bărbaţii merg cu capul gol pe stradă şi nu şi-l acoperă decât la ţară ; în oraş, numai străinii în trecere poartă pălărie. La război se pune pe cap o cască de metal. PugOiştii – noi am spune boxerii – au pentru cap apărători de piele.

Pilosul este o pălărie aspectuoasă, înaltă, mai mult sau mai puţin conică şi ascuţită ca formă, care putea avea un cozoroc pentru a feri faţa de razele soarelui şi putea comporta diferite ornamente. în mod obişnuit, el era făcut din fetru, dar dintr-un fetru de bună calitate şi destul de ţeapăn ca să nu se turtească prea uşor. Uneori era făcut şi din piele sau chiar din metal. Herodot numeşte *pilos* tiara înaltă a perşilor 58. Acest aeoperământ de cap putea sluji şi drept cască militară59.

Cuvintul *pilldion,* diminutivul lui *pilos,* desemnează de fapt un tip de pălărie destul de diferit (tot astfel, pentru noi, o *caschetă* nu este propriu-zis o cască *mică).* Format doar dintr-o calotă de fetru sau de lină, un pilldion este, în primul rând, un fel de scufie de noapte pe care medicii o recomandau uneori bolnavilor, s-o poarte ca să le ţină cald la cap00. Aceeaşi tichie, fără cozoroc şi fără niciun ornament, era purtată la ţară de sclavi şi de oamenii de rând : ţărani, păstori, meseriaşi, marinari, barcagii. Cu ea îşi acoperea capul zeul Hefaistos, deoarece el este patronul lucrătorilor. Unui atenian eu oarecare poziţie socială i-ar fi fost ruşine să se plimbe pe străzile Atenei cu o pălărie atât de ordinară, atât de neîngrijită : Solon a făcut totuşi acest lucru, într-o împrejurare cu totul deosebită, dar el nu urmărea decât să lase să se creadă că

e scrântit la cap 01.

Pălăria numită *kyne* este o tichie de piele (din piele de câine în sens etimologic) foarte apropiată de pilldion, ca formă şi întrebuinţare.

Pilosul,-chiar şi când avea cozoroc, apăra destul de prost faţa de dogoarea soarelui. De aceea călătorii – ca şi Hermes, mesagerul zeilor – poartă de preferinţă un *petasos,* o pălărie mare de fetru sau de pai cu borurile foarte late şi cu calota joasă, prevăzută cu un şiret care-ţi lasă posibilitatea s-o împingi înapoi şi s-o porţi pe spate. O astfel de pălărie trebuia să fie legată pe cap fiindcă era luată de vânt cu uşurinţă, dar era o pavăză eficace împotriva soarelui şi a ploii.

Femeile îşi acoperă capul, aşa cum am mai spus-o, cu un colţ de tunică sau de manta, ridicat in chip de glugă. Am mai vorbit şi de *kecryphalos,* care este un fel de eşarfă, de „batic" prins în jurul părului mai degrabă dedt o adevărată pălărie. Femeile mai dispun însă şi de o pălărie rotundă, cu borurile late şi cu o ridicătură ascuţită în centru, numită *tholia,* care este, de fapt, un fel de petasos. Statuetele de Tanagra ne arată cu cită distincţie ştiau să poarte tholia femeile elegante.

CAPITOLUL VII

Mese, jocuri şi distracţii

Ziua de lucru ca şi întrunirile de tot felul, prilejuite de lucrările Adunării şi ale tribunalelor sau de sărbătorile religioase, începeau de regulă la răsăritul soarelui. înainte de a pleca de acasă, de cum se iveau zorile, atenianul îşi lua micul dejun *(acratismos)* care era format din câteva bucăţi de pâine de orz sau de grâu muiate în puţin vin curat *(âcratos).* El putea face mai copioasă această primă masă din zi, adăugându-i măsline sau smochine.

Subdiviziunile zilei – orele – nu puteau fi socotite cu precizie în Grecia antică. în vechime, diferitele momente ale zilei erau desemnate în chip vag şi se vorbea de zorii zilei, de ora când activitatea din piaţă este în toi (către

jumătatea dimineţii), de amiază, de după amiază şi de seară. Cu toate acestea, încă din secolul 5, grecii aveau la dispoziţie două aparate de măsurat timpul : cadranul solar sau *gnomon,* preluat din Orient, şi clepsidra sau ceasornicul cu apă, care indica durata prin scurgerea regulată a unei anumite cantităţi de lichid. Orologiul hidraulic, bazat pe acelaşi principiu ca şi clepsidra, nu exista în epoca clasică. Practic, la Atena, acul vertical aşezat de astronomul Meton pe planul orizontal al gnomonului de pe Pinyx sau acele celorlalte cadrane solare, dintre care unele erau portabile, indicau, cu ajutorul lungimii variabile a umbrei proiectate, momentul stabilit pentru **o** întâlnire sau pentru o invitaţie. Lungimea acestei umbre era măsurată în picioare. în Adunarea femeilor, Praxinoa îi spune soţului ei : „Tu n-o să ai altă grijă, când umbra va fi de zece picioare, decât să mergi, foarte dichisit, la masă“ *1.* Un fragment din poetul comic Eubulos ne vorbeşte despre un rnincău care „fiind invitat la masă de cineva, cum prietenul său îl rugase să vină când umbra de pe cadran va măsura douăzeci de picioare, s-a dus s-o măsoare în zori, la răsăritul soarelui şi a apărut când umbra avea chiar douăzeci şi două de picioare ; el a explicat atunci că a întârziat puţin fiindcă a avut treabă şi aşa s-a dus în vizită în zorii zilei“ 2. Cum toate invitaţiile la masă se făceau pentru seara, asta e ca şi cum o persoană invitată pentru ora opt ar fi venit la opt dimineaţa. Chiar după răspândirea gnomonului, grecii nu par să fi deprins obiceiul de a numerota în mod normal orele cu începere de la răsăritul soarelui, aşa cum aveau să facă romanii. Subdiviziunile zilei au rămas întotdeauna la ei foarte vagi şi aproximative, lucru care avea să le influenţeze chiar ritmul vieţii.

Către mijlocul zilei sau în cursul după-amiezii, grecii iau o masă destul de sumară şi de rapidă *(ariston).* Unii dintre ei iau şi spre seară o gustare *(hesperisma),* însă masa cu mult cea mai abundentă are loc, de obicei, tocmai

la sfârşitul zilei sau chiar după căderea nopţii : e masa de seară *(deipnon).*

Ce mâncau oare grecii într-o zi ca oricare alta, la ei acasă ? Cei mai mulţi dintre ei, şi mai ales atenienii, erau renumiţi pentru o sobrietate pe care o explică în mare parte clima şi slaba fertilitate a pământului. Cu toate acestea, locuitorii îmbelşugatei Beoţii treceau drept mâncăi şi ceilalţi îşi bateau joc de lăcomia, ca şi de prostia şi de grosolănia lor. însă pasiunea exclusivă pe care se pretin- dea că o au pentru mâncarea bună şi pentru beţii nu era poate decât rezultatul prejudecăţilor unor vecini răuvoitori 3. Regimul alimentar al spartiaţilor, dimpotrivă, trecea drept mai frugal chiar decât cel al atenienilor, dar poate că această părere se datora unui „miraj" invers.

Homer îi numea pe oameni „cei care mănâncă făină". Cerealele, în esenţă grâul şi orzul, pe care am spus că atenienii erau siliţi să-l importe în mari cantităţi, formau baza alimentaţiei lor. Când Platon, în Republica sa, vrea să schiţeze tabloul unei vieţi sănătoase şi primitive, el scrie :

„Ca hrană, oamenii vor face, desigur, fie din orz, fie din grâu, făina pe care o vor prăji sau o vor frământa ; vor face din ea plăcinte frumoase şi pâini care vor fi servite pe paie sau pe frunze foarte curate" 4.

Din făina de orz frământată se obţine o plăcintă *miza* hrana de bază a vieţii de toate zilele. După o recomandare a lui Solon, pâinea făcută cu adevărat din grâu *(ârtos),* rotundă ca formă, nu trebuia să fie mâncată decât în zilele de sărbătoare. Nu încape însă nicio îndoială că în Atena secolului lui Pericle se găsea în fiecare zi atât pâine de grâu cât şi *mâza* la brutar (în vreme ce altădată fiecare familie îşi cocea singură pâinea), dar *mâza* era mai ieftină şi oamenii săraci erau siliţi de obicei să se mulţumească cu ea.

Orice aliment solid care se serveşte la masă pe lângă pline se numeşte *opson :* legume, ceapă, măsline, carne, peşte, fructe şi dulciuri. Legumele erau rare şi relativ

scumpe la oraş, cu excepţia bobului şi a lintei care se consuma mai ales sub formă de piureu *(etnos) :* asta este hrana grea şi consistentă pe care Heracles, mâncău ca nimeni altul, o înghiţea cu lăcomie, din cât spune Aristofan5. Se consuma şi foarte mult usturoi şi tot atâta brânză şi ceapă, mai ales în armată, unde mofturoşii găseau că această hrană este monotonă şi vulgară®. Măslinele existau din belşug în Atica, cel puţin înainte de războiul peloponeziac, şi chiar dacă slujeau în special la fabricarea uleiului, multe dintre ele erau mâncate crude.

Carnea era scumpă, cu excepţia cărnii de porc (un purcel de lapte costa trei drahme7), iar oamenii săraci de la oraş n-o mâncau decât din când în când, ou prilejul sacrificiilor, căci mai toate sărbătorile religioase aveau şi scene de abator şi de măcelărie şi se terminau cu un chiolhan.. La ţară însă, proprietarii înstăriţi puteau mânca adesea carne de pasăre, de porc, de ied, de oaie, fără să mai vorbim de vânatul pe care şi-l puteau procura oricând.

Cei mai mulţi dintre atenienii de la oraş trebuie că se hrăneau mult mai adesea cu peşte decât cu carne. Este oricum semnificativ că *âpson,* cuvântul care desemnează, aşa cum spuneam, tot ce se mănâncă alături de pâine, s-a specializat cu timpul şi a ajuns să se folosească mai ales în legătură cu peştele, astfel încât de aici derivă cuvântul care în greaca modernă înseamnă „peşte". Alături de pâine, peştele era, probabil, principala hrană a populaţiei urbane. Orice creştere a preţurilor la sardelele de Faleron îi neliniştea pe oamenii sărmani care se temeau să nu fie aduşi în situaţia de a se lipsi de una din mâncărurile lor obişnuite, ba chiar de cea mai apreciată dintre ele. Piaţa de peşte era una dintre cele mai aglomerate şi mai pitoreşti din Agora. Unele specii, deosebit de gustoase şi cu mare trecere, costau prea scump ca să apară pe masa săracului, cum ar fi de pildă faimoşii ţipari din lacul Copais, căci atenienilor le plăcea şi peştele de apă dulce, şi peştele de mare, de exemplu tonul. Le plăceau şi fructele

de mare, scoici şi moluşte, ca şi sepiile şi calmarii care se găsesc din belşug pe coastele insulei Eubeea şi care sunt, pentru pescarii din Eretria, un venit atât de important încât acest oraş îşi luase, ca semn distinctiv pentru monedele sale, un calmar8. Negustorii de alimente conservate vindeau peşte şi came păstrate în saramură sau afumate.

Masa se putea termina cu un desert *(trâgema) :* fructe proaspete sau uscate, mai ales smochine, nuci şi struguri, sau prăjituri cu miere.

Mâncarea o făceau în mod obişnuit femeile din casă, mai ales sclavele. Totuşi, încă din secolul 4, vedem că apar bucătari şi cofetari profesionişti, dintre care unii redactează chiar „Arte culinare". Platon îi aminteşte pe „Thea- rion cofetarul, Mithaicos autorul unui tratat despre bucătăria siciliană şi Sarambos negustorul de vinuri, trei cunoscători extrem de pricepuţi la prăjituri, la bucătărie şi la vinuri" 9.

Cele mai multe feluri se mâncau cu mina, căci nu se cunoştea furculiţa. Plăcintele plate de *mâza* sau de grâu puteau foarte bine să ţină loc de farfurie, dar se foloseau şi talere şi străchini de lemn, de pământ ars sau de metal şi, pentru a mânca pireul sau terciul, se întrebuinţau nişte linguri destul de asemănătoare cu ale noastre, care aveau uneori minerul bogat împodobit. Pentru came era nevoie să se folosească cuţitul.

Mâncarea ceţi mai preţuită de spartiaţi la mesele lor colective *(syssitiai)* este faimoasa zeamă neagră, un fel de tocană foarte picantă în care intrau ca ingrediente carnea de porc, sângele, oţetul şi sarea. Plutarh ne povesteşte că, pentru a gusta această celebră mâncare, „un rege din Pont a cumpărat un bucătar laconian şi l-a pus să-i gătească zeama neagră ; a găsit-o proastă la gust, ceea ce l-a făcut pe bucătar să-i spună : -Rege, această mâncare trebuie să fie consumată doar după o baie în Eurotas»" 10. Această anecdotă ne confirmă incidental existenţa obiceiului de a

face baie înainte de masa de seară, chiar şi la Sparta, unde hidroterapia nu prea era la preţ, aşa cum am mai spus-o.

Un aliment intermediar între lichide şl hrana solidă este aşa numitul *kykeon,* băutura rituală a misterelor de la Eleaisis, pe care o consumau cu dragă inimă şi ţăranii greci la ei acasă. Era un amestec de fiertură de orz şi de apă, în care se puteau pune, pentru miros, diferite plante, cum ar fi busuiocul cerbilor, menta sau cimbrişorul – mâncare frugală, dar despre care se credea că are proprietăţi medicinale :

In Pacea lui Aristofan, Trigeu, care se teme să nu facă vreo indigestie mâncând prea multe fructe, primeşte de la Hermes sfatul să bea un kykeon cu busuiocul cerbilor. S-ar părea că aceasta este o formulă ţărănească. în aceeaşi piesă, corul mai laudă kykeon-ul şi ca pe o specialitate a vieţii la ţară. Printre binefacerile păcii pe care ţăranul le-a regăsit întorcându-se acasă, figurează şi kykeon-ul cu cimbrişor, cu care se delectează el în toiul verii. Un pasaj din Caracterele lui Teofrast ne arată foarte bine caracterul popular al kvkeon-ului şi ostilitatea lumii bune faţă de această băutură rustică. ..Bădăranul" lui a băut un *kykeon* înainte de a veni la Adunare şi, în faţa vecinilor pe care-i deranjează felul cum îi miroase gura, susţine că niciun parfum nu miroase aşa plăcut ca cimbrişorul4* n. Pentru băut se foloseau pahare, cum este *câthon-ul* laconian, făcut desigur din lemn sau din metal şi practic mai ales la armată, după cum ne spune Plutarh :

„Smalţul lui nu lăsa să se vadă murdăria apei pe care soldaţii erau nevoiţi s-o bea şi care le-ar fi făcut silă dacă ar fi văzut-o ; în plus, noroiul care mânjea apa era oprit înăuntru de marginile paharului şi apa ajungea astfel mai curată în gură44 ,2.

La Atena însă, în casele oamenilor, se foloseau mai mult cupele de pământ ars.

Băutura cea mai răspândită era, fără îndoială, apa, căreia cunoscătorii ştiau să-i preţui'ască gustul şi

prospeţimea. Se bea şi lapte, mai ales de capră, şi un fel de hidro- mel, un amestec de miere şi apă. Insă viţa-de-vie procura băutura regească, „darul lui Dionysos“. La ţară, după culesul viilor se bea must dulce. Prepararea vinului se făcea prin procedee destul de diferite de cele actuale : vinul nu era lăsat să fermenteze în tocitoare niciun timp îndelungat, nici în chip sistematic, astfel încât conservarea preţiosului lichid nu era uşoară. Pentru a o obţine se amesteca vinul cu apă sărată sau cu alte ingrediente, al căror adaos ne duce cu gândul la tratamentul aplicat astăzi în Grecia vinului *retsinâto,* cu toate că anticii, din câte ştim, nu au pus niciodată răşină în vin. Se mai puneau şi mirodenii, ca de pildă, cimbrişor, mentă şi scorţişoară, şi uneori chiar miere. Se făcea şi vin fiert. Fiecare din ţinuturile care produceau un vin celebru avea propriile lui metode de preparare.

Vinul care urma să fie consumat pe loc era pus în burdufuri din piele de capră sau de porc, iar cel care trebuia să fie exportat era turnat întâi în vase mari de pământ ars care jucau rolul butoaielor noastre, apoi în amfore, tot de argilă, care aveau pereţii interiori unşi cu smoală. Toartele acestor amfore purtau o ştampilă pe care apărea numele negustorului şi al unor magistraţi locali ; această pecete garanta oarecum marca produsului. Vinurile de Thasos, de Chios, de Lesbos, de Rodos şi altele, din alte locuri, erau deosebit de faimoase. Exportul şi importul vinurilor era controlat, la Thasos de pildă, prin legi care sancţionau fraudele şi asigurau, pare-se, un adevărat protecţionism 1S.

Destul de rar se bea vinul curat *(âcratos).* înainte de orice masă se făcea un amestec de vin şi apă, mai mult sau mai puţin tare, într-un vas numit crater. în 11 i a d a, când îi primeşte la el pe solii lui Agamemnon, Ahile îi spune lui Patrocle : „Adu-ne-ncoace o cană de vin (un crater), o Patrocle, şi lasă / Vinul mai tare să fie şi dă un pocal fiecărui..." 14 La fel şi în epoca clasică, vinul era mai mult

sau mai puţin lungit cu apă după împrejurări. Slujitorii îl scoteau din crater cu nişte polonice lungi, întoarse la capăt, făcute din metal sau din argilă, ori cu ajutorul unor *oinochoai,* şi umpleau apoi cupele mesenilor. Vinul era folosit şi în ceremoniile religioase, când se aduceau libaţii în cinstea zeilor, dar cultul anumitor divinităţi nu admitea vinul şi lor li se aduceau libaţii de lapte.

*

Spartiaţii îşi luau cu regularitate masa în comun *(syssitiai),* însă toţi grecii au îndrăgit mult veselia banchetelor prilejuite de sărbătorile de familie, de sărbătorile cetăţii sau de orice eveniment vrednic de a fi sărbătorit : felurite succese, mai ales la întrecerile atletice sau poetice, sosirea sau plecarea unui prieten. Banchetele *(sym- pâsia)* au dat chiar naştere unui gen literar, aşa cum o dovedesc încă, printre altele, Banchetul lui Platon şi a! lui Xenofon şi, mult mai târziu, Discuţiile la masă *(Symposiacâ)* ale lui Plutarh şi Deipnosophistâi de Athenaios.

Cuvântul *symposion,* pe care-1 traducem prin „banchet", înseamnă de fapt „întrunire de băutori". Pentru a înţelege mai bine acest lucru trebuie să ştim că orice masă cu invitaţi şi orice banchet al unei confrerii religioase sau al unei asociaţii oarecare *(thâasos)* comporta două faze distincte şi succesive : în primul rând, domolirea foamei, în cursul mesei propriu-zise ; în al doilea rând (dar această parte, care apărea a doua în timp, nu era nicicum secundară, de vreme ce de la ea vine numele de symposion şi durata ei era de obicei mult mai mare), consumul băuturii, vin mai ales, însoţit de tot felul de distracţii la care participau toţi şi care au variat, fireşte, odată cu locurile şi cu epocile : conversaţii, jocuri de societate, audiţii muzicale, spectacole de dans etc. Insă n-ar trebui să se creadă că din prima parte lipsea cu totul băutura, iar din a doua, alimentele solide : ştim, dimpotrivă, că mesenii puteau cere de băut în timp ce rnâncau, dacă doreau, iar

ulterior, in decursul symposion-ului propriu-zis, ei continuau adesea să ronţăie „dulciuri'1 *(tragemata)* ca să-şi stârnească setea : fructe uscate sau proaspete, prăjituri, bobi sau mazăre prăjită etc. 15

La Atena, ca şi la syssitiile spartiate, nu este vorba niciodată decât de ospeţe între bărbaţi şi aici se vede limpede acel caracter al societăţii greceşti pe care I-am indicat încă din capitolul al IV-lea, în legătură cu educaţia : femeile libere sunt excluse cu străşnicie din aceste întruniri ale vieţii sociale, precum şi din toate cele ale vieţii politice. Ele au în schimb, e adevărat, cu prilejul anumitor sărbători religioase, nişte banchete rezervate sexului lor, de pildă, la Atena, de Tesmoforii. în Banchetul lui Platon, Diotima, străina din Mantineea, nu figurează printre invitaţi : Socrate se mulţumeşte să relateze vorbele pe care pretinde că le-a auzit de la ea şi care, în ciuda acestei ficţiuni literare, nu sunt, desigur, decât o expunere a propriilor sale idei, sau, mai degrabă, a ideilor celui care a scris dialogul, Platon lfl. De fapt, în secolul lui Pericle, femeile nu apar în mod normal la banchete decât pentru a-i servi pe bărbaţi şi pentru a-i distra, îndeosebi în partea a doua a întrunirilor, în calitate de muzicante, dansatoare sau curtezane.

Mai mulţi prieteni sau membrii unui singur grup *(he-tairia)* hotărau uneori să se întrunească pe rân d la câte unul din ei, aducându-şi fiecare partea lui de merinde şi de băutură : o asemenea masă era un erano.s. De cele mai multe ori însă, oaspeţii erau invitaţi la banchet de o gazdă destul de bogată pentru a suporta lără ajutor din afară toate cheltuielile cerute de întrunire. Se pare că de obicei aceste invitaţii erau destul de improvizate : te întâineşti cu prietenii în Agora sau pe stradă şi-i inviţi la masă ; se întâmplă şi ca un musafir să-şi aducă, din proprie iniţiativă, un prieten pe care stăpânul casei nu-1 poftise. Paraziţii, de care-au râs atâta poeţii comici, sunt întotdeauna în căutarea unei ocazii de a mânca şi de a bea

bine.

Odată ajunşi la casa gazdei, oaspeţii se descalţă, iar sclavii le spală picioarele ; se trece pe urmă în sala banchetului. Mesenii au adesea cununi făcute din ghirlande de frunze ori de flori şi pot purta şi pe piept nişte podoabe numite *hypothymides*n. In general, ei mănâncă stind culcaţi sau, mai bine zis, cu picioarele întinse pe un pat, dar cu trunchiul drept sau înclinat uşor, sprijinit pe perne şi pe suluri, aşa cum se vede atât de des pe vasele pictate şi pe basoreliefurile care înfăţişează scene de banchet. Numărul şi aşezarea acestor paturi erau, fireşte, variabile : de obicei se lungeau pe acelaşi pat doi meseni, uneori chiar trei. Se puneau, ca şi astăzi, probleme de întâietate şi de etichetă. Locurile de onoare erau cele de lingă stăpânul casei, care putea indica el însuşi fiecărui oaspete ce loc să ocupe, dar n-o făcea întotdeauna. Mesele sunt mici şi portabile ; poate exista câte una de fiecare mesean ori câte una de fiecare pat; unele sunt pătrate sau drep- unghiulare, altele rotunde, cu trei picioare. Sclavii aşează pe ele mâncarea împărţită în porţii, pe farfurii sau în vase.

De îndată ce s-au instalat mesenii, sclavii le oferă ibricul şi ligheanul, ca să se spele pe mâini *(chernips),* obicei cu atât mai util cu cit cele mai multe feluri de mâncare urmează să fie consumate cu degetele. Cina începe adesea printr-un *proporţia,* cuvânt pe care am fi ispitiţi să-l traducem prin „aperitiv11 : este de fapt o cupă de vin parfumat cu mirodenii care trece din mină în mină înainte de a se aduce mâncărurile 18. La masă nu există şervete ; mesenii se şterg cu cocoloaşe din miez de pâine pe care le aruncă apoi, împreună cu oasele şi cu celelalte resturi, la câinii din casă, care circulă printre picioarele meselor şi ale paturilor, aşa cum se vede atât de des pe monumentele figurate.

Unii dintre oaspeţi, care n-au fost poftiţi decât la *symposion*-ul propriu-zis, pot sosi după sfârşitul cinei.

Cheful începe cu libaţiile obişnuite în cinstea zeilor, şi mai ales în cinstea lui Dionysos, „divinitatea cea bună'1 care a dăruit oamenilor vinul. Libaţia se face bând o cantitate mică de vin curat şi vărsând câteva picături din el, în timp ce invoci numele zeului. Apoi i se cânta lui Dionysos un imn. In sfârşit este desemnat, adesea prin tragere la sorţi cu ajutorul zarurilor, „regele banchetului11 *(sympostar-chos)* a cărui principală funcţie va fi să stabilească proporţiile amestecului de vin şi de apă care urmează să fie făcut în crater şi să hotărască câte cupe va trebui să golească fiecare mesean. Se obişnuieşte să se bea rând pe rând în sănătatea tuturor participanţilor. Cel care nu-i dă ascultare regelui banchetului trebuie să execute un fel de pedeapsă, cum eu* fi, de pildă, să danseze gol sau să facă de trei ori înconjurul sălii ducând-o în braţe pe cântăreaţa la oboi, a cărei prezenţă este obligatorie. Adesea, banchetele se termină cu o beţie generală şi vasele pictate ne înfăţişează uneori femei care sprijină şi—î duc cu greu acasă pe nişte beţivi ajunşi în ultimul haL

In Banchetul lui Platon, il vedem mai întâi pe Socrate îndreptându-se „bine spălat, cu sandale în picioare, lucruri care nu-i stăteau în obicei" spre casa poetului Agathon care l-a poftit să sărbătorească împreună cu câţiva prieteni victoria pe care tocmai o câştigase la concursul de tragedie. Pe drum, Socrate invită din proprie iniţiativă un prieten pe care-1 întâlneşte, pe Aristo- demos, care nu fusese poftit de Agathon, şi, cum Socrate rămâne deodată în urmă pentru a medita la o problemă care atunci îi venise în minte, Aristodemos e cel care soseşte primul. Agathon îl invită pe dată şi trimite un servitor să-l caute pe Socrate, apoi îl roagă pe Aristodemos să ia loc pe patul pe care este deja instalat medicul Erysimachos, iar un sclav îi aduce apă să se spele pe miini. Agathon le porunceşte servitorilor să aducă bucatele fără să-l mai aştepte pe Socrate, care soseşte în sfârşit când masa e în toi.

„Apoi, după ce Socrate s-a instalat pe pat (lingă

Agathon, ocupând deci locul de onoare) şi a mâncat, iar ceilalţi au făcut la fel, au adus cu toţii libaţii, au cântat imnul zeului (Dionysos) şi au împlinit celelalte rituri, după obicei. Pe urmă se apucară de băut" 19.

întâmplător însă, mesenii băuseră rrtult cu o seară înainte şi de aceea ei cad la învoială ca „în loc să folosească această întrunire pentru a se îmbăta, să fixeze ca regulă pentru băut simpla plăcere", fără să existe nicio obligaţie pentru nimeni, adică fără ca vreun simposiarh ales să-i fixeze fiecăruia câte cupe de vin trebuie să golească. Apoi, Eryximachos propune „să se descotorosească de cân- tăreaţa la oboi care tocmai intrase (să-şi cânte singură, spune el, sau, dacă vrea, să cânte pentru femeile din casă !) şi să petreacă timpul dt stau împreună discutând despre un subiect dinainte stabilit". Atunci Fedru propune, ca temă de discuţie, elogiul dragostei20.

Aici apar în text, unul după altul, discursul lui Fedru, al lui Pausanias, al lui Eryximachos (căruia poetul Aristofan îi cedează locul fiindcă pe el îl supără un sughiţ persistent, fapt care-i atrage din partea medicului o „prescripţie" privind feluritele mijloace de a scăpa de sughiţ), apoi cel al lui Aristofan (căruia îi trecuse sughiţul), pe urmă, după un interludiu, al lui Agathon şi, în sfârşit, discursul lui Socrate, care dialoghează mai întâi cu Agathon, după metoda lui obişnuită, iar apoi expune propriile sale idei despre subiect, sau, mai bine zis, ideile lui Platon, punându-le în gura preotesei Diotima.

De^abia a terminat de vorbit Socrate că deodată „cineva a izbit în poarta de la curte, de unde venea o mare larmă, făcută pare-se de nişte cheflii, împreună cu o cântăreaţă la oboi a cărei voce se putea auzi". Agathon le porunceşte sclavilor să vadă ce se întâmplă : „Atunci s-a auzit neîntârziat, în curte, vocea lui Alcibiade, complet beat, care striga cât îl ţinea gura să i se spună unde e Agathon şi să fie dus la el. A fost condus deci la meseni,

sprijinit de cântăreaţa la oboi şi de unii dintre tovarăşii săi. Iată-1 ajuns pe pragul sălii, cu un fel de cunună stufoasă din frunze de iederă şi din viorele pe cap şi cu un foarte mare număr de bentiţe : «Bună seara, domnii mei, zise el. Primiţi să bea cu voi un om beat – beat criţă, pe cuvânt ? Sau trebuie s-o ştergem de-aici, după oe-1 vom acoperi măcar cu aceste ghirlande pe Agathon, de dragul căruia am venit de fapt ?►>“ 21

Alcibiade este poftit să intre şi vine să se-aşeze pe patul stăpânului casei, între acesta şi Socrate, pe care la început nu-1 recunoaşte. Agathon le porunceşte servitorilor să-l descalţe.

Atunci Alcibiade proclamă că toţi trebuie să bea şi se numeşte singur simposiarh, cu propria lui autoritate de beţiv. El cere să i se aducă o cupă mare de vin sau mai bine, spune el, acest *psycter,* un vas pentru răcirea lichidelor, despre care povestitorul spune că avea opt *colylai,* adică peste doi litri şi un sfert*2i.* Vasul este umplut, el îi goleşte, silindu-1 apoi pe Socrate să bea aceeaşi cantitate de vin. După aceea, rugat să vorbească, Alcibiade rosteşte celebrul său elogiu al lui Socrate : *in vino veritas*23. Pe urmă, Socrate vrea să facă şi el elogiul lui Agathon şi-l roagă pe acesta să-şi schimbe pe pat locul cu Alcibiade, ca să ajungă din nou lingă el.

„Deodată apare la poartă o nouă ceată de cheflii şi, găsind-o deschisă fiindcă tocmai ieşea cineva, dau năvală până la noi şi se instalează pe paturi. O hărmălaie generală s-a produs atunci în sală şi, pierzându-se orice rin- duială, toţi au fost siliţi să bea vin fără nicio socoteală11 24.

Unii meseni pleacă atunci, alţii adorm ; Agathon, Aristofan şi Socrate rămân singuri să bea şi să tăifăsu- iască. în cele din urmă, Aristofan şi, după el, Agathon sunt biruiţi de somn. Atunci Socrate, care putea înghiţi cele mai mari cantităţi de vin fără să aibă nimic, „se ridică şi plecă ; el se îndreptă spre Liceu şi, după ce se spălă, îşi petrecu restul zilei întocmai cum ar fi făcut-o în orice altă

împrejurare. Apoi, după ce şi-o petrecu în felul acesta, spre seară, se întoarse acasă ca să se odih- nească“. Aşa se termină Banchetul lui Platon.

Cel al lui Xenofon începe cu un scurt preambul şi continuă astfel : „La Marile Panatenee au avut loc curse de cai. Callias fiul lui Hipponicos l-a adus acolo pe tânărul Autolycos pe care-1 preţuia şi care tocmai câştigase premiul lui pancrâtion. După sfârşitul curselor, Callias se îndreptă spre casa pe care-o avea la Pireu, urmat de Autolycos, de tatăl acestuia şi de Nikeratos. li zăreşte pe Socrate, Critobul, Hermogene, Antistene şi Charmide“ şi-i invită pe toţi, ca şi pe Autolycos cu tatăl său, la cină, chiar în seara aceea fără îndoială pentru a sărbători victoria la pancrâtion a tânărului său prieten.

In sala banchetului, Autolycos, a cărui frumuseţe atrage toate privirile, este aşezat alături de tatăl său. Mesenii cinează în tăcere, când se aude deodată o bătaie la uşă. Filip, bufonul parazit, cere să fie invitat la masă împreună cu sclavul său. Callias îl pofteşte să ia loc : „Vezi cât de serioşi sunt mesenii noştri ; soseşti tocmai la timp ca să le descreţeşti frunţile". Dar năzdrăvăniile lui Filip, la început, nu trezesc deloc râsul oaspeţilor. Atunci el se opreşte din mâncat, îşi acoperă capul, se trânteşte pe pat cât e de mare şi se face că plânge, lucru care-i înduioşează pe cei de faţă : ei îl îndeamnă să-şi ia cina şi-i promit chiar să râdă de glumele pe care le va face 25.

„De îndată ce s-au luat! mesele şi toţi au făcut libaţii şi au cârrtat peanul", adică de îndată ce începe symposionul propriu-zis, apare ca să le procure distracţii *(comos)* un măscărici din Siracuza, împreună cu o trupă formată din trei tineri : o bună cântăreaţă la oboi, o dansatoare- acrobată şi un băiat foarte frumos, care ştie să cânte la liră şi să danseze. Este foarte probabil că bogatul Callias îl angajase dinainte pe siracuzan cu trupa lui ca să-i distreze musafirii. Xenofon ne lasă să înţelegem acest lucru, spunându-ne doar că acest impresar îşi prezenta

dansatorii şi muzicanţii ca să câştige bani.

La început se ascultă un concert de liră şi oboi. Callias propune să ceară parfumuri, dar Socrate se opune spunând că numai femeile se cade să folosească parfumuri. (Existau în sălile de ospeţe ca şi în ginecee, vasele acelea înalte pentru ars parfumuri – *thymiateria* – care sunt folosite şi la ceremoniile religioase. Grecii folo- seau mult parfumurile în toate împrejurările2C.) După aceea, pe muzica oboiului, dansatoarea jonglează în cadenţă cu douăsprezece cercuri şi apoi execută nişte exerciţii primejdioase, trecând şi făcând tumbe printr-un cerc în care sunt înfipte săbii şi fiecare dintre numerele ei tre- zeş'e comentariile mesenilor. Apoi este rândul băiatului să danseze, lucru care-1 determină pe Socrate să facă în glumă un elogiu al dansului sau mai degrabă al gimnasticii ritmice pe care ar vrea şi el s-o practice, aşa spune, „pentru a-şi micşora burta care depăşeşte măsura potrivită şi a o aduce la proporţii mai cuminţi". Bufonul Filip îi parodiază apoi în chip grotesc pe cei doi dansatori. Socrate îi determină pe meseni să hotărască că vor bea cu moderaţie şi nu pentru a se îmbăta şi după ce băiatul dntă o bucată acompaniindu-se la liră, el izbuteşte să pornească o discuţie : fiecare dintre meseni va trebui să arate care este virtutea sau meseria pe care o preţuieşte cel mai mult şi se va strădui să-i dovedească superioritatea. Aşa ia naştere un schimb de fraze glumeţe şi destul de dezlânate. Apoi are loc un amuzant concurs de frumuseţe între Socrate şi Critobul.

Puţin mai târziu, câţiva meseni propun să se distreze jucându-se „de-a portretele", dar alţii se opun, iar Socrate îi împacă pe toţi cântând chiar el un cântec. Dansatoarea se pregăteşte să facă un nou număr de acrobaţie pe o roată de olar, dar Socrate pretinde de la siracuzan un spectacol mai puţin primejdios şi mai liniştit. Impresarul şi trupa sa ies din sală pentru a face pregătirile necesare, iar în acest timp mesenii discută despre dragoste; acesta este

de fapt subiectul principal al lucrării lui Xenofon, ca şi al Banchetului lui Platon. După această discuţie, tânărul Autolycos se retrage, însoţit de tatăl său, iar siracuzanul prezintă un fel de mim, în care dansatoarea şi dansatorul joacă rolurile Ariadnei şi al lui Dionysos, pe muzica oboiului. Acest spectacol graţios ajunge curând destul de lasciv :

„Cei doi actori păreau nişte îndrăgostiţi nerăbdători să împlinească o pornire de dragoste pe care o simţeau de mult. Văzându-i cum se înlănţuie şi se îmbrăţişează de parcă ar fi fost pe punctul de a rămâne singuri, mesenii neînsuraţi jurară să se căsătorească curând, iar cei care erau deja însuraţi au sărit pe cai şi au plecat în galop la nevestele lor, ca să le ia în braţe. Socrate şi încă câţiva care rămăseseră cu el au plecat la plimbare cu Caldias ca să-i întâlnească pe Autolycos şi pe tatăl lui. Aşa se termină acest banchet" 2".

I

Banchetul lui Xenofon, cu toate că şi el este o transpunere literară a realităţii, pare să fi redat cu mai multă exactitate trăsăturile obişnuite ale acestor vesele întruniri de meseni. El ni-! arată chiar pe Socrate cân- tând un cântec şi noi ştim că mai ales banchetele şi sărbătorile religioase ale familiei şi ale cetăţii le dădeau grecilor prilejul să se slujească de educaţia muzicală pe care o primiseră în adolescenţă :

„La banchete mai ales, bucuria îmbrăca forma firească a cântecului : lira trecea din mină în mână ; uneori, luând o ramură de mirt sau de laur, fiecare pe rând recita câteva versuri pe care le acompania un vecin cântând la liră sau la flaut. Nimeni nu se cruţa, nici bătrânii, nici tinerii şi e o adevărată plăcere să priveşti, pe vasele pictate, chipurile acestea bune de burghezi cu chelie, pe care vârsta le-a făcut mai greoaie fără a le lua un anumit gen de eleganţă robustă, răcorindu-se între două cântece. Ce spuneau, bând, aceşti oameni învăţaţi ?

Versuri compuse de

Simonide In cinstea lui Crios, atletul din Egina, sau * Bea, bea-n ziua asta fericită» sau vreo poezie aparţinind genului mai înalt, cum ar fi «Nu, n-ai pierit, iubite Harmodios !». Ori imnurile lui Cratinos : «Doro cu sandalele de sicofant» sau «Meşteri de imnuri învăţate» ori vreo bucată din Eschil sau Euripide, vreo strofă din Alceu sau din Sappho. Poeţi apreciaţi de public, ca Theognis, Anacreon, Kydias din Hermione, erau şi ei utilizaţi adesea în aceste concerte improvizate care durau pină noaptea târziu" 2S.

Fără îndoială, banchetele puteau fi înfrumuseţate prin adevărate numere de cabaret, cum sunt cele ale impresarului din Siracuza, dar pentru asta trebuia ca gazda să fie destul de bogată ca să angajeze o trupă de artişti. De obicei, mesenii se distrau fără atâta cheltuială, prin propriile lor mijloace. Ei făceau apel in acest caz nu numai la muzică şi la cânteee, ci şi la discuţii libere (care în mod obişnuit semănau mai mult, desigur, cu replicile cam dezlânate şi fără şir din Banchetul lui Xenofon decât cu discursurile savant orânduite pe marginea aceleiaşi teme în lucrarea lui Platon), ori la jocuri de societate, cum ar fi enigmele, şaradele şi portretele (acestea din urmă sunt menţionate de Xenofon), care desfătau inteligenţa subtilă şi ascuţită a atenienilor, ori, în sfârşit, la jocuri de îndemânare, dintre care cel mai răspândit pare să fi fost cel numit *cdttabos.*

Am spus că orice symposion începea cu libaţii in cinstea zeilor, a lui Dionysos în special : se bea o cantitate mică de vin curat şi se vărsau apoi câteva picături în timp ce era invocat numele divinităţii. In cursul întrunirii, băutorii, în loc să verse pe jos libaţia, se distrau să atingă, cu lichidul rămas pe fundul cupei lor, o ţinia fixă. în această lihaţie de un fel nou, nu se invoca numele unui zeu, ci era pronunţat cel al persoanei iubite : dacă lichidul nimerea pe farfuria sau în vasul în care se ţintea, faptul

era interpretat ca ion semn bun care prevestea că insistenţele îndrăgostitului vor fi încununate de succes. Şi femeile, la banchetele rezervate sexului lor, sau curtezanele invitate la banchetele bărbaţilor practicau acest cottabos „erotic" : pe un vas al lui Euphronios, o femeie goală, întinsă pe un pat de banchet, ţine în mâna dreaptă toarta unei cupe şi spune „Pentru tine arunc, Leagros". Se spune că Teramene, în clipa morţii, ar fi parodiat acest obicei : condamnat la moarte din dorinţa lui Critias, unul din cei treizeci de tirani, „când a fost să bea cucuta, se spune că a aruncat ultima picătură ca la jocul cottabos spunând: «In sănătatea frumosului

Critias»-“ 29.

Cotabul a avut atâta trecere încât s-au născocit mai multe variante pentru acest joc, plecând de la forma elementară pe care am descris-o. Vasul în care se trăgea la ţintă putea fi umplut cu apă şi se puteau lăsa să plutească pe suprafaţa lichidului farfurioare mici de pământ ars ; în acest caz trebuia să ţinteşti aceste mici ambarcaţiuni şi să arunci vinul cu destulă îndemânare ca să le răstomi şi să le scufunzi; premiul la cotab era al aceluia care provocase cel mai mare număr de asemenea naufragii în miniatură.

In sfârşit, le-a venit în minte să pună în vas o tulpină metalică lungă, verticală, terminată cu un vârf pe care se aşeza în echilibru un taler mic ; jucătorul trebuia să doboare acest taler aruncând în el cu vinul de pe fundul cupei şi se pare că lovitura trecea drept foarte reuşită atunci când talerul lovea în cădere un fel de disc sau de cupă întoarsă prinsă de tulpina metalică cam la două treimi din înălţimea ei.

Acest jcc cu caracter dionisiac (căci el era însoţit, fireşte, de înghiţirea multor cupe de vin) era practicat mai ales la banchete, dar se juca şi în locurile publice pe care le frecventau oamenii fără ocupaţie, de pildă în localurile de băi. Premiul acordat celui care ieşea învingător la cotab putea consta în ouă, mere, prăjituri, sandale, un colier,

nişte bentiţe, o cupă, o minge sau pur şi simplu o sărutare din partea persoanei iubite. Se pare că jucătorul nu era apreciat numai pentru îndemânarea cu care lovea ţinta, ci şi pentru eleganţa gesturilor cu care mânuia cupa.

In capitolul IV n-am vorbit decât de jucăriile şi jocurile din prima copilărie şi n-am spus încă aproape nimic despre distracţiile copiilor mari, ale adolescenţilor şi ale adulţilor. Jocul nu-i captiva pe ei cel mai puţin.

Principalele jocuri din copilărie şi din adolescenţă nu se schimbă deloc de la un popor la altul, nici de la o epocă la alta şi majoritatea celor care sunt practicate astăzi erau deja cunoscute în. Grecia antică, sub o formă asemănătoare sau identică. Copiii din Atena şi din toată Elada se jucau cu mingea şi cu balonul, cu cercul, cu sfârleaza, cu arşicele ; ei se dădeau în leagăn şi jucau şotron, capra şi *ephedrismos,* joc în care trebuia să duci alt copil în spate. Ei se jucau cu bile, sau mai bine zis cu nuci, după tot felul de reguli :

„Una dintre ele era să arunci o nucă peste alte trei, aşezate cu destulă îndemânare pentru a face o piramidă... ; câştigătorul căpăta toate cele patru nuci. Pentru jocul cunoscut sub numele de *omilia* sau *delta se* desena pe jos un cerc sau un triunghi m interiorul căruia trebuia să rămână nuca aruncată ; ne putem închipui că autorul unei lovituri reuşite câştiga toate nucile eare rămăseseră în afara ţintei mai înainte. In sfânşit, într-o ultimă variantă se înlocuia figura desenată pe jos cu o mică groapă sau cu un vas aşezat pe pământ... ; câştigul putea fi definit ca mai sus.“ 80

Se juca şi cu cioburi de ceramică sau cu pietre pe care trebuia să le arunci cit mai aproape de o linie trasă pe jos31.

Jucăria pe care astăzi o numim *yoyo* era cunoscută şi de vechii greci : este vorba de două discuri legate printr-o bară cilindrică în jurul căreia se înfăşoară o sfoară ; unul din capetele sforii este prins de unul din degetele de la

mâna dreaptă a jucătorului. Efebul din Anticythera se joacă poate cu jucăria asta. Yoyoul putea fi de lemn sau de metal, însă colecţiile muzeelor noastre au yoyouri vo- tive din ceramică : ştim într-adevăr că grecii tineri de ambele sexe, când atingeau adolescenţa obişnuiau să ofere anumitor divinităţi jucăriile din copilărie sau obiecte vo- tive care reproduc forma acestora.

Şi copiii, şi efebii practicau exerciţiile de echilibru : pe o cupă de la Luvru se vede un tânăr care şi-a ridicat, piciorul stâng şi ţine pe el un vas care se îngustează în partea de jos şi se termină cu un vârf ascuţit33. *Ascoliasmos* este numele unui concurs la care tinerii se iau la întrecere cine poate sta mai mult timp în echilibru pe un burduf plin cu vin şi uns cu ulei în prealabil ; burduful, ca şi conţinutul său, reveneau învingătorului. Acest joc era practicat mai ales cu ocazia anumitor sărbători rustice în cinstea lui Dionysos 34. Se cunoşteau şi picioroangele.

Jocul cu mingea, cu care se distrau încă din Odiseea Nausicaa şi tovarăşele ei, nu era rezervat numai copiilor şi avea, ca şi astăzi, foarte multe variante. Pe un basorelief din Cerameicos vedem nişte adolescenţi, complet goi, jucându-se cu mingea cu .nişte beţe încovoiate la capăt cai® amintesc de hocheiul modem35. Chiar şi adulţii se jucau cu mingea în gimnazii, unde se lăsa un loc special pentru acest joc. Este, dealtfel, greu să facem o deosebire clară între jocuri şi anumite exerciţii impuse de pedotrib, de vreme ce aceste jocuri se practicau în aer liber şi erau folositoare pentru dezvoltarea şi mlădierea trupului.

Cei vechi, tinerii ca şi bătrânii, se distrau mult cu animalele domestice, deseori cu cruzime. Pe un basorelief arhaic vedem doi efebi aşezaţi faţă-n faţă şi ţinând de o zgardă, unul un câine şi celălalt o pisică ; este evident că cele două animale se luptă ; în spatele fiecărui efeb stă în picioare, sprijinit în toiag, câte un bărbat care urmăreşte lupta cu pasiune ; nu încape îndoială că sunt „suporteri” sau oameni care au făcut pariuri30. Cu toate acestea, în

Grecia antică, pisicile, spre deosebire de câini, erau rare. Grecii ţineau în casă mai ales nevăstuici îmblinzite, care vânau şoareci. Luptele de animale se desfăşurau, cel mai adesea, între doi cocoşi, cărora li se dă să mănince, în prealabil, ceapă şi usturoi pentru a le stâmi avântul războinic ; li se prindeau de picioare nişte pinteni de bronz pentru ca loviturile pe care şi le dau să fie mai cumplite. Aceste lupte, reprezentate de mai multe ori pe vasele pictate, prilejuiau pariuri şi se plătea foarte mult pe cocoşii de luptă buni, selecţionaţi. Ba chiar, la Atena, magistraţii cetăţii organizau în fiecare an, la teatru, lupte de cocoşi.

Cit despre jocurile de noroc, ele erau multe la număr, începând cu jocul „cap sau pajură”, pentru care se foloseau monede de bronz *(chalk'mda),* arşice sau bobi, şi terminând cu tot soiul de jocuri cu zarurile *(Icyboi).* în dialogul L y s i s de Platon vedem, intr-o palestră, nişte copii care, în ziua unei sărbători a lui Hermes, patronul gimnaziilor, „după ce aduseseră sacrificii, se jucau de-a cap sau pajură cu o grămadă de arşice pe care le scoteau din nişte coşuleţe ; în jurul lor alţii făceau roată privindu-i“ 37.

Pentru jocul cu zarurile se foloseau de obicei trei zaruri de pământ ars pe feţele cărora erau notate fie litere cu valoare de cifre (A = 1 ; B – 2 etc.), fie numele, mai mult sau mai puţin prescurtate, ale primelor şase numere. Faţa cu unu, „asul“, se numea *kybos*38. Aruncarea cea mai bună, „aruncarea Afroditei“ 39, era de trei ori şase ; cea mai rea era de trei ori „cub“, adică de trei ori unu, „aruncarea câinelui“.

Jocul numit ..al celor cinci linii“ aducea faţă-n faţă doi jucători care împingeau pietre, în chip de pioni, pe nişte linii, conform cu indicaţiile date de aruncarea zarurilor 40. Grecii cunoşteau şi un joc asemănător cu ceea ce în Franţa se numeşte „jeu de l’oie“. Cit despre *petteia,* ea semăna mai mult cu tablele sau cu damele şi era cunoscută dintr-o epocă foarte îndepărtată : eroii lui Homer şi peţitorii Pe-

nelopei ,,se jucau cu pietre" 41.

Distracţiile zilnice nu le lipseau atenienilor care mergeau în Agora şi în celelalte locuri publice, în gimnazii în primul rând, unde mulţi atenieni, adulţi chiar, făceau exerciţii fizice. Plăcerea lor cea mai obişnuită, dar nu şi cea mai mică, era să hoinărească pe străzi, prin piaţă, prin prăvăliile bărbierilor, prin atelierele şi magazinele de tot felul ; atunci se făcea schimb de veşti şi se înnodau discuţiile lungi ; Socrate căuta aceste prilejuri de a intra în legătură cu oamenii. Tot în Agora îşi făceau numerele scamatorii, jonglerii sau mimii, prestidigitatorii, dansatorii şi măscăricii de orice teapă. Existau fără îndoială la Atena păpuşari şi un teatru de „siluete", precursor al spectacolelor asemănătoare din Orient ; la el se gândea probabil Platon când a imaginat faimosul său mit al cavernei, în care se proiectează umbre pe peretele stâncos din fund. La Odeon se dădeau multe concerte, mai ales în zilele de sărbătoare.

Iată ce spune Pericle, la Tucidide, în elogiul pe care-1 aduce soldaţilor căzuţi pentru patrie şi oare este, în acelaşi timp, un elogiu al întregii cetăţi, al legilor şi al obiceiurilor ei :

„Ca să ne odihnim după muncă am pregătit minţii un foarte mare număr de distracţii, dând loc de cinste jocurilor şi sărbătorilor care se ţin lanţ, de la un capăt al anului la celălalt, iar în viaţa particulară avem plăceri al căror farmec goneşte zi de zi tristeţea" 42.

Despre sărbătorile cetăţii se va vorbi mai jos, în capitolul consacrat vieţii religioase.

Vânătoarea şi pescuitul erau, ca şi astăzi, pentru unii o adevărată meserie, pentru alţii doar o distracţie. Xenofon, în C i n e g eticul său, priveşte vânătoarea ca pe o parte necesară şi importantă a educaţiei adolescentului, fiindcă ea căleşte trupul, creează obişnuinţa cu primejdia şi este astfel o pregătire pentru război, dar asemenea idei erau la modă în Lacoma mai mult decât în Atica şi-i

fuseseră inspirate lui Xenofon de admiraţia sa pentru Sparta, unde se practica şi vânătoarea de Moţi, adică de oameni43 Cu toate acestea, mulţi atenieni înstăriţi practicau, desigur, vânătoarea ca pe un sport, in ciuda iaptului că .Atica era una din .regiunile cele mai sărace în vânat din Grecia.

In epocile mieeniană şi arhaică existaseră, in munţii şi in .pădurile Greciei, multe fiare sălbatice, mulţi lei de pildă, şi vânătoarea animalelor mari a lăsat urme adânci în .mitolpgiaarhaică imde<apar atâtea divinităţi ale vânătorh şi atâţia-erai vânători, enumeraţi cu pietate de .Xenofon la începutul Cumfţg.eiti'culaii său. In epoca clasică mai existau, £ 'drqpt, xcâteva sălbăticiuni şi, desigur, existau şi lupi {care m-fau dispărut cu totul nici astăzi), dar se vmau mai ales mistreţi, cerbi, nenumăraţi iepuri şi păsări : potârnichi, prepeliţe, ciocârlii, sturzi etc. Comedia lui Aristofan numită Păsările enumeră multe specii care ţin de neamul înaripat, dar identificarea lor nu e întotdeauna uşoară.

Printre tehnicile de vânătoare aplicate în secolul lui Pericle, cea mai veche era probabil întinsul capcanelor. Pentru păsări şi pentru animalele mici se pun capcane cu laţ, cu juvăţ şi cu arc44. Trebuie să mai adăugăm şi capcanele-gropi, descrise de Xenofon, care erau folosite mai ales de cei care doreau să prindă viu vânatul mare. Se săpa o groapă adâncă, cu margini abrupte, şi se acoperea cu crengi ca să nu poată fi văzută. In mijlocul ei se înfigea un stâlp de care se lega un miel ; behăind, acesta atrăgea animalul de pradă, care rupea cu greutatea lui crengile şi cădea în fundul gropii ; ca să fie scos de acolo se lăsa în groapă o cuşcă deschisă, în care se punea o bucată de carne ; după ce animalul intra în cuşcă, ea era închisă şi ridicată.

Păsările pot fi doborâte cu săgeata aruncată din arc sau cu piatra din praştie. Celelalte arme ale vânătorului sunt suliţa, securea, măciuca, pumnalul şi bâta, aceasta

din urmă fiind folosită în mod obişnuit la vânătoarea de iepuri.

„Cei vechi, scria P. Chantraine, nu dispuneau de arme cu bătaia lungă şi precisă şi nu practicau echitaţia decât în mod excepţional. Urmează de aici că vânatul trebuie să fie gonit spre capcane şi laţuri pentru a fi expus loviturilor vânătorului. Cinegeticul lui Xenofon este instructiv în această privinţă. La vânătoarea de iepuri, vânătorul, cu ajutorul unui câine hăitaş, încolţeşte iepurele şi caută să-l gonească spre laţurile pe care le supraveghează un om de pază *(arkyoros);* fie însuşi vânătorul, fie omul care păzeşte laţul omoară iepurele prins, dacă nu vrea să-l sooată viu din capcană. Există o deosebire între următoarele tipuri de laturi : 1° *ârkys,* mic şi des, făcut din fire strânse trei ci te trei ; lungimea lui este de circa 1,15 m., înălţimea de aproape un metru ; 2° *enodia,* mai rezistent de vreme ce e făcut din douăsprezece fire şi totodată mai lung (4 până la 9 metri), aşezat de-a curmezişul drumurilor şi ia punctele de intersecţie ale cărărilor ; 3° în sfârşit, *dictya,* cu 16 fire, folosit pentru prinderea vânatului de orice fel şi pentru a încercui suprafeţe mari, care măsoară de la 20 la 50 de metri ; cadrul pe care este prins acest lat are <■> Înălţime de peste un metru" 4r*.

Folosirea clinilor de vânăloare, de mică utilitate când se întrebuinţează curse sau capcane, este indispensabilă pentru vânătoarea cu laţ şi este atât de răspândită incit cuvântul care desemnează in greceşte vânătorul, *kynegos,* înseamnă „conducător de ciini"[46]. Cinegeticul lui Xenofon insistă mult asupra creşterii şi dresurii clinilor de atac şi a dinilor de urmărire. Unele rase de clini din Laconia erau deosebit de renumite pentru viteza şi eficacitatea lor. Nişte ciini de vânătoare cu urechi subţiri şi ascuţite, cu botul prelung, sunt reprezentaţi pe vasele pictate şi pe stelele din epoca clasică.

„Vedem pe un vas cu figuri negre un vânător cu o căciulă de fetru *(pilâdion)* pe cap, sprinten în tunica sa

scurtă legată sus *(euzonos),* ducând pe umăr o bită de vânătoare *(lagobâlon)* de care aţârnă un iepure şi o vulpe ; alături, câinele lui pare să fie unul din acei dini din Laconia despre care Aristotel spune că au ceva şi din câine şi din vulpe" 47.

Pescuitul era o profesiune mai adesea decit vânătoarea şi am avut prilejul să spunem că grecii, şi mai ales atenienii, mâncau mult peşte.

Desigur, nu i-ar fi trecut prin gând niciodată lui Xenofon să scrie o lucrare despre pescuit, cum a scris una despre vânătoare, căci pescuitul li se părea, vechilor greci o îndeletnicire mult mai puţin nobilă. Iată ce le urează Platon tinerilor, arătând în Legile valoarea educativă a uneia şi a celeilalte :

„Prieteni, fie să nu vă lăsaţi niciodată cuprinşi de plăcerea sau de pasiunea de a pescui în mare sau de a prinde peşte cu undiţa sau ie a vâna orice fel de animale acvatice ; să nu vă placă, în sfârşit, nici pescuitul leneş, în care plasele muncesc în locul vostru, fie că dormiţi, fie că vegheaţi" 48.

Plutarh va scrie mai mult şi va exprima o opinie răspândită încă din epoca clasică atunci când va scrie că pescuitul nu are nimic glorios şi e nevrednic de un om liber fiindcă necesită mai multă şiretenie decât forţă, şi nu este, ca vânătoarea, un prilej de a face mişcări utile pentru sănătate 49. Va trebui să vină Opian cu ale sale Ha l i e- uit i c ă, în secolul 2 al erei noastre, ca să găsim în literatura greacă un tratat consacrat artei pescuitului. Cu toate acestea, unele aluzii literare şi anumite monumente figurate ne îngăduie să cunoaştem tehnicile folosite de pescuitul antic, care seamănă, foarte mult cu cele de astăzi şi au evoluat mult mai puţin decât cele ale vânătorii.

Pentru pescuitul cu cârlig şi cu undiţă, menţionat de Platon, se folosea ca şi astăzi o undiţă făcută în mod curent din trestie şi un fir de in sau de păr de cal de care se lega o bucată de plutăj o greutate şi, la sfârşit, cârligul. Ca

momeală se puneau viermi sau insecte pentru peştii mici şi pescuţi pentru peştii mari. întocmai ca azi se foloseau şi momelile artificiale, cum ar fi „muştele" făcute din capete de lână roşie. Se utiliza încă de pe atunci şi priponul de fund, fără băţ de trestie.

O cupă din secolul 5 înfăţişează un băiat ghemuit, cu genunchii îndoiţi, pe o stâncă ce iese din mare ; în mina dreaptă, el ţine o undiţă, iar în stânga un minciog ; în apa transparentă, pictorul a desenat nişte peşti, o caracatiţă şi o vârşă 5#.

Vârşa e un fel de coş de răchită, când mare şi rotunjit,- când lunguieţ ca formă şi ascuţit la capete ; funcţiona după acelaşi principiu ca astăzi : odată intrat, peştele nu mai putea ieşi din cauza unor beţe ascuţite.

La fel ca plasele de vânătoare, plasele de pescuit sunt foarte variate ca tip. în linii mari exista, ca şi astăzi, o deosebire între năvodul în formă de pâlnie, prevăzut cu greutăţi, care e aruncat ca să se desfacă pe apă şi este strFns imediat şi mreaja făcută spre a fi târită, dreptunghi lung pe care pescarii îl ţin de capete şi-l trag, ca să îndrepte peştele spre un loc stabilit, operaţie la care puteau lua parte mai multe bărci în acelaşi timp.

Un tip de pescuit care ţine şi de principiul vârşei, şi de cel al năvodului este cel zis „gen îngrăditură" : este vorba de o instalaţie fixă, făcută din plase şi din pari ; peştii trec printr-un fel de labirint până ajung într-o îngrăditură unde sunt prinşi când se ridică năvodul care formează fundul acestei „camere a morţii".

Pescuitul cu harponul sau cu tridentul se practica pentru prinderea cetaceelor, dar şi pentru prinderea peştilor de talie mijlocie şi în special a tonilor. Pescuitul tonilor se numără printre activităţile de acest gen care cer personalul cel mai numeros şi organizarea cea mai complicată. Nişte pândari aşezaţi la posturi de observaţie surprindeau sosirea bancurilor de toni şi o semnalau pescarilor ; unii dintre aceştia jucau atunci rolul de gonaşi

şi îndreptau peştele spre năvoade, cu aceleaşi mijloace **desigur ca pescarii greci de astăzi care „în acest scop fac zgomot cu nişte tamburine, bătând apa cu pietre legate de o frânghie, lovind-o cu picioarele şi pocnind cu un băţ într-o scândură de lemn“ 51. Bărcile se apropiau apoi una de alta, iar tonii, ridicaţi cu năvoadele la suprafaţa apei, erau străpunşi cu tridentul sau ucişi cu lovituri de cange.**

Pentru prinderea peştelui cu spadă, pescarii aşează în mare un năvod pe care îl aduc apoi spre mal trăgându-1 de ambele capete în aşa fel incit el să descrie un semicerc mare ; când plasa e destul de închisă, oamenii intră în apă şi măcelăresc peştii lovind u-i cu harponul.

în sfirşit, grecii practicau şi pescuitul cu torţe sau „cu corabia de foc“ pe care iată cum îl descrie Opian :

„Dacă unele specii de peşti se prind în zorii zilei, pe altele în schimb se pune mina seara : la cele dinţii umbre ale nopţii, pescarii aprind o torţă şi, manevrindu-şi barca zveltâ, le aduc peştilor Încrezători întunericul morţii : înveseliţi de flacăra răşinoasă a pinului, ei sar în jurul bărcii ca să vadă această lumină fatală a serii şi se expun loviturilor unui trident fără milă"

Această metodă mai este încă folosită, mai ales pe coastele insulei Lesbos r’3.

Mai multe dintre jocurile pe care le-am semnalat mai sus comportă o mimică expresivă şi am amintit deja cit de sensibili erau grecii la eleganţa gesturilor, fie că era vorba să-şi drapeze mantaua, ori să arunce conţinutul cupei la jocul de cotab 51.

Astăzi, popoarele mediteraneene, şi mai ales poporul grec, îşi întovărăşesc cuvintele cu gesturi vii şi numeroase, care le înlocuiesc cu totul uneori ; se spune că „vorbesc cu mâinile" şi de asemenea cu portul capului şi cu atitudinea întregului corp. Aşa stăteau lucrurile şi altădată ?

Grecii din vremea lui Pericle, ca şi cei de astăzi, făceau „nu11 din cap dându-1 pe spate *(ananeuo)* şi

ridicând bărbia, nu întorcând alternativ capul de la dreapta la stingă şi de la stingă la dreapta. Cândse întâlneau, ei se salutau făcând un gest cu mina dreaptă ridicată, dar nu practicau „sărutul de salut'1 aşa cum se va obişnui la Roma. Cit despre strângerea de mină, ea avea loc mai ales în anumite ocazii cu caracter religios şi era simbolul unui angajament solemn33 ; pe stelele funerare vedem adesea cum mortul şi una din rudele lui rămase în viaţă îşi strâng mina.

La teatru şi la Adunare, aprobarea se exprima prin aplauze şi strigăte, nemulţumirea prin fluierături şi ţipete stridente 5B. Se pare însă că aceste manifestări zgomotoase *(ihorybos)* au fost rare sub administraţia lui Pericle şi n-au ajuns frecvente decât după moartea lui. Ştim în orice caz că oratorii din vremea lui Solon vorbeau de la tribună fără să facă niciun gest, „cu mâna sub manta11, în timp ce în epoca lui Demostene şi a lui Eschine, ei nu ezitau să gesticuleze şi să întărească vehemenţa cuvintelor cu cea a gesturilor oratorice 57. Ne este îngăduit să credem că acestei deosebiri de atitudine din partea oratorilor îi corespundea o deosebire de ţinută din partea publicului, care se arăta din ce în ce mai agitat şi mai zgomotos. Aristofan, care admiră rezerva şi demnitatea atenienilor de odinioară, este scandalizat de vulgaritatea celor din timpul său.

In viaţa de toate zilele, unele gesturi aveau o semnificaţie simbolică. Oamenii plesneau din degete, cu mâna ridicată sus, pentru a-şi manifesta bucuria, aşa cum face, poate, efebul de la Maraton. Pentru a-şi bate joc de cineva şi pentru a-1 lua în râs, ei nu dădeau cu tifla, ci arătau spre el cu degetul mijlociu, strângând toate cele- lai te degete *(skimalâzo).* Or, „degetul mijlociu era, la greci ca şi la latini, *injamis digitus.* Acesta era deci un gest de ştrengărie obscenă, asemănător cu unele gesturi de astăzi" 58.

Multe gesturi erau dictate de religie sau de

superstiţie. Grecii îşi întorceau ochii de la orice privelişte care putea să le transmită, credeau ei, o impuritate şi scuipau pentru a scăpa de un semn rău sau de urmările unui cuvânt ori ale unei întâlniri neplăcute : superstiţiosul lui Teofrast, „zărind un nebun sau un epileptic începe să tremure şi scuipă într-o cută a mantalei"Atunci când plângea, grecul îşi acoperea faţa cu un colţ al veşmântului, din pudoare, dar şi pentru a-i scuti pe ceilalţi de o privelişte de rău augur 60.

In sfârşit, doliul prilejuia nişte manifestări care, astăzi, ni s-ar părea excesive :

„Femeile gem şi se tânguiesc, toată lumea plânge ; oamenii îşi dau cu pumnii în piept, îşi smulg părul, îşi însângerează obrajii ; ba chiar uneori, ei îşi sfâşie hainele, îşi pun ţărână in cap şi cei rămaşi în viaţă sunt mai de plâns decât mortul, căci adesea ei se tăvălesc pe jos şi se dau cu capul de pământ, în timp ce mortul, cu ţinuta lui decentă şi frumoasă, acoperit de coroane, este expus pe un pat înalt şi împodobit ca pentru o procesiune solemnă" B1.

Această descriere, făcută de Lucian, este posterioară epocii clasice cu mai multe secole, dar multe texte şi monumente figurate ne dovedesc că, în secolul lui Pericle, manifestările de doliu abia dacă erau mai'puţin violente62.

CAPITOLUL VIII

Viaţa religioasă. Teatrul

Grecii sunt socotiţi adesea nişte raţionalişti, iar această părere este îndreptăţită intr-un anume sens.: în sensul că ei au creat ştiinţa şi filosofia, precum şi în acela că mulţi dintre filosofii lor au supus unei critici ascuţite şi corozive tradiţiile religioase ale poporului lor1. Insă poporul grec în ansamblul lui, la fel cu toate popoarele antichităţii, era pătruns de sentimentul sacralului ipe care cuvântul *thâmbos,* de origine preelenieă, îl redă foarte bine : este vorba de acea teamă, de acea spaimă respectuoasă pe care o trezeşte apropierea oricărei forţe, a oricărei fiinţe supranaturale desluşite în natură sau în

lumea oamenilor *3.* Căci pentru un om al antichităţii, universul era plin de divinităţi, mari sau mici, binevoitoare sau de temut, şi în această credinţă se află rădăcina politeismului care, după o fază animistă,, a luat destul de repede în Grecia o înfăţişare antropomorfieă. In această epocă *când cerul pe pământ Păşea şi respira într-un popor de zei*4, oamenii credeau în existenţa unor divinităţi nenumărate, aflate în imediata apropiere şi aproape palpabile, de care depindea fericirea sau nefericirea muritorilor pe pământ şi, după moarte, pe tărâmui de dincolo al împărăţiei lui

Hades. întreaga lor viaţă era scandată de ritmul sărbătorilor religioase ale familiei, ale demului, ale tribului şi ale cetăţii şi de îndeplinirea minuţioasă a riturilor moştenite din străbuni *(tă patria).*

Este foarte adevărat că au existat, încă din secolul 6, în Grecia, printre filosofi, câţiva liber cugetători, câţiva atei, izolaţi la început, dar care au ajuns mai numeroşi în a doua jumătate a secolului 5, în epoca sofiştilor ; această epocă apare oarecum ca o prefigurare a secolului al XVIII-lea modern, „secolul luminilor11 şi al luptei anti-religioase5. Un Pericle, un Tucidide îndeplineau desigur riturile civice şi familiale, dar nu par să fi avut decât'o încredere cu totul relativă în eficacitatea ceremoniilor religioase şi cu atât mai puţin în cea a practicilor superstiţioase şi în veracitatea oracolelor. Când Pericle era ţintuit în pat, bolnav de ciuma care avea să-l răpună in curând, în 429, „primind un prieten în vizită, i-a arătat o amuletă pe care femeile i-o atârnaseră de gât, ca să-i dovedească că se simţea foarte rău de vreme ce răbda această neghiobie11 ®. însă nişte oameni care înfăţişau mult mai bine tipul „atenianului mediu11, un strateg ca Nicias, un scriitor ca Xenofon, erau însufleţiţi de o pietate vecină cu superstiţia. Chiar nişte filosofi ca Socrate şi ca discipolul său Platon. care a criticat cu atâta înverşunare mitologia lui Homer, credeau fără îndoială în existenţa

supranaturalului •• şi cu toate acestea Socrate a băut cucuta din cauza lipsei lui de pietate.

Mulţi filosofi, printre care se va număra mai târziu şi platonicianul Plutarh, se aflau la jumătatea drumului între „credinţa omului de rând11 şi necredinţă, pe o *via media* între superstiţie şi ateism, pe care le considerau drept două erori la fel de grave. Numai cu începere din secolul 3, şcoala lui Epicur a grupat mulţi necredincioşi ; şi încă, filosofii Grădinii nu erau de fapt atei, dar zeii pe care-i recunoşteau se aflau surghiuniţi departe de lumea oamenilor şi nu se ocupau deloc de treburile omeneşti, ceea ce, practic, îi ducea pe epicurei la indiferenţă faţă de religie şi adesea chiar la o ostilitate făţişă împotriva pietăţii tradiţionale 8.

Cetatea antică era, cu un termen de astăzi, „totalitară*'. Orice distincţie între temporal şi spiritual era de neconceput aici : preoţii nu aveau nevoie de „chemare", ei erau magistraţi ai cetăţii. De aceea era logic să se considere că filosofii care îşi declarau în mod public ateismul sau a căror credinţă era suspectă călcau legile cetăţii sau „pactul social" : nu puteai fi un bun atenian fără să crezi în puterea Atenei, patroana cetăţii, şi în puterea tatălui ei Zeus. Aşa se explică de ce au fost intentate unor filosofi, în secolele 5 şi 4, mai multe procese de impietate. Al lui Socrate este cel mai celebru : acuzat în 399 „că nu.crede în zeii pe care-i recunoaşte cetatea, că încearcă să introducă divinităţi noi şi că, prin aceasta, corupe tineretul", el a fost condamnat la moarte. înaintea lui fuseseră judecaţi pentru impietate Anaxagoras din Clazomenai, profesorul lui Pericle, Protagoras din Abdera şi Diagoras din Melos, străini toţi trei, dar care avuseseră la Atena o influenţă însemnată9. Poeţii tragici, Eschil, Euripide, nu erau nici ei la adăpost de asemenea urmăriri judiciare, dar, prinitr-o lipsă de consecvenţă care are de ce să uimească, comedia se bucura de o libertate mult mai mare : fără să tragă nicio consecinţă neplăcută, Aristofan a

putut s-o provoace, în Păsările, pe Demeter să scoată din pământ un singur spic de grâu după ce păsările vor fi mâncat sămânţa şi să-l înfăţişeze, în Broaştele, pe Dionysos – zeul teatrului, oel în cinstea căruia se juca orice piesă tragică sau comică – ca pe un laş şi un fanfaron : explicaţia este că în aceste bufonerii nimi c nu era luat în serios.

Cele mai vechi rituri ale religiei greceşti – religie fără dogmă şi fără carte sfântă— sunt fără îndoială cele păstoreşti şi agrare, cele care au ca scop să asigure fecunditatea turmelor şi fertilitatea ogoarelor :

„Să ne închipuim un ţăran grec. Ca toţi oamenii sărmani din toate timpurile, el se trezea devreme, înainte de revărsatul .zorilor. In semiîntunericul dimineţii, el căuta din ochi stelele... Trimitea cu mina un sărut soarelui care răsărea şi la fel făcea cu prima rândunică sau cu prima gale... Mai mult decât după soare, el tânjea după ploaie şi uneori după puţină răcoare. Privea spre oel mai înalt vârf din împrejurimi, încununat de nori uneori, căci acolo sus, pe creasta muntelui îşi avea lăcaşul Zeus, cel care adună norii, aruncă trăsnetul, dăruieşte ploaia. El era un zeu mare... Bubuitul tunetului era semnul puterii şi al prezenţei sale, uneori semnul mâmei sale“10.

Chiar şi limba stă mărturie pentru puterea credinţelor ; grecii nu spuneau „plouă" sau „tună", ci „Zeus plouă" sau „Zeus tună".

Apa este puţină în Grecia şi ca atare deosebit de preţioasă.. De aceea cursurile de apă erau sacre. Nici. o armată nu trecea un râu fără să-d aducă un sacrificiu, căci până.—şi râul era o divinitate. Hesiod recomanda să nu treci niciun fluviu fără eă spui o rugăciune şi fără să-ţi speli rminde în apa sa. Nimfele – cuvântul nu. inseamnă alteeva decât „fete" – bântui&u prin immţi, prin. .peşterile răcoroase, prin boschete, prin pajişti şi la izvoare; nimfele mării se numeau Nereide şi moi ştim eă mama lui Abile, Teââs, a fost una dintreele. —Ele sunt nişte divinităţi

■faune, dar care^pot ajunge de temot dacă smt jignite- sau numai neglijate; când un om înnebuneşte, «e spune eă a fost „apucat de nimfe" *(Tvgmpkffleptos).* Tot astfel, moartea subită a unui bărbat sau a unei femei este atribuită săpaţilor invizibile ale zeilor arcaşi, Apolon şi Artemis.

Cultul este format în esenţă din rugăciuni, din sacrificii şi din purificări. Rugăciunea se face de obicei în picioare, cu braţele ridicate spre cer când e adresată lui Zeus sau celorlalte divinităţi cereşti, cu braţele lăsate în jos, spre pământ, când e adresată lui Hades sau celorlalte divinităţi din infern. Cel care se roagă cheamă pe nume zeul sau zeiţa, îi aminteşte actele de pietate pe care le-a săvârşit şi formulează obiectul cererii sale, aşa cum face, în cântul I ai 11 i a d e i, preotul Hrises, când i se adresează zeului său, Apolon :

„Tu cel cu arcul de argint, tu paznicul Hrisei, Sminteus, Care vârtos ocroteşti Tenedos şi Chila prea sfântă,

Dacă ziditu-ţi-am eu vreun mândru locaş de mărire,

Ori închinatu-ţi-am grasele buturi de capre şi tauri, Glasul auzi-mi-1, Doamne, şi-o singură vrere-mpline- şte-mi :

Stropii de plâns cu săgeţile tale plătească-mi danaii !“ 11

Când cineva se adresează zeilor este vorba aproape întotdeauna de un schimb, ofranda fiind adusă pentru a obţine o favoare sau un ajutor împotriva duşmanilor. în rugăciunile sale oficiale, cetatea Atenei cere de la zei, şi în primul rând de la Atena şi de la Zeus, „bunăstarea şi mântuirea cetăţenilor atenieni, a nevestelor şi a copiilor lor,, precum şi a întregii ţări şi a aliaţilorei.11

Ofrandele care însoţesc în mod normal rugăciunea pot fi o libaţie de vin sau de lapte sau pot consta din câteva prăjituri şi dulciuri *ţpHanos)* aşezate '.pe -altar, din legume şi din primele

fructe*:din orice recoltă. —"Sacrificiile cele mai importante comporta însă vărsare de sânge. în epoca cea mai veche exista credinţa că zeii vor victime omeneşti şi sacrificiul Ifigeniei, de pildă, păstrează în planul legendei amintirea sacrificiilor omeneşti care au fost înlocuite pretutindeni, mult înainte de epoca clasică, cu jertfirea animalelor. Se înjunghie oi sau mioare, vaci Sau boi, porci, capre sau ţapi. Fiecare divinitate are preferinţele ei : se oferă de obicei lui Poseidon tauri, Atenei vaci, lui Arte- mis şi Afroditei capre. Asclepios cere cocoşi sau găini, alţi zei pretind porumbiţe, ori câini, ori cai. Hecatombele – în sens literal „sacrificii de o sută de boi“ – şi sacrificiul triplu, în care i se jertfesc lui Poseidon un taur, un berbec şi un vier *(suovetaurile),* sunt atestate încă de Homer12. Victimele trebuie să fie întotdeauna *teleioi,* adică sănătoase şi fără cusururi. Contează şi sexul şi culoarea blănii lor : zeiţelor li se sacrifică de obicei femele, zeilor cereşti animale albe sau de culoare deschisă, iar divinităţilor infernale victime negre sau închise la culoare.

Ceremonia are loc de obicei dimineaţa, în zori. Altarul este decorat cu flori şi cu ghirlande de frunze. Atât preoţii, care sunt îmbrăcaţi în alb, cât şi cei de faţă, toţi poartă pe cap cununi. Victima este împodobită cu cununi şi cu bentiţe de lină ; uneori, ea are coarnele aurite. Cu apa lus- trală din vasul numit *chernips* se stropeşte victima şi asistenţa. Pe altar se aprinde un foc în care se aruncă boabe de orz şi câteva fire din părul de pe capul viotimei. După rugăciune, sacrificatorul taie cu cuţitul gâtul animalului, trăgându-i capul spre spate : sângele care curge trebuie să cadă peste altar. In mod obişnuit, numai o mică parte din victimă este arsă în onoarea zeului, şi anume o bucată din coapse şi un pic din grăsimea aceea cu a cărei sfară *(cnâsa)* se delectau olimpienii lui Homerls, iar carnea animalului tăiat în bucăţi se împarte între preoţi şi credincioşi ; ei pot s-o consume pe loc ori s-o ducă acasă.

Cu toate acestea* în anumite sacrificii aduse zeilor infernali sau morţilor, victima este arsă în întregime : această ceremonie se numeşte holocaust. Adesea, la sacrificiu asistă şi un prezicător; el cercetează viscerele calde încă ale animalului, ficatul mai ales, şi trage de aici concluzii cu privire'la hotărârile zeilor. Un sacrificiu este o scenă de abator care se termină de obicei cu un ospăţ.

Holocaustul este folosit şi ca sacrificiu de purificare individuală sau colectivă. Ca toate popoarele vechi, grecii se temeau foarte mult de impuritatea rituală, impuritate care lovea o fiinţă omenească în ansamblul ei, trupul ca şi sufletul, dar ei nu introduceau în această concepţie noţiunea, relativ recentă, de vină morală, de ,.păcat“ : impur era, de pildă, orice avea legătură cu naşterea sau cu moartea, orice ucigaş, chiar dacă omorise pe bună dreptate, în stare de legitimă apărare. Nu te poţi apropia de imaginile zeilor şi nu poţi lua parte la ceremoniile de cult decât în stare de puritate rituală, căci altminteri. în virtutea sentimentului de *thămbos,* te aştepţi la minia şi la răzbunarea divină. Orice sacrificiu, dar şi orice şedinţă a adunării politice a Atenei începea, aşa cum am văzut mai sus, cu nişte rituri de purificare, nişte ceremonii lus- trale. Orice casă în care s-a produs un deces trebuia să fie purificată împreună cu toţi locatarii ei, aşa cum a fost purificat palatul lui Uiise după uciderea peţitorilor. Pentru aceste purificări se folosea adesea apa de mare, iar dacă se aducea şi un sacrificiu se înjunghia cel mai adesea un porc, iar sângele lui era folosit la ceremonia lustrală. Zeul din Delfi, Apolon Pitianul. care. în legendă. îl purificase pe Oreste după uciderea mamei sale. trecea drept zeul purificator prin excelenţă : el însuşi fusese nevoit să se purifice după ce-1 ucisese pe Pvthon. Orice cuvint nelegiuit trebuia să fie răscumpărat pe loc. fie şi numai scuipând, gest care avea valoarea de purificare w.

Cultul morţilor, aşa cum a arătat Fustei de Coulanges în Cetatea antică, ocupa un loc important în existenţa celor

rămaşi în viaţă. El începea a treia zi după înmormântare 15. De ziua mortului, cei vii se duc la mor- mânt şi—i oferă defunctului libaţii şi sacrificii, care se termină cu un ospăţ funebru. Libaţiile de lapte şi de vin, ca şi alimentele oferite, sare, prăjituri şi fructe, sunt puse în vase cu fundul găurit, pentru ca hrana şi băutura să poată ajunge până la defunct. Grecii presupun că defunctul continuă să trăiască sub pământ şi să se bucure de ofrande, aşa cum fac şi umbrele invocate de Ulise în *Nekyia* din cântul 11 al *Odiseei,* care se reped cu lăcomie la sângele negru al victimelor înjunghiate pentru a mai prinde, bându-1, puţină vlagă... în casă se păstra lângă altarul domestic o imagine a mortului : aflăm dintr-o inscripţie din secolul 2 î.e.n. că acestei imagini trebuia să i se pună o cunună de laur de două ori pe lună, în ziua de lună plină şi şapte zile mai târziu18 ; este foarte probabil că acest ritual sau unul asemănător era îndeplinit încă din epoca clasică.

Sărbătorile, religioase şi civice în chip indisolubil, erau deosebit de numeroase şi de strălucitoare la Atena, unde, aşa cum am văzut mai sus, Pericle, în elogiul funebru pe care-1 rosteşte, la Tucidide, în onoarea cetăţenilor căzuţi pentru patrie, numără printre distracţiile cetăţii „acele concxmsuri şi acele sărbători care se ţin lanţ de la un capăt al anului la celălalt" 17. Toate laolaltă exaltau şi sentimentele religioase şi patriotismul, şi credinţa în zei şi mândria naţională. Numai războiul putea întrerupe ciclul acestor întruniri periodice sau, cel puţin, îi putea micşora strălucirea şi de aceea Aristofan ne arată

Pacea personificată, în comedia cu acelaşi nume, dusă cu alai, în clipa când strădania plugarilor din Atica a scos-o în sfârşit din peştera unde zăcea sub un morman de pietre, de două ...domnişoare de onoare", care sint Opora, zeiţa recoltelor, şi Theoria, zeiţa spectacolelor şi a sărbătorilor. Pentru un atenian din epoca lui Pericie, fericirea păcii constă în primul rând în belşugul material şi în bucuria marilor sărbători, numite *panegyreis* ; ne

gândim cu anticipare la strigătul plebei romane, *panem et circenses,* cu singura deosebire că Theoria evocă distracţii de un ordin mai înalt decât jocurile din circ.

Cele mai multe din aceste sărbători, dacă nu toate, comportau şi jocuri care se desfăşurau sub formă de concursuri *(agc-nes) :* concursuri gimnioe sau atletice de cele mai multe ori, despre care am vorbit în legătură cu educaţia ia, dar şi concursuri lirice şi muzicale, concursuri dramatice de tragedie şi de comedie, şi chiar, uneori, concursuri de frumuseţe, adică de înfăţişare şi de ţinută, care se disputau fie între femei, fie chiar între bărbaţi !

Să trecem deci în revistă, în liniile lui mari, calendarul religios al Atenei şi să caracterizăm în câteva cuvinte cele mai însemnate dintre aceste sărbători19. In timpul războiului peloponeziac, o reformă a calendarului, adoptată pentru a restabili concordanţa dintre lunile lunare şi anul solar, a adus o oarecare neorânduială în celebrarea sărbătorilor, fapt care i-a dat prilej lin Aristofan să înfăţişeze corul din Norii făcând atenienilor, din partea Lunii,.reproşuri glumeţe :

„Dispuneţi de zilele voastre fără nicio socoteală şi daţi peste cap calendarul astfel încât, de flecare dată, zeii o iau la rost «pe ea, «Luna, când se văd lipsiţi de un banchet sau când. se-ntorc acasă fără să fi avut parte de sărbătoarea care revenea o dată cu şirul zilelor. Şi iarăşi, e de adus un sacrificiu ? Voi deliberaţi şi luaţi o hotărâre conform cu dreptatea ; şi adesea, în timp ce la noi, zeii, se ţine post în amintirea lui Memnon ori a lui Sar- pedon, voi aduceţi vesele libaţii" 20.

Anul oficial – civil şi religios – începe în iulie, în luna *Hecatombaion,* care se numise la început *Cronion,* fiindcă în ziua de 12, în mijlocul bucuriei provocate de terminarea secerişului, erau sărbătoriţi Cronds (Saturn), tatăl lui Zeus, şi soţia sa Rhea (Cybele), maica zeilor. Sărbătoarea *Cronia,* ca şi Saturnaliile de la Roma, aşeza alături, în sinul fiecărei familii, stăpânii şi sclavii, la un banchet vesel şi

zgomotos, dar ea avea şi un caracter public şi naţional. In ziua de 16 a aceleiaşi luni era celebrat sacrificiul sărbătorii *Synoikia,* care amintea de *synoikismos*-ul înfăptuit de Tezeu, originea îndepărtată a unificării Aticei şi a puterii ateniene. Chiar la sfârşitul lunii Hecatombaion se afla marea sărbătoare naţională a zeiţei Atena, patroana cetăţii, Panateneele.

In fiecare an, sărbătoarea cu acest nume ţinea două zile, dar la patru ani o dată, ea era celebrată cu o solemnitate deosebită şi dura cel puţin patru zile. La concursurile gimnice, care comportau în special alergări cu torţe *(lampadedromiai21),* atleţii biruitori primeau ulei de la măslinii» consacraţi Atenei, în nişte amfore numite ,,pana tenaice", decorate pe o parte cu imaginea Atenei Pro- machos (adică „cea care luptă în primele rânduri'1), stând în picioare între două coloane, iar pe cealaltă cu reprezentarea concursului (de pildă alergarea) la care fusese câştigat premiul. Pe urmă avea loc marea procesiune (reprezentată în marmură pe friza Partenonului) care, pierind din Cerameicos, trecea prin centrul Atenei, pentru a duce în chip solemn pe Acropolă peplosul brodat în fiecare an de fete anume alese, oare urma să îmbrace statuia de cult a Atenei ; preoţii şi toate organismele cetăţii, inclusiv reprezentanţii metecilor, formau un lung alai, orân- duit cu grijă, pe care-1 însoţeau efebi călare. Odată ajunşi pe Acropolă, în faţa vechiului templu al Atenei *Poliâs* (adică „proteguitoarea cetăţii11), ei sacrificau mai întâi patru boi şi patru oi, iar apoi, pe marele altar care se afla în faţa Partenonului se înjunghiau atâtea vaci cât să se ospăteze întregul oraş şi nu încape îndoială că de la această hecatombă şi-a luat noul său nume luna Heca- tombaion.

In *Boedromion* (septembrie) se celebrau misterele de la Eleusis, despre care ne rezervăm dreptul să vorbim mai jos, şi *Boedromia,* sărbătoarea lui Apolon *Boedro- mios,* adică „cel care-ţi vine în ajutor în luptă11. Această

sărbătoare comporta un sacrificiu şi o procesiune.

Luna cea mai plină de sărbători era *Pyanopsiun* (octombrie). In ziua de 7, avea loc, in cinstea lui Apolon, *Pyanâpsia,* sărbătoarea semănatului, celebrată prin rituri extrem de vechi şi de ciudate : pe o farfurie se oferea zeului o mâncare făcută din bobi *(pyanoi)* şi din mai multe alte legume amestecate cu făină de grâu cârnău, apoi era purtată în procesiune o ramură de măslin, numită *eire-sione* înfăşurată în lină şi încărcată cu primele roade din orice recoltă (acesta era un talisman de fertilitate), iar în acelaşi timp un alai vesel de băieţi cinta :

„Pe *eiresione* se află smochine, pâini grase, o ulcică de miere, ulei pentru uns, cupa de vin curat care-1 îmbată şi-l adoarme11 22.

O altă procesiune, cu un caracter oarecum analog, se desfăşura la *Oschophoria,* în cinstea lui Dionysos : un alai de adolescenţi condus de doi băieţi *amphithaleis* 23 ducea mlădiţe de viţă încărcate de ciorchini. In timpul sacrificiului şi al libaţiei se scotea strigătul liturgic *eleleu iou, iou.* Apoi aveau loc dansuri şi concursuri de alergare între efebi *u.*

In zilele de **11, 12** şi **13** ale aceleiaşi luni aveau loc *Tesmoţoriile,* sărbătoarea Demetrei *Thesmophoros,* care veghează atât asupra semănăturilor de pe ogoare, cit şi asupra fecundităţii femeilor. Nu luau parte la Tesmo- forii decât atenienele măritate ; bărbaţii erau excluşi cu desăvârşire23. Femeile se pregăteau timp de câteva zile pentru această sărbătoare 20. **In** prima ei zi, numită *Anvdos* (,,urcuşul") se scoteau la lumină rămăşiţele unor obiecte sacre [...] care fuseseră îngropate cu patru luni mai înainte ; acest ritual de magie agrară este analog cu cel pe care-1 practicau în cinstea Atenei două feţite numite *ar- rephoroi.* **In** cea de a doua zi, numită *Nesteia* („ajunul") femeile nu se atingeau de niciun fel de hrană. **In** cea de a treia, numită *Calligeneia* („născătoare de frumos"), ele îi ofereau Demetrei tot felul de roade ale pământului,

precum şi fierturi şi brânză, [...] mâncau sâmburi de rodie şi se flagelau cu nişte ramuri verzi ; despre toate aceste rituri se bănuia că favorizează fecunditatea.

Apatouria, sărbătoare civică a fratriilor, ţinea tot trei zile. Primele două erau caracterizate prin sacrificii şi banchete. In cea de a treia, numită *Coureotis,* taţii de familie aduceau în faţa membrilor fratriei lor copiii legitimi născuţi în cursul anului ca să fie înscrişi după regulă ; fiecare dintre ei sacrifica cu această ocazie o oaie sau o capră pe altarul lui Zeus *Phrâtrios* şi al Atenei *Phratria.*

In sfârşit, în **30** ale lunii Pyanopsion, Atena *Ergâne* („lucrătoarea"), zeiţa meşteşugarilor, şi Hephaistos, zeul fierarilor, primeau, la sărbătoarea numită *Chalkeia,* omagiile celor care prelucrau bronzul *(chalkeis)* şi ale celor- lalţi meseriaşi27. Lucrătorii ofereau cu dragă inimă Atenei ci te un produs al industriei lor, câte o „capodoperă" executată special pentru zeiţă, tot aşa cum ţăranii îi consacrau primele roade ale recoltei lor. S-au găsit dedicaţii de acest fel către Atena Ergâne, de pildă cea a unui anume Bacehios, despre care ştim datorită epitafului său, păstrat şi el, că era un olar care câştigase premiul întâi la un concurs între meşteri : „Bacehios a oferit (acest ex-voto) în dar Atenei Ergâne după ce a fost încununat de tovarăşii săi de *thtasos“* 28.

In luna *Posideon* (decembrie), sărbătoarea *Halda* (de la *hâlos* „arie de treierat" sau „ogor treierat") urmăreşte să ocrotească boabele care germinează în pământ, tot aşa cum Tesmofbriile urmăreau să protejeze semănăturile. Cu acest prilej, i se aduc sacrificii Demetrei şi fiicei sale Core, precum şi lui Poseidon, de la care şi-a luat numele această lună şi care a fost un zeu htonian *(Gaieochos)* înainte de a ajunge domnul mării. Cu excepţia câtorva magistraţi însărcinaţi să supravegheze ceremoniile, bărbaţii nu luau parte la *Halda* : erau primite în schimb curtezanele, în duda faptului că ele erau excluse de la Tesmoforii, ca şi bărbaţii [...]

In *Gamelion* (ianuarie), luna căsătoriilor *(gomos),* se celebrau sărbătoarea numită *Gamelia* sau *Theogamia,* care amintea de însoţirea divină a lui Zeus cu Hera, şi o a doua sărbătoare a lui Dionysos, numită *Lenaia.* Nu era vorba, aşa cum s-a crezut, de o sărbătoare a teascului de vin *(lenos),* eare ar fi stranie Ia câteva luni după terminarea culesului în vii, ci de o sărbătoare orgiastică care-şi trăgea numele de la *Lenai,* cum mai erau numite Menadele sau Bacantele, femei stăpânite de delirul bachic. Pentru dansurile Iot extatice şi nebuneşti, ele aveau un loc sacru numit *Eenaion2*.* Fiindcă Dionysos e zeul ditirambului şi al teatrului, această sărbătoare comporta şi reprezentaţii lirice şi dramatice : mai multe piese de ale lui

Aristofan, Aharnienii, Cavalerii şi Viespile, între altele, au fost jucate la Lenaia, în faţa unui auditoriu compus numai din atenieni şi meteci, în vreme ce la Marile Dionisii din martie veneau la teatru mulţi delegaţi trimişi de oraşele aliate pentru a aduce tributul. Aşa se explică de ce Aristofan, în Aharnienii, profită de această absenţă a aliaţilor pentru a-1 ataca mai liber pe Cleon. calul lui de bătaie :

„Suntem numai între noi, este concursul de la Lenaia, străinii n-au sosit încă : nici tributul n-a fost adus, nici aliaţii n-au venit din oraşele lor ; suntem singuri astăzi, numai noi, floarea cetăţii, şi metecii, care sunt buruiana, dacă pot spune astfel41 3#.

O altă mare sărbătoare a lui Dionysos, zeul vinului, se desfăşura în *Anthesterion* (februarie) : Antesteriile, ca şi Tesmoforiile celebrate în cinstea Demetrei în luna Pya-nopsion, aveau loc în zilele de 11, 12 şi 13. în prima zi a acestui triduum, numită *Pithoigia* („deschiderea urcioa-relor“) se deschideau vasele de pământ ars, *pithoi,* în care se păstra vinul din recolta de pe toamnă. In ziua aceasta sau în ziua următoare, numită *Choes* (nişte ulcele mici, din care se turna vinul ; cf. Choeforele), exista un concurs pentru băutori : la un semnal al trompetei trebuia să bei

cit mai repede cu putinţă tot vinul dintr-o oală ; învingătorul primea o coroană de frunze şi un burduf de vin. Multe din aceste oale au fost descoperite ; ele sunt adesea împodobite cu scene care înfăţişează copii mici juoându-se cu jucării şi cu coroane, căci Antesteriile aveau şi o sărbătoare pentru copii31. In cea de a doua zi avea loc o procesiune care-1 ducea cu alai pe Dionysos, urcat pe un car în formă de corabie ; se pare că partid- panţii la cortegiu purtau măşti, iar această ceremonie veselă a puitut fi comparată cu carnavalul nostru ; rolul zeului trebuia să fie jucat de arhontele-rege fiindcă *Ba- silinna,* regina, adică soţia arhontelui-rege, trebuia să se însoţească cu el într-o *hierogamia.* Cea de a treia zi a sărbătorii, numită *Chytroi* („cratiţele") avea însă cu totul alte caracteristici : ea era consacrată morţilor şi muribunzilor. Se pregătea, în nişte cratiţe de pământ ars, o fiertură de legume şi de diferite boabe *(panspermia)* care trebuia să fie mâncată înainte de lăsarea nopţii, iar sacrificiul principal era oferit lui Hermes *Psychopompos,* cel care călăuzeşte umbrele în infern. Pentru a se înlătura semnele relfe se spunea, la sfârşitul celei de a treia zile : „Afară, *Keres* (zeiţele morţii) ; gata cu Antesteriile !“ 32.

Tot în Anthesterion au loc şi *Chloia,* sărbătoarea De- metrei *Chloe* şi *Didsia,* cea mai importantă dintre sărbătorile ateniene care-1 cinstesc pe Zeus.

In timpul lunii *Elapheboliân* (martie), care marca sfârşitul iernii şi sosirea primăverii, se celebrau nişte sacrificii prin care i se aduceau mulţumiri Atenei *(Procharis- teria)* şi mai ales Marile Dionisii din oraş, cea de a doua „stagiune" teatrală, după Lânaia, cea care atrăgea şi mulţi străini, fiindcă, odată cu terminarea sezonului urât, corăbiile puteau atunci brăzda din nou Marea Egee. Sărbătoarea avea un fast care nu se putea compara decât cu cel al Marilor Panatenee şi dura cinci zile : se reprezentau, în ziua de 9 ditirambii, în ziua de 10 comediile şi de la 11 la 13 trilogiile tragice, urmate fiecare

de câte o dramă satirică. Vom reveni curând asupra lor, în legătură cu teatrul.

In *Mounychion* (aprilie), în ziua de 16, sărbătoarea *Mounychia* comporta o procesiune în cinstea lui Artemis, căreia i se ofereau prăjituri aşezate în mijlocul unor torţe aprinse.

Tn *Thargeliân* (mai) era celebrată *Thargelia,* în cinstea fratelui lui Artemis, Apolon, zeul purificator prin exoe- fenţă. Pe data de 6, în prima zi a sărbătorii, oraşul era purificat prin ritualul *pharmacoi,* care nu este lipsit de analogie cu obiceiul evreiesc al ‚papului ispăşitor". Doi bărbaţi străbăteau străzile oraşului ; lumea îi lovea cu ramuri de smochin şi cu tulpini de ceapă de mare *(skillai),* pentru a-i goni afară din cetate şi pentru a îndepărta, odată ca ei, impurităţile, *miâsmata,* de care se presupunea că erau încărcaţi. In ziua de 7, i se oferea lui Apolon un *thărgelos,* adică o prăjitură sau o fiertură de cereale, ofrandă din primele roade ale recoltei apropiate. Pe 25 avea loc *Plynteria,* sărbătoarea băii pe care o făcea zeiţa Atena : vechea statuie de lemn *(xâanon)* a zeiţei Atena *Poliâs* era dusă până la Phaleron şi cufundată în mare împreună cu peplosul ei; după scufundare i se ofereau zeiţei prăjituri şi smochine uscate. Bineînţeles, în virtutea cultului imaginilor, idolul era identificat cu însăşi zeiţa. Baia avea rostui de a purifica întreaga cetate -căreia Atena ii era patroană şi, ca atare, aele mai însemnate sărbători din luna Thargelion asigurau purificarea colectivă a oraşului care trebuia să fie vrednic de binefacerea divină a recoltelor.

In sfârşit, în ultima lună a anului atenian, numită *Sldrophorion* (iunie) se celebrau *Skirophâria,* sărbătoare cu riturile puţin cunoscute, oare pare să fi cuprins un sacrificiu adus laolaltă Demetrei, fiicei sale Cone, Atenei şi lui Poseidon ; *Dipolieia* sau *Boxiphonia,* când se sacrifica lui Zeus im bou care trage la plug ; şi *Arretophoria,* sărbătoare în cinstea Atenei, care avea unele rituri,

îndeplinite de două fetiţe numite *arrephoroi,* destul de asemănătoare cu cele care se practică de Tesmoforii, la Ânodos.

Se poate observa că nu am enumerat decit zece luni din anul atenian. Rămân *Metageitnion* (august) şi *Maimactevion* (noiembrie), care nu erau desigur lipsite cu totul de ceremonii religioase, dar sărbătorile *Metageiânia* şi *Maimacberia* abia dacă sunt menţionate în documentele de care dispunem. Cele pe care le-am spus până acum sunt suficiente pentru a arăta că Tucidide nu exagera deloc când punea în gura lui Pericle afirmaţia că la Atena se celebrau sărbători de la un capăt al anului la celălalt. Şi încă am omis sărbătorile unor zei secundari cum ar fi Ascâepios, pe cele ale eroilor, de pildă *Theseia,* şi pe cele ale cultelor străine, aduse de meteci, cum sunt *Bendideia,* sărbătoare celebrată încă din secolul 5, la Pireu, în onoarea zeiţei Bendis din Tracia.

Am făcut aluzie la spectacolele dramatice, în legătură cu Lenaia şi cu Marile Dionisii urbane. Teatrul este, împreună cu stadiul, monumentul caracteristic al oricărei cetăţi greceşti cit de cât importante şi se ştie că în Atica, pe lângă teatrul aşezat pe versantul sudic al Acropolei, în sanctuarul lui Dionysos Eleuthereus, existau teatre şi în multe denie, de pildă la Pireu, la Collytos, la Salamina, la Eleusis, la Thoricos, la Rhamnous ; aceste teatre erau folosite pentru reprezentaţiile de la Dionisiile agrare.

Este bine să vorbim despre teatru în capitolul consacrat vieţii religioase fiindcă orice reprezentaţie dramatică avea loc în sanctuarul lui Dionysos, cu prilejul uneia dintre sărbătorile acestui zeu, era prezidată de preotul lui şi era organizată de către magistraţii cetăţii sub formă de con- curs, întocmai ca jocurile gimnice care însoţeau alte sărbători.

Oricine ştie că teatrele greceşti erau amenajate în aer liber, de obicei pe pantele unei coline, de care se sprijină băncile din *theatron* şi care închide *orchestra*

circulară, unde evolua corul, în jurul altarului lui Dionysos şi în faţa unui *proskenion* care se desprindea din *skene* (aceasta din urmă fiind, la origine, doar un cort unde se îmbrăcau membrii corului, coreuţii, şi actorii). In forma pe care o are astăzi, teatrul lui Dionysos de la Atena datează din epoca romană, în timp ce splendidul teatru din sanctuarul de la Epidaur, în Argolida, păstrează mai bine aspectul pe care-1 avea în epoca clasică83. Toate aceste teatre aveau o acustică excelentă 34.

La Atena, cei mai înalţi magistraţi ai cetăţii – arhontele eponim şi arhontele-rege – pregăteau cu mult timp înainte reprezentaţiile care urmau să aibă loc la Lenaia şi la Marile Dionisii. Se începea cu numirea coregilor, *choregâi.* adică a cetăţenilor bogaţi pe care statul îi însărcina să recruteze, să întreţină şi să echipeze pe cheltuiala lor corurile tragice sau comice formate, cele dinţii din cincisprezece, cele de pe urmă din douăzeci şi patru de coreuţi. Poeţii care doreau să ia parte la concurs – erau admişi şi străinii, adică grecii din afara Atenei – „cereau un cor" de la arhonte. care putea alege între ei după cum voia, dar care era obligat apoi să dea socoteală poporului de alegerea făcută. Poetul era şi propriul său regizor şi tot el „instruia" şi corul ; cu toate acestea, el putea fi ajutat sau chiar înlocuit de un maestru de cor *(chorodidăscalos),* căci această îndatorire era grea şi cerea aptitudini foarte variate : intr-adevăr, corul cânta şi dansa pe muzica oboaielor astfel incit o tragedie sau o comedie antică constituiau un spectacol complet care se asemăna, din acest punct de vedere cu totul exterior, cu o operă sau cu o operă comică de astăzi. Apoi arhontele alegea actorul principal, protagonistul, în subordinea căruia se aflau actorii care jucau rolul al doilea şi al treilea, deuteragonistul şi tritagonistul. Nicio femeie nu juca în tragedie sau în comedie ; toate rolurile feminine erau jucate de bărbaţi, ceea ce face ca obiceiul de a purta mască să pară mai puţin ciudat.

Odată stabilite cele trei liste, de coregi, de poeţi şi de protagonişti, era nevoie să se facă grupurile, adică să se dea fiecărui poet un coreg şi un protagonist. Cu ocazia unei adunări a poporului, numele coregilor desemnaţi erau puse intr-o urnă şi se fixa prin tragere la sorţi ordinea in care fiecare din ei era chemat să-şi aleagă poetul. în felul acesta, în 472, tânărul Pericle, numit coreg, l-a ales pe Eschil, care prezenta atunci trilogia din care făceau parte şi P e r ş i i. Şi protagoniştii erau repartizaţi poeţilor prin tragere la sorţi ; mai târziu, fiecare protagonist a fost pus să interpreteze pe rând câte o tragedie de-a fiecărui poet, ceea ce le lăsa poeţilor şanse oarecum egale.

Toate aceste preliminarii se terminau cu ceremonia numită *proagon,* prezentarea tuturor poeţilor şi a trupelor lor care se făcea în Odeonul situat lângă teatru, un edificiu acoperit menit să găzduiască mai ales audiţiile muzicale. Fiecare poet se urca pe o estradă şi de acolo îşi rostea numele, titlurile şi subiectele pieselor sale, numele interpreţilor. Această ceremonie ţinea deci locul unui afiş.

Reprezentaţiile propriu-zise, ca orice altă întrunire, începeau dimineaţa, puţin după răsăritul soarelui. Era dealtfel foarte necesar pentru atenieni să procedeze astfel dacă voiau să le ajungă timpul şi să prezinte înainte de apusul soarelui .patru până la cinci piese de teatru, care comportau fiecare dansuri şi bucăţi lirice, lăsând totuşi o pauză între piese (orice tragedie şi orice comedie se juca fără nicio întrerupere, fără nicio pauză, fără niciun antract). Căci aşa arăta „porţia11 zilnică de teatru a spectatorilor, timp de patru zile consecutiv, la Marile Dionisii : după o primă zi evidenţiată de procesiunea dionisiacă şi o a doua consacrată concursurilor strict lirice de ditirambi, în cea de a treia zi, rezervată comediilor, la început trei poeţi, iar mai târziu cinci prezentau fiecare crte o piesă ; următoarele trei zile erau închinate tragediei, fiecare din ele fiind consacrată în exclusivitate operei unuia dintre cei trei poeţi aleşi de arhonte, operă care

consta dintr-o tetralogie, adică dintr-o trilogie formată din trei tragedii şi urmată de o dramă satirică.

Atenienii care luau parte de la început până la sfârşit la Marile Dionisii asistau aşadar la cincisprezece sau chiar la şaptesprezece piese intr-un răstimp de patru zile, ascultând adică circa douăzeci de mii de versuri, recitate sau cântate ! Şi asta fără a mai vorbi de ditirambi. Putem fi uimiţi de o asemenea capacitate, dar lungile recitări ale poemelor homerice, la Panatenee de pildă, obişnuiseră auditoriul cu o atenţie neobosită.

Femeile, chiar dacă nu pot fi actriţe, sunt fără îndoială primite la teatru ca spectatoare33. Preţul biletelor este de doi oboâi (a treia parte dintr-o drahmă), dar statul dă chiar el cetăţenilor săraci această sumă, din fondul pentru spectacole *(theoriconj.* Locurile din primul rând sunt rezervate pentru preoţi şi magistraţi şi pentru «temenii sau străinii care au căpătat privilegiul numit proe- *ărta,* adică dreptul de a şedea în faţă. Buleuţii, efebii, metecii au un sector rezervat în şirurile de bănci ; femeile erau grupate, pe cit se pare, pe băncile cele mai de sus. Fiecare dintre cele zece triburi îşi avea un loc propriu. In ciuda acestor precauţii, instalarea publicului nu era totdeauna lipsită de tulburări şi de bătăi, iar rabduhii *(rhab~ douchoi* „purtătorii de măciucă41), în seama cărora cădea poliţia la teatru, erau siliţi atunci să intervină. Nu încape nicio îndoială că, pentru nişte şedinţe atât de lungi, atenienii, cu toată sobrietatea lor, îşi aduceau merinde, ca să mănânce şi să bea la teatru. Uneori, coregi generoşi puneau să se împartă publicului prăjituri şi vin. O atmosferă de chermeză trebuie că însoţea deci reprezentaţiile.

Cu toate acestea, ele aveau un caracter religios, de vreme ce începeau cu o purificare făcută cu sângele unui purcel şi de vreme ce preotul lui Dionysos şedea în mijlocul primului rând de bănci, în faţa altarului zeului său, care se înălţa în mijlocul orchestrei.

După purificare se trăgea la sorţi ordinea în care urmau să fie reprezentate piesele concurenţilor. La începutul fiecărei piese, un crainic sună din trâmbiţă. în ciuda caracterului religios al sărbătorii, publicul îşi manifestă în chip zgomotos sentimentele, se aplaudă, se fluieră sau se bate din picioare36. Ni se spune chiar că unii poeţi plăteau o galerie ! Ne putem mira şi de extrema lipsă de cuviinţă a comediei vechi, dar nu trebuie să uităm caracterul special al cultului lui Dionysos. [...] C3t despre *comos,* de la care derivă comedia, acesta a fost caracterizat întotdeauna printr-o revărsare de veselie nestăvilită şi mai mult decât deşucheată.

La sfârşitul concursului aveau loc judecarea şi împărţirea premiilor. înaintea sărbătorii se stabilise o listă generală de judecători care, la începerea concursurilor ajungea să se limiteze, prin tragere la sorţi, la numai zece nume. Aceşti judecători şedeau la teatru pe nişte locuri rezervate. La terminarea reprezentaţiilor, ei votau, dar o nouă tragere la sorţi extrăgea din cele zece sufragii exprimate pe cele cinci care urmau să fie de fapt singurele valabile. Iată cum se proceda : se punea o urni cu cele zece tăbliţe pe care judecătorii îşi notaseră fiecare votul şi o altă urnă cu cinci cuburi negre şi cinci albe ; se trăgeau, în acelaşi timp, din prima urnă un vot şi din cea de a doua un cub : nu era valabil decât votul care ieşea în acelaşi timp cu un cub alb. Evident, se luau aceste precauţii pentru a înlătura riscul unor intrigi necinstite din partea poeţilor şi a coregilor ; vom întâlni un lux de precauţii încă şi mai remarcabil în capitolul următor, în legătură cu modul de funcţionare a justiţiei. Cu toate acestea mulţimea încerca uneori să facă presiuni asupra juriului şi se puteau produce din nou scene zgomotoase care le dădeau mult de lucru rabduhilor. Platon, cu un dispreţ pur aristocratic, califică publicul de la reprezentaţiile dramatice drept o „tea- trocraţie1'37.

Se decernează trei premii pentru fiecare categorie,

tragedie sau comedie : poetului, coregului şi protagonistului. Aceste premii nu constau decât dintr-o cunună de iederă ; numai învingătorii de la concursurile de ditiramb primeau, pare-se, un trepied. Trebuie să facem o deosebire între aceste premii şi onorariile, proporţionale desigur cu locul obţinut, pe care le căpătau poeţii şi protagoniştii. Coregii învingători consacrau uneori lui Dionysos un monument care făcea să dăinuie amintirea victoriei lor şi a faimei pe care le-o aducea ea ; s-a păstrat până astăzi cel al lui Lysicrates 38.

La două zile de la încheierea sărbătorii, poporul se aduna la teatru pentru a studia gestiunea arhontelui care organizase concursurile : i se vota fie un elogiu, fie un blam.

Coregia, despre care tocmai am vorbit, în legătură cu teatrul, este o „liturgie“ *(leitourgia),* adică un serviciu public şi, în acelaşi timp, un fel de supra-impozit care-i lovea pe cetăţenii cei mai bogaţi. Ea comportă însă, în mod sigur, şi ceva onorabil, de vreme ce coregul biruitor nu pregeta, uneori, să facă alte cheltuieli pentru a consacra în ochii concetăţenilor săi amintirea reprezentaţiei la care poetul „său“ triumfase, în parte şi datorită lui.

Alţi cetăţeni bogaţi erau numiţi pentru alte liturgii : *trierarchia* (întreţinerea şi comanda unei corăbii de război, a unei triere), *gymnasiarchia* (organizarea unor jocuri gimnice şi procurarea uleiului necesar atleţilor) ; *hestiasis* (plata unui ospăţ public oferit membrilor unui trib). In exerciţiul funcţiunii lor, aceşti cetăţeni erau consideraţi ca nişte magistraţi care au caracter sacru, iar cel c^re-i insulta sau care-i lovea -— cum a făcut Midias, care l-a pălmuit în plin teatru pe Demostene care era coreg – se expunea la pedepse aspre. Dacă se arătau generoşi şi plini de râvnă pentru binele public, ei lăsau impresia de a fi nişte evergeţi *(euergetai)* adică nişte binefăcători ai poporului. Intr-adevăr, dacă unii atenieni, evergeţi cu totul împotriva dorinţei lor, îşi cheltuiau banii fără nicio tragere

de inimă, alţii, în schimb, vedeau în această împrejurare un mijloc, pe care se grăbeau să nu-1 scape, de a dobândi, pentru ei înşişi şi pentru familia lor, o reală popularitate. Nu trebuie să uităm că *philotimâa,* dorinţa de onoruri şi de glorie, este un sentiment profund şi foarte răspândit în Atena secolului lui Pericle, unde este uşor să cităm exemple de evergetism pe de-a întregul voluntar şi spontan.

Cimon, fiul lui Miltiade, şi-a întrebuinţat în folosul concetăţenilor săi bogăţiile şi prada pe care o dobândise în campaniile sale militare : el a scos gardurile de pe proprietăţile sale pentru a îngădui metecilor şi atenienik»r săraci să culeagă fructe de acolo şi în fiecare zi oferea o masă simplă şi îndestulătoare – o „supă populară11 s-ar spune astăzi – multor oameni nevoiaşi ; în felul acesta, el făcea din casa sa „un pritaneu pentru toţi“, după cum spune Flutarh gândindu-se la obiceiul de a-i hrăni în pritaneu pe cetăţenii deosebit de merituoşi. Mai mult chiar, Cimon le poruncea tinerilor bogaţi care formau în jurul lui un fel de gardă să-şi schimbe hainele cu atenienii vârstnici şi îmbrăcaţi prost pe care-i întâlneau şi să împartă bani, în piaţa publică, săracilor care se sfiau 39.

Dar mai ales sărbătorile şi concursurile ofereau prilejul unor dărnicii spectaculoase. Nicias ajunsese celebru prin fastul pe care-1 manifestase când a condus *theoria* ateniană la Delos : se spunea chiar că dusese acolo un pod fabricat dinainte la Atena şi împodobit în chip strălucitor cu picturi, cu ornamente poleite cu aur, cu coroane şi cu tapiserii, pentru a lega între ele, pentru durata sărbătorii, insulele Delos şi Rheneia 40.

Tot astfel, la cele patru mari sărbători panelenice de la Olimpia, de la Delfi *(Pythia),* de la Istmul de Corint şi de la Nemeea, sărbători care cuprindeau concursuri la care erau desemnaţi biruitorii cântaţi de Pindar în Odele sale triumfale, grecii bogaţi şi ambiţioşi se luau la întrecere care să ilustreze mai bine propriul său nume şi pe cel al

patriei sale, printr-o risipă nebunească care-i ducea uneori la ruină. Participarea lui Alcibiade la jocurile olimpice din 416 a umplut de admiraţie întreaga Grecie : nu numai că, având cai de curse deosebit de numeroşi şi de buni, a putut înscrie la concurs, sub numele lui, nouă atelaje de care în acelaşi timp şi a câştigat astfel premiul întâi, al doilea şi al patrulea, ceea ce nu se mai văzuse niciodată, dar a mai şi pus să se înalţe un cort uriaş, în care a oferit, după sacrificiu, un ospăţ somptuos linei adevărate mulţimi de pelerini41. Invidioşii au pretins, e drept, că cetăţile Efes, Chios şi Lesbos, „aliatele" Atenei, au fost silite să-i procure lui Alcibiade, în chip gratuit, cortul, victimele şi vinul şi chiar că unul dintre atelajele din concurs nu-i aparţinea de fapt ! 12

Sanctuarul lui Zeus de la Olimpia, aproape de malul râului Alpheios, era, din patru în patru ani, locul unde se adunau *(panegyris)* grecii din toate cetăţile. Importanţa pe cafe o avea această sărbătoare *pentetericâ,* adică această sărbătoare care revenea la fiecare al cincilea an sau, altfel spus, din j>atru în patru ani (întocmai ca Marile Panatenee), era atât de mare incit singura cronologie valabilă în întreaga Grecie se bizuia pe era Olimpiadelor, care începea în 77C î.e.n. : lupta de la Salamina (480 î.e.n.), de pildă, data din primul an al celei de a 75-a Olimpiade (75X4=296 şi 776—296=480). Chiar şi sclavii şi barbarii puteau asista la sărbătoarea olimpică, dar femeile măritate nu puteau. Mai ales la Olimpia căpătau grecii conştiinţa profundei lor unităţi, în ciuda tuturor dezbinărilor lor politice. In jurul incintei sacre a lui Zeus se ţinea un adevărat târg şi existau distracţii pentru toate gusturile, nu numai jocuri sportive : sofişti şi un mare număr de scriitori dădeau citire cu acest prilej ultimelor lor lucrări. Aşa au făcut, de pildă, Herodot, Gorgias, Lysias, Isocrate : acesta din urmă nu şi-a citit însă el însuşi discursul, pe care-1 numise *Panegiric* fiindcă îl compusese în vederea panegiriei de la Olimpia.

Sărbătoarea ţinea şapte zile. In cea dintâi se aduceau sacrificii pe altarul lui Zeus şi pe cele şase altare duble, înălţate pe cât se credea de tteracles, se aduceau libaţii pe mormântul lui Pelops, eroul eponim al Peloponezului şi se îndeplineau formalităţile care ţineau de pregătirea.

jocurilor. Următoarele cinci zile erau consacrate mai ales probelor sportive : zece pentru adulţi şi trei pentru copii. Bărbaţii se întreceau la patru alergări de viteză : stadiul, dlaulos care era traseul dublu, doliclios (cursa lungă care se desfăşura probabil pe şase stadii) şi alergarea cu toate armele, precum şi la luptă, la pugilat, la pancrâtion şi la pen ta thlon, ansamblu compus din cinci probe43; însfirşit, la hipodrom se desfăşurau cursa de cvadrige, la care a triumfat Alcibiade în 416, şi cursa de cai cu călăreţi. Pentru copii existau alergarea de un stadiu, lupta şi pugilatul. Toate aceste probe se desfăşurau sub supravegherea unor *hellanodâcai* (..judecători ai grecilor"). Cea de a şaptea şi ultima zi era evidenţiată de o procesiune solemnă şi de un banchet. Numele învingătorilor – *Olympionicai* – era proclamat de un crainic, care menţiona şi numele tatălui şi pe cel al patriei lor. Ca premiu, ei nu primeau decât o cunună de laur, dar gloria lor era imensă şi se răsfrângea şi asupra familiei şi a cetăţii lor. Atena îi răsplătea pe aceia dintre cetăţenii ei care triumfaseră la Olimpia oferindu-le „hrană şi pritaneu" 44 şi nu se spune oare că un oraş, pentru a-i face la întoarcere unui *olympionikes* o primire nemaiauzită, n-a pregetat să-şi dărâme o bucată din zidul de incintă ca să-i îngăduie să intre pe o poartă pe care nu mai intrase încă nimeni ?

Cultele cetăţii şi cultele sanctuarelor panelenice erau oare de ajuns pentru a răspunde aspiraţiilor religioase ale poporului grec ? Fireşte, un atenian putea avea, pentru zeiţa sa, Atena, o adevărată fervoare, tot aşa cum Hipolit, în tragedia lui Euripide care-i poartă numele, nutreşte faţă de Artemis o pietate, aproape mistică, dar Hipolit este, în

acelaşi timp, şi un orfic [8]. Cultele publice, cu cere- moniile lor adesea grandioase, păstrau întotdeauna ceva puţin rece şi puţin impersonal : ele se adresau zeilor, in vederea prosperităţii colective a oraşelor sau chiar a întregii Grecii, dar nu arătau niciun interes faţă de fericirea individuală a fiinţei omeneşti, pe lumea asta sau pe cealaltă ; chiar şi cultul morţilor se preocupa de hrana „umbrelor", dar nu dădea nicio asigurare cu privire la fericirea – sau la nefericirea – de pe tărâmul celălalt.

In schimb, religiile „cu mistere" le promiteau adepţilor lor o fericită nemurire, cu condiţia să se iniţieze şi să respecte riturile, independent de orice noţiune de comportare meritorie sau păcătoasă ; ele aveau deci ca scop mân- tuirea individuală a oamenilor. Cuvântul grecesc *mysterion* comportă, ca şi cuvântul românesc care derivă de la el în ultimă instanţă, ideea de secret la care n-au acces decât un număr de privilegiaţi, iar noţiunile înrudite de „mistică" şi „misticism" apar mai mult decât în germene în multe din aceste secte. Pe unele, statul le-a privit cu ochi răi, în timp ce misterele de la Eleusis, recunoscute şi protejate de cetatea Atena, s-au bucurat de o situaţie deosebit de favorizată, care le-a conferit, de-a lungul întregii antichităţi, o importanţă excepţională.

Am spus deja că Marile Mistere de la Eleusis erau celebrate în Boedromion (septembrie) în onoarea Demetrei şi a fiicei sale Core45. Aceste zeiţe veghează şi asupra cerealelor şi asupra morţilor care sunt îngropaţi în pă- mânt, întocmai ca grăunţele/Misterele par să fi suferit şi influenţe orfice şi dionisiace. *Imnul* homeric către Demetra, care ni s-a păstrat, povesteşte mitul răpirii Corei de către Hades şi „căutările" mamei deznădăjduite care este primită la Eleusis şi-i acordă nemurirea tânărului Demofon, iar apoi întemeiază propriul său cult cu mistere.

Iată ultimele versuri ale imnului, care constituie un fel de „beatitudine" :

---

8 Vezi pag. 266.

„Fericit cel ce deţine, printre oameni, viziunea acestor mistere. Dar cel ce nu e iniţiat în riturile sfinte nu are aceeaşi soartă, când stă, mort, în întunecimile umede."

Eleusis, dem al Aticei, se află la douăzeci şi doi de kilometri de Atena. La 14 ale lunii Boedromion, „obiectele sacre" *(hierâ)* aflate într-un coş erau aduse cu mare pompă de la Eleusis la Atena, unde erau depuse în *Eleusi- nion.* Pe 15 se adunau la porticul pictat *(Poikile)* candidaţii la iniţiere : erau admişi toţi, chiar şi sclavii şi barbarii, cu singura excepţie a ucigaşilor care nu fuseseră purificaţi şi a celor cu vorba „de neînţeles", adică probabil a celor care, neştiind să vorbească greceşte, nu puteau pronunţa destul de bine formulele rituale. Pe 16, „miştii" *(mystai)* se duceau în rada portului Faleron ca să ia parte la o ciudată ceremonie de purificare : la strigătul preoţilor care porunceau „în mare, miştii", fiecare, dintre ei alerga să se scalde, târând în urma lui un purcel care urma să fie sacrificat48. Apoi, pe 19, o procesiune mare şi solemnă ducea înapoi, pe drumul sacru care merge de la Atena la Eleusis, coşul mistic, în mijlocul cânteceior şi al vocilor care strigau „Iacchos ! Iacchos !“ în sfârşit, la Eleusis, după o zi de post negru, aveau loc de la 21 la 23 cele două nopţi ale iniţierii.

însă ceea ce se petrecea în timpul acestor două nopţi trebuia să cămână secret şi oricine dezvăluia ceea ce văzuse sau auzise era pasibil de a fi omorât. Secretul a fost păstrat atât de bine încât numai câteva texte târzii, scrise cele mai multe de Părinţii Bisericii, ne îngăduie să întrezărim în ce consta iniţierea. Marea sală în care se desfăşurau riturile secrete, *telesterion,* a fost descoperită prin săpături arheologice : este un cadrilater întins, cu laturile de cincizeci de metri fiecare şi cu şase şiruri de câte şapte coloane, din care se mai văd încă bazele ; pe bănci, dintre care unele erau tăiate chiar în stâncă, se puteau aşeza trei mii de persoane.

In prima noapte se acorda gradul inferior al iniţierii.

Postul pe care-1 ţineau miştii era întrerupt – ca şi cel al Demetrei în imnul homeric – de consumul kykeon-ului, băutură rituală făcută din apă, din fiertură de arpacaş şi din busuiocul-cerbilor47. Apoi obiectele din coş le erau dezvăluite miştilor, care le mânuiau. [...] Mistui trebuia să pronunţe această formulă : „Am ajunat, am băut kykeon-ul, am luat obiectul din coş şi, după împlinirea actului, I-am pus în paner şi apoi, iarăşi, din paner în coş“. Se cântau şi cântece sacre pe care trebuie că le dirijau preoţii din familia Eumolpizilor („bunii cântăreţi" adică).

Cea de a doua noapte era cea în care miştii din anul precedent deveneau *epâptai* (mişti „care contemplează") şi atingeau astfel cea mai înaltă treaptă a iniţierii. Sala numită telesterion era cufundată în întunecimea cea mai desăvârşită, iar miştii erau siliţi să se deplaseze într-o atmosferă de spaimă şi anxietate creată de cântecele lugubre. Apoi, dintr-odată, torţele – atribute caracteristice ale Demetrei şi ale Corei şi simboluri ale revelaţiei – luminau în chip strălucitor centrul sălii. Atunci li se arăta iniţiaţilor „acest mister mare şi admirabil : un spic secerat" precum şi, probabil, o adevărată dramă liturgică, o hieroga- mie. Un fragment preţios al retorului Themistius, atribuit pe nedrept lui Plutarh48, ne spune :

„Sufletul, în momentul morţii, încearcă aceeaşi impresie pe care o au şi cei care sunt iniţiaţi în Marile Mistere... La început sunt doar alergături la întâmplare, ocoluri dure- roase, mersul neliniştitor şi fără sfârşit prin întuneric, înainte de a veni sfârşitul, teama, fiorul, tremurul, sudoarea rece, spaima îşi ating culmea. Apoi însă o lumină minunată se arată ochilor ; se trece în locuri pure şi în pajişti unde răsună cântece, unde se pot vedea dansuri ; cuvinte sacre, apariţii divine îţi insuflă un respect religios. Atunci omul, ajuns la iniţiere şi la perfecţiune, dobândindu-şi libertatea şi plimbându-se fără nicio constrângere, celebrează Misterele, punându-şi pe cap o cunună ; el trăieşte printre oameni puri şi sfinţi ; el vede

pe pământ mulţimea neini- ţiaţilor strivindu-se şi înghesuindu-se în smârcuri şi în beznă şi rămânând în mijlocul necazurilor, de frica morţii, în loc să se încreadă în fericirea de dincolo."

Misterele lui Dionysos promiteau desigur, ca şi cele ale Demetrei, fericirea dincolo de moarte ; credincioşii, grupaţi în nişte *thiasoi* în care se intra prin iniţiere, practicau ritul numit *omophagia,* înghiţind carnea crudă a unui animal înjunghiat.

Este mai greu de ştiut în ce consta în epoca clasică orfismul, adică acel curent de idei religioase care se lega de cântăreţul trac Orfeu, profet al lui Dionysos, care exercitase puterea magică a muzicii şi coborâse în infern înainte de a fi sfâşiat şi înghiţit de Menade. Orfismul îşi avea şi şarlatanii săi, pe care i-a înfierat Platon 49 şi care, din cât spune el, promiteau oamenilor bogaţi, în schimbul unei retribuţii, să-i scape de orice necaz prin câteva sacrificii şi incantaţii magice şi să le îacă rău duşmanilor lor. Insă în alte locuri, Plaiton se inspiră din ideile omfiee, ceea ce dovedeşte că el avea o oarecare stimă măcar pentru credinţă, dacă nu şi pentru oameni. S-a putut susţine totuşi că „orfismul, în epoca clasică nu este o doctrină, că de-abia dacă este un cult..., că este vorba de nişte cărţi despre care noi nu ştim aproape nimic" 30. Cu toate acestea ră- mâne probabil că a existat, încă din secolul 5, dacă nu o religie orfică, cel puţin grupuri mici de oameni care practicau „viaţa orfică" şi din rândurile cărora au ieşit teologii şi moraliştii marii mişcări mistice legate de zeul „orgiastic" Dionysos.

Teogonia orfică şi mitul lui Dionysos-Zagreus şi al Titanilor sunt foarte ciudate. După orfici, ca urmare a unei vechi greşeli, care ne duce cu gândul la păcatul originar (uciderea tânărului Zagreus de către Titani, strămoşii oamenilor), sufletul omenesc este închis în trup ca într-o închisoare sau ca intr-un mormânt *(soma = sema)* şi trebuie să străbată un ciclu întreg de existenţe şi de

reîncarnări succesive. Dar celor care cunosc revelaţia lui Orfeu li se deschide calea mântuirii. Orficul trebuie să ducă o viaţă de abstinenţă, de renunţare, de ascetism. El e vegetarian, căci credinţa în transmigraţia sufletelor implică respectul pentru viaţa universală. Sufletul trebuie să scape de tot ce este carnal şi material pentru a se elibera de pământ şi pentru a urca spre lăcaşul-divin (ceea ce este întocmai concluzia dialogului Fedru de Platon). Pe nişte amulete făcute din foiţe de aur, găsite în câteva morminte din Magna Graecia şi din Creta, se păstrează cuvintele pe care iniţiatul trebuie să le rostească în faţa zeilor infernali (dar caracterul lor orfic nu este stabilit în chip definitiv) :

„Vin dintr-o comunitate de puri, o, pură stăpână a infernului..., căci îmi place să cred că fac parte din neamul vostru preafericit, dar soarta m-a lovit... Cu un salt am ieşit afară din ciclul grelelor pedepse şi dureri şi m-am avântat cu un picior sprinten către cununa râvnită ; mi-am găsit liman la pieptul Doamnei, stăpâna infernului."

Iar zeiţa îi răspunde :

„O, norocosule ! O, preafericituie ! Ai ajuns zeu din om ce erai !“

Iar iniţiatul încheie, în sfârşit, cu formula misterioasă :

„Ied, am căzut în lapte“ 51.

în religia oficială se fac rugăciuni către zei şi li se aduc sacrificii pentru prosperitatea cetăţii ; în cultele cu mistere, oamenii caută să obţină, prin iniţiere, promisiuni în legătură cu o viaţă fericită pe tărâmul celălalt. Dar în antichitate, oamenii, în Grecia ca şi pretutindeni, îşi doreau încă şi mai mult: ei doreau să afle care este bunul plac al zeilor, în prezent şi în viitor, doreau să ştie dinainte cum vor arăta evenimentele viitoare. Aici intervenea divinaţia.

Cuvântul latin *divinaţia* indică şi singur ce loc esenţial ocupa divinaţia în religia celor vechi, deoarece,

din punct de vedere etimologic, el înglobează toate cele care sunt *divina,* adică tot ce are legătură cu zeii, şi într-adevăr divinaţia este poate, elementul cel mai viu din religia Greciei şi a Romei. în greceşte, prezicătorul se numeşte *măntis,* iar divinaţia *mantiici :* acest cuvânt se aplică în special divinaţiei intuitive, inspirate, căci el pare să fie într-adevăr din aceeaşi rădăcină cu *mania* („nebunie" sau „extaz") şi cu *Mainâs* („Menadă"). Cu toate acestea, grecii cunoşteau şi divinaţia inductivă sau artificială *(entechnos, technike)* care se bazează pe observarea, din partea prezicătorului, a diferitelor fenomene socotite drept semne sigure *(semeia)* ale voinţei divine.

Există semne prevestitoare de tot felul: prodigioase,' căci orice privelişte anormală sau miraculoasă, orice naştere a vreunui monstru animal52 sau uman este un semn de temut; atmosferice : ploaia, tunetul sunt „semne ale lui Zeus" *(diosemeiai);* vizuale : orice întâlnire neprevăzută, mai ales dimineaţa, când tocmai ieşi din casă, este un semn, bun sau rău ; acustice : orice cuvânt pe care-1 auzi pe nepregătite, orice Zgomot, ţipăt sau sunet care se produce pe neaşteptate este un *cledon* („semn prevestitor de natură acustică") susceptibil de a fi interpretat; în sfârşit fiziologice : orice mişcare involuntară produsă de epilepsie („boala sacră") sau pur şi simplu orice bâzâit de urechi sau orice strănut au o semnificaţie, de vreme ce voinţa omului nu le influenţează cu nimic. Când strănută Telemah, mama sa, Penelopa, vede în acest strănut un semn bun53 şi tot astfel, în A n a b a s i s, când un soldat începe să strănute, după un discurs al lui Xenofon, „la zgomotul acesta, întreaga armată, într-un avânt general, începu să-l adore pe zeu" 54.

In Epir, la Dodona, în sanctuarul lui Zeus, care este probabil cel mai vechi dintre toate sanctuarele oraculare ale Greciei, localnicii numiţi *Sellâi* preziceau viitorul după zgomotul pe care-1 făcea vântul clătinând frunzele stejarilor (copacii lui Zeus) sau ciocnind între ele nişte

ligheane de bronz atârnate unele lingă altele.

Dar cele meii multe semne prevestitoare se deduc de la animalele vii sau moarte. Zborul păsărilor şi ţipetele lor sunt deosebit de apte de a dezvălui voinţa zeilor, din motive pe care nLle explică Plutarh :

„în ştiinţa despre viitor, partea cea mai însemnată şi cea mai veche este cea care se numeşte ştiinţa păsărilor. Acestea, prin viteza, prin inteligenţa, prin precizia manevrelor care le arată atente la tot ceea ce le impresionează sensibilitatea, se pun în slujba divinităţii ca nişte adevărate instrumente. Aceasta le imprimă felurite mişcări şi le face să ciripească sau să ţipe. Uneori ea le lasă să planeze, alteori le aruncă cu impetuozitate, fie pentru a curma brusc anumite acte, anumite dorinţe ale oamenilor, fie pentru a le duce la împlinire. Acesta este motivul pentru care Euripide numeşte păsările „mesagerii zeilor1'55.

Vulturul, pasărea lui Zeus, îţi aduce un semn bun sau „sinistru",'după cum îl vezi apărând din dreapta sau din stânga. „Ornithomancia" este atât de la modă, încă din epoca homerică, încât cuvintele greceşti care înseamnă „pasăre" *(ârnis, oionos)* au în acelaşi timp şi sensul de „semn prevestitor".

în legătură cu sacrificiile am făcut deja aluzie la *hiero- scopia,* metodă de divinaţie importată probabil din Etruria şi constând din cercetarea viscerelor unui animal înjunghiat de curând, în scopul de a se obţine indicaţii cu privire la voinţa zeilor. La ficat sunt de observat în special trei lucruri : înfăţişarea lobilor, vezica biliară şi vena portă. în E1 e c t r a lui Euripide, Oreste, înainte de a-1 ucide pe Egist, îl ajută să aducă un sacrificiu, în cursul căruia semnele funeste vestesc omorul iminent :

„Egist ia din mâinile lui Oreste viscerele sfinte şi le cercetează. Ficatului îi lipseşte un lob : vena portă şi vasele de lângă vezica biliară arată privirilor lui ieşituri funeste. Oreste întreabă : «De ce eşti aşa abătut ?»

«Străine, răspunde Egist, mă tem să nu m-aştepte afară din palat o cursă. Am un duşman de moarte, pe fiul lui Agamemnon, şi el duce războiu cu casa mea»" 50.

Lipsa unui lob al ficatului este cel mai sigur dintre semnele care apar la cercetarea viscerelor : în felul acesta au fost înştiinţaţi de sfârşitul care-i aştepta Cimon, Agesilaos, Alexandru cel Mare*57.*

Dar însuşi numele de *mantike,* prin care grecii desemnează orice divinaţie, ne sugerează că, în ochii lor, metodele cele mai întemeiate sunt cele ale divinaţiei inspirate, extatice, în cadrul căreia un bărbat – sau o femeie – primea un mesaj direct de la zei.

„Oniromancia“ – divinaţia cu ajutorul viselor – este o formă intermediară între divinaţia inductivă şi cea intuitivă. Este vorba de o credinţă foarte veche şi care încă nu a dispărut cu totul, potrivit căreia anumite vise conţin revelaţii divine : nu este oare adevărat că unele cărţi intitulate „Cheia visurilor" mai găsesc şi astăzi cititori ? La Ilomer, visele trimise de zei sunt destul de numeroase şi ele apar şi în tragedia antică, de unde au trecut, de pildă, în tragedia franceză din secolul al XVII-lea. însă *oneirocritike* („interpretarea viselor") este o artă complicată, căci multe vise sunt înşelătoare.

Un mare sanctuar din Argolida, cel de la Epidaur, care a cunoscut o înflorire deosebită in secolul 4, era celebru prin vindecările miraculoase care aveau loc în incinta lui. La lăsatul serii, pelerinii se culcau sub porticul de incubaţie *(âbaton, coimeterion)* şi adormeau acolo. Ei erau vindecaţi în timpul somnului, de cele mai multe ori ca urmare a unui vis în care-1 vedeau pe Asclepios, zeul medicinii, fiul lui Apolon, venind la ei, atingându-le şi tratându-le partea bolnavă din trup sau revelându-le o „prescripţie" pe care ei se grăbeau s-o urmeze de îndată ce se trezeau. Stelele de la Epidaur, atât de ciudate, ne-au păstrat „procesele verbale" ale multor „miracole" de acest fel : o femeie chioară îşi recapătă complet vederea, un

copil mut începe deodată să vorbească, un bărbat este vindecat de cm ulcer etc.58

în somn, omul este într-o stare de inconştienţă care înlesneşte apropierea divinităţii. Şi moartea iminentă dezvoltă facultăţile divinatorii care se află cel puţin în stare virtuală în orice om : în 11 i a d a, Patrocle şi Hector, în clipa morţii, prezic în ce împrejurări va muri curând cel care-i ucide, măcar că nu sunt prezicători ca Helenos sau Calhas59.

Dar şi profeţii şi profetesele cu calificare în regulă, când se află într-o stare de extaz *(elcstasis)* sau de „entuziasm", adică, în sensul grecesc al cuvântului, de posesiune divină, pot revela voinţa lui Zeus, care le este transmisă mai ales prin fiul său Apolon, zeul prin excelenţă al divinaţiei, după cum este, am mai spus-o, şi cel al purificării.

în secolul 2 al erei noastre, ateul Lucian va enumera astfel, într-un pasaj ironic şi amuzant, principalele sanctuare oraculare ale lui Apolon ; Zeus este cel care vorbeşte :

„Apolon, cu meseria istovitoare pe care şi-a ales-o, este asurzit aproape de pisălogii care vin să-i ceară oracole. Acum trebuie să fie la Delfi ; o clipă mai târziu aleargă la Colofon ; de aici trece la Xanthos şi, tot în fugă, se duce la Claros, pe urmă la Delos sau la Branchidai ; pe scurt, oriunde îi cere să apară profetesa, după ce a băut apa sacră, a mestecat frunzele de laur şi s-a frământat pe trepied, el trebuie să sosească neîntârziat, ca să-şi pună cap la cap oracolele, căci altminteri ar ruina cu totul prestigiul artei sale.“ 60

Profeţia inspirată direct de Apolon o putem urmări în cazul troienei Casandra, ale cărei transe divinatorii sunt înfăţişate de Eschil în Agamemnon. Ea apare şi în cazul diferitelor Sibile şi, probabil, în cazul profeţilor numiţi „Bakis“. Apare, în sfârşit, în cazul Pitiei din Delfi.

Sanctuarul panelenic al lui Apolon Pitianul, situat în

inima Greciei centrale, la Delfi, în Focida, era celebru în parte datorită jocurilor numite *Pythva,* celebrate, ca şi sărbătoarea de la Olimpia, din patru în patru ani de către Amfictionia popoarelor vecine cu sanctuarul, care a jucat un rol însemnat, şi uneori nefast, în istoria statelor greceşti. Sanctuarul era însă celebru în primul **rând** datorită oracolului său, cu mult cel mai faimos şi cel mai frecventat în epoca clasică. S-a pretins că Pitia, o simplă ţărancă din Delfi care ducea o viaţă ireproşabilă şi trebuia să păstreze o castitate desăvârşită atât timp cât îndeplinea această funcţie, nu făcea altceva decât să tragă la sorţi, cu ajutorul -bobilor, atunci când răspundea la întrebări (acestea ar fi trebuit deci să fie puse întotdeauna sub forma unei dileme : da sau nu ?). Fără îndoială, hazardul tragerii la sorţi este un procedeu folosit în mod curent în Grecia antică pentru a afla voinţa zeilor şi „cleromancia" era desigur practicată la Delfi în epoca clasică, dar lucrul pe care veneau să-l caute în primul rând cetăţile şi particularii în sancuarul lui Apolon, era un răspuns inspirat dat de Pitia care, aşezată pe trepiedul fatidic, în stare de extaz, în *âdyton*-ul („loc interzis") subteran al templului, proclama hotărârile lui Zeus, revelate ei de fiul acestuia. Cum se obţinea această stare de „entuziasm" ? Nu ştim nimic precis în legătură cu această problemă ; ipoteza care întruneşte astăzi cele mai multe sufragii este că se producea un fel de autosugestie, un fel de *seif hypnotism,* cum spun anglo-saxonii, fenomen religios care nu se confundă cu isteria şi care este cunoscut prin multe exemple 81.

Oricine voia să consulte oracolul trebuia să achite mai întâi o taxă numită *pelanos* („prăjitura") şi să aducă apoi Un sacrificiu preliminar care consta dintr-o capră : înainte de a fi înjunghiată, capra era stropită cu apă şi dacă tremura şi tresărea sub acest duş rece se trăgea concluzia că Apolon era dispus să dea profeţii *2; atunci Pitia se purifica la izvorul Castalia şi intra în templu unde,

pe un altar interior, făcea nişte fumigaţii cu laur şi făină de orz ; de abia pe urmă cobora ea în partea subterană a templului, care era afectată divinaţiei, *manteion.* Cei care consultau oracolul coborau şi ei, în ordinea pe care o fixau privilegiul numit *promanteia,* acordat unora dintre ei, şi tragerea la sorţi, dar ei se opreau, împreună cu preoţii şi cu profeţii, într-o sală care le era anume destinată, în timp ce Pitia singură îşi continua drumul până la *â&yton-vl* de alături ; şi consultanţii, şi preoţii o auzeau în timp ce profetiza, dar ei n-o puteau vedea. Ea pronunţa atunci oracolele „veridice1', „infailibile" ale lui Apolon supranumit *Loxias,* adică „cel ambiguu", căci aceste răspunsuri erau adesea echivoce. In adyton se găseau statuia de aur a lui Apolon, mormântul lui Dionysos (al cărui cult avea, la Delfi, o mare importanţă, fapt care explică poate şi el delirul Pitiei, de vreme ce Dionysos este prin excelenţă zeul „orgiei" şi al extazului) şi, în sfârşit, *omphalos-ul,* buricul pământului, un vechi *băitylos,* o piatră sacră, de fonmă aproximativ conică, şi trepiedul pe al cărui capac se aşeza Pitia.

Nu este acum momentul să zugrăvim uriaşa influenţă, religioasă, morală, politică, pe care au exercitat-o oracolele Pitiei, mai ales în epocile profund religioase, adică în secolele 6 şi 5, înainte de apariţia sofiştilor care coincide cu o oarecare rădre a sentimentului religios şi deci a încrederii în oracole. Cu toate acestea, chiar în plin secol 4, filosoful Platon, făcând schiţa cetăţii sale utopice, recomandă ca toate problemele referitoare la cult şi la morală să fie rezolvate de oracolul de la Delfi, căruia această minte strălucită îi atribuia fără îndoială o influenţă binefăcătoare asupra dezvoltării civilizaţiei greceşti63.

Divinaţia nu era deci practicată în chip clandestin, de vreo „prezicătoare extra-lucidă" sau de vreun alt soi de ghicitoare, cum se întâmplă astăzi, în ţările civilizate : ea era o instituţie oficială, recunoscută de statele greceşti, care o consultau chiar ele pe Pitia şi angajau prezicători pe

lingă magistraţii civili şi militari : Lampon, prietenul lui Penele, care l-a făcut un fel de „ministru al cultelor-1, era prezicător.

Graniţa între religie şi superstiţie este adesea neclară. De aceea, în portretul superstiţiosului din Caracterele lui Teofrast vom regăsi multe dintre riturile amintite mai înainte în legătură cu religia, dar unele dintre ele vor fi împinse pină la absurd. Iată acest portret :

„In ziua sărbătorii Choes, după ce şi-a purificat mâinile şi s-a stropit cu apă lustrală, superstiţiosul iese din templu cu o ramură de laur în dinţi şi se plimbă aşa toată ziua °4. Dacă-i taie drumul o nevăstuică 05, el nu se mişcă din loc înainte de a vedea trecind pe altcineva sau înainte de a arunca trei pietre peste drum. Vede într-o casă un şarpe, dacă e un şarpe dolofan, îl invocă pe Sabaziots 00 ; dacă e un şarpe sacru, înalţă imediat pe locul acela o capelă. Când trece prin faţa acelor pietre unse care pot fi văzute la răspântii, el varsă peste ele -tot uleiul din flaconul său *(lekythos)*67 şi nu se îndepărtează până nu cade în genunchi şi nu se prosternează *(proskynesis).* Dacă şoarecii * i-au ros unul dintre sacii cu făină, el întreabă *exegetul*98 ca să ştie oe atitudine să ia şi, dacă exegetul îi spune să cheme pielarul ca să-i pună un petec, el nu adoptă părerea asta, ci pleacă să ofere un sacrificiu de ispăşire ". E în stare să-şi purifice toată vremea casa, pretinzând că e bântuită de Hecate7#. Dacă aude, mergând, ţipătul unei bufniţe, se tulbură şi nu-şi continuă drumul până nu pronunţă formula «s-o ia Atena». Se fereşte să calce peste un mormânt, să se apropie de un mort sau de o femeie lehuză : «Ţine foarte mult, spune el, să nu se împovăreze cu o impuritate». In fiecare zi de patru şi de douăzeci şi patru a lunii71, după ce le porunceşte oamenilor din casă să pregătească vin cald, pleacă să cumpere ramuri de mirt, tămâie, prăjituri sacre şi, apoi, o dată întors acasă, îşi trece toată ziua încununând imaginile lui Hermaphroditos *72.* Când are un vis, el seduce

la tălmăcitorii de vise *(oneirocritai),* la ghicitori, la auguri ca să afle de la ei ce zeu sau ce zeiţă 6ă invoce. In fiecare lună, spre a-şi înnoi iniţierea, el se duce la preoţii orfici *(orpheotelestâi),* însoţit de nevastă-sa (sau, dacă ea e ocupată, de dădacă) şi de copii. Face parte dintre acei oameni pe care-i vezi, pe malul mării, curăţindu-se cu mare grijă. De vede pe vreunul dintre oamenii aceia, încununaţi cu o cunună de usturoi, pe care-i poţi întâlni la răspântii7:!, se întoarce acasă, îşi toarnă valuri de apă din creştet până-n tălpi, cheamă preotesele şi le roagă să-l purifice cu o ceapă de mare sau purtând în cerc, în jurul lui, cadavrul unui căţel. La vederea unui dement sau a unui epileptic, îl trec fiorii şi scuipă într-o cută a veşmântului“ 74.

Dacă ţi se rupea o curea în timip ce-ţi legai sandaua dreaptă sau stingă, şi acest lucru era un semn prevestitor, bun sau rău75.

Ar fi greşit să se creadă că toţi superstiţioşii erau oameni de rând, lipsiţi de cultură. Un om de stat bogat, cum era Nicias, un scriitor discipol al lui Socrate, cum era Xe- nofon, ţineau în jurul lor prezicători şi *chresmologoi* („colecţionari de oracole") şi practicau ritualuri aproape tot atât de amănunţite ca superstiţiosul lui Teofrast. Se ştie că din cauza unei eclipse de lună – semn prevestitor important – şi-a pierdut Nicias armata şi a murit şi el într-un chip vrednic de milă, în Sicilia :

„Ce-au spus atenienii, aflând marea nenorocire ? Curajul personal al lui Nicias şi minunata lui statornicie le erau cunoscute. Nu s-au gândiit nici să-i aducă vină că urmase hotărârile religiei. N-au găsit să-i reproşeze decât un lucru, că luase cu el un prezicător nepriceput. Căci prezicătorul se înşelase asupra sensului eclipsei de lună, el ar fi trebuit să ştie că, pentru o armată care vrea să se retragă, luna care-şi ascunde lumina este un semn bun“ 76.

Magia, care oferă reţete eficace pentru a înrobi

lumea neînsufleţită şi fiinţele vii sau chiar pentru a-i constrânge pe zei să-şi pună puterea în slujba oamenilor, nu este necunoscută în Grecia clasică, dar este încă, dacă ne putem exprima astfel, în scutece, în comparaţie cu uriaşa dezvoltare pe care urma s-o aibă în epocile elenistică şi romană. Chiar grecii considerau că ea are o origine străină, venind din orient : cea mai mare magiciană din legendă, Medeea, este o barbară născută în Colchida, iar dacă Eschil reprezintă în faţa spectatorilor o scenă de „necromancie“, o evocare a unui mort, acest lucru se întâmplă în tragedia Perşii, când corul Credincioşilor, într-o scenă aproape halucinantă, îl scoală din mormânt pe bătrânul rege Darius. Există totuşi multe urme ale unor practici magice în 11 i a d a şi mai ales în Odiseea, iar magicienele din Tesalia erau celebre încă din epoca clasică : li se atribuia puterea de a aduce luna pe pământ, ceea ce dădea o explicaţie eclipselor satelitului nostru77. Este adevărat că Medeea se stabilise în Tesalia cu Iason şi putuse răspândi aici arta sa.

Ritualurile practicate de acei orpheotelestâi de care vorbeşte Teofrast, adică de acei orfici de calitate proastă despre care Platon spune că-i exploatează pe cei bogaţi promiţând să le asigure lor fericirea şi duşmanilor lor nefericirea, cu ajutorul incantaţiilor, ritualurile acestea ţin de magie, ca şi cercul purificator pe care-1 desenează, cu cadavrul unui căţel, preotesele : este vorba, probabil, de un ritual al cultului Hecatei (zeiţa pe care o menţionează Teofrast într-alt pasaj din portretul superstiţiosului). Această divinitate tulburătoare, patroana orficilor şi a magicienilor, pare să fi venit tot din Tracia, ca şi Bendis şi Sabazios ; ea este lunară şi htoniană în acelaşi timp. Credinţa populară face din ea o putere de temut, infernală în sensul rău al cuvântului, de la care vin spectrele şi spaimele nocturne. Magiciană prin excelenţă, ea cunoaşte toate descântecele de dragoste ; cultul ei este răspândit mai ales printre femei.

Una dintre practicile magice folosite în dragoste, în secolul 5, este atestată indirect de Pindar, care socoteşte dealtfel că a descoperit-o Afrodita, nu Hecate. Totul e în legătură cu dragostea pe care Iason trebuie s-o inspire Medeei, .prinţesa din Colchida, dacă vrea să cucerească lina de aur : „Zeiţa din Cipru, .pe culmile Olimpului, leagă de o roată care nu se frânge capântortura *(lynx)* cu penajul pestriţ, prinzând-o de cele patru membre ; ea le aduce pentru prima dată oamenilor pasărea delirului..." 78. Capântortura, care se mai cheamă şi „vârtecap" îşi trage numele de la mobilitatea capului, pe care şi-l poate roti în toate direcţiile. Se vede că ea este asociată cu roata, iar cuvântul *iynx* desemnează şi pasărea, şi ansamblul format de roată şi de pasăre ; or, roata are valoarea unui „cerc magic" : un vas din al treilea sfert al secolului 5 ne arată pe mama unei tinere ateniene, în dimineaţa nunţii fiicei sale, făcând să se învârtă în jurul unui băţ roata magică care urmează să atragă asupra noului cuplu darurile Afroditei79. „Roţile cu păsări",••făcute mai ales din pământ ars, au fost identificate în muzeele noastre ; ele trebuie că au slujit la ritualuri magice de acest fel8tt. In secolul 3, Teocrit ne prezintă, în poemul său intitulat Magicienele *(Phar- makeutriai),* o tânără femeie părăsită de iubitul ei, care a hotărât să-l „înlănţuie" prin ritualuri eficace. Ea cere de la servitoare ramurile de laur şi filtrele şi invocă apoi, printre alte divinităţi, Luna, pe Hecate şi pe Medeea ; la sfârşit, ea cântă acest refren, cu valoare de vrajă, care punctează rotirile acelui *rhombos* pe care-1 constituie roata cu păsări : „Iynx, adă-1 la mine pe acest bărbat, iubitul meu“. încă din prima jumătate a secolului 4, se răspândeşte şi în Atica obiceiul de a folosi tăbliţe de blesteme. Este vorba de un ritual magic prin care grecii urmăresc să le facă rău duşmanilor şi în primul rând adversarilor cu care se măsoară la tribunal, cu ocazia unui proces, hărăzindu-i divinităţilor infernale, lui Hermes, Hecatei, Persefonei, „legându-i“ în sens literal de ele şi

„ţintuindu-i“ în domeniul morţilor prin practica unei vrăji. Adesea sunt enumerate diferitele părţi ale trupului duşmanului, facultăţile lui spirituale, activitatea lui, aşa fel încât el să fie pedepsit în toată fiinţa lui. Numele personajelor hărăzite astfel morţii sunt înconjurate de o reţea de fire, iar apoi foaia de plumb pe care e gravată imprecaţia este înfăşurată în jurul unui cui de fier şi îngropată în pământ91.

CAPITOLUL IX

Justiţia

Numai pentru Atena cunoaştem în detaliu felul cum funcţiona justiţia. Pentru celelalte cetăţi greceşti nu avem decât informaţii foarte puţine şi insuficiente. La Sparta, oraş aristocratic, justiţia trebuie că era mult mai expeditivă decât la Atena : Tucidide, care ne povesteşte cu multe amănunte cum au dovedit eforii vinovăţia lui Pausanias, care era acuzat de trădare, şi cum a fost el zidit de viu în templul Atenei *Chalkioicos,* unde se refugiase, nu ne spune nicăieri că el ar fi apărut în faţa unui tribunal *.

Puterea de a împărţi dreptatea era un privilegiu regal : la Homer şi la Hesiod, regii purtători de sceptru sunt cei care pronunţă sentinţele *(themistes).* în Atena democratică a lui Pericle, această putere regală este exercitată de popor, care n-a lăsat în seama venerabilei adunări a Areopagului decât unele procese legate de omoruri. Aşa cum proclamă cu mândrie Filocleon, în Viespile lui Aristofan :

„Această putere de a judeca procese, care ne aparţine, nu e mai prejos decât cea a oricărui rege. Ce bucurie, ce fericire este mai deplină decât cea a unui judecător ? Nu este oare mare puterea mea, la fel de mare ca cea a lui Zeus?“2

2S9

Dar, înainte de a înfăţişa modul cum funcţionau tribunalele, cred că este bine să vorbim pe scurt despre o instituţie fundamental ateniană, de fapt mai mult politică

decât judiciară, care îngăduia poporului să îndepărteze în chip provizoriu din oraş pe unul dintre cetăţeni, fără a-i face un adevărat proces, fără a formula măcar vreo plângere sau vreo acuzaţie împotriva lui : ostracismul.

„Ostracismul era o penalitate proprie dreptului atenie- nilor, o formă de exil pe care o aplicau ei fără să invoce niciun alt motiv decât bunul lor plac, prin simpla emitere a unui vot pe acele *ostraca* (cioburi de ceramică) de la care i se trage numele “ 3. Clistene, adevăratul întemeietor, după Solon, al democraţiei ateniene, a instituit, către sfârşitul secolului 6, ostracismul ca o stavilă împotriva încercărilor de a reintroduce tirania, pentru a-i împiedica pe viitor pe emulii posibili ai lui Pisistrate să pună mâna pe putere. Este dealtfel destul de amuzant să constatăm că, printre primele victime ale ostracismului, figurează Alcibiade cel Bătrân şi Megacles, care au fost, cel dintâi colaboratorul, cel de al doilea nepotul de frate al inventatorului acestei instituţii. Condamnarea prin ostracism este preventivă : ea nu pedepseşte o culpă, ci îşi propune s-o facă imposibilă. Ea înăbuşă pretenţiile la tiranie reale sau presupuse, apucăturile ambiţioase sau care numai par aşa ; ca atare, ea nu se bizuie decât pe un proces de intenţii.

Nu se votează în legătură cu ostracismul decât cel mult o dată pe an şi numai dacă o adunare pregătitoare a eccle- siei a stabilit că este cazul să se treacă în acel an la *ostra- cophoria.* Adunarea preliminară şi, dacă era cazul, ,.adunarea pentru ostracism“, care avea loc câiteva săptămâni mai târziu, se ţineau ambele în cursul celor de a şasea şi a şaptea pritanii, adică iama, în lunile *Posideon* şi *Anthes- terion,* pline amândouă de sărbători4, în timpul cărora ţăranii din Atica, scăpând de muncile grele ale câmpului, veneau ou dragă inimă la oraş.

Adunarea pentru ostracophoria este o întrunire excepţională a ecclesiei : ea nu este prezidată de biroul obişnuit, ci de oei nouă arhonţi şi de cei cinci sute de

buleuţi ; ea nu se ţineţ ca adunările obişnuite, pe Pnyx sau la teatru, ci în Agora, ca în timpurile cele mai vechi. In ziua aceea, „se ridicau pe Agora îngrădituri din scânduri, în care fuseseră amenajate zece intrări pe unde veneau să-şi depună sufragiul cetăţenii care pătrundeau pe triburi" 8. S-au descoperit foarte multe cioburi de ostracism, mai ales de când au început săpăturile americane din Agora #. Votul era secret, dar analfabeţii era siliţi să roage pe un vecin să le scrie numele omului pe care voiau să-l ostracizezeT.

Despuierea acestui morman de cioburi era, desigur, o treabă lungă şi complicată. După Plutarh, „arhonţii începeau prin a număra câte *ostraca* sunt în total. Dacă numărul lor era mai mic de şase mii, ostracismul era neavenit şi fără rezultat. Altminteri, ei clasau sufragiile separat, după fiecare nume ; cel al cărui nume fusese trecut de cele mai multe ori era proclamat de crainic ca fiind exilat pe timp de zece ani“ 8.

Cel ostracizat are un răgaz de zece zile pentru a-şi lua rămas bun şi pentru a-şi pregăti locul în care urmează să se instaleze, în afara Aticei. El dispune în mod liber de averea sa, ceea ce deosebeşte ostracismul, ca pedeapsă, de exilul obişnuit *(phyge),* care comporta şi confiscarea bunurilor. Cel ostracizat nu se poate apropia de Atena dincoace de Eubeea şi de Argolida, dar, cu această excepţie, este liber să-şi aleagă rezidenţa oriunde şi s-o schimbe după cum vrea. Se întâmpla ca ostracizatul să fie rechemat prin decret al adunării poporului înainte de scurgerea celor zece ani : astfel, când atenienii s-au simţit ameninţaţi de o primejdie uriaşă, din cauza pregătirilor pe oare le făcea Xer- xes pentru o invazie, înainte de Salamina, ei au proclamat o amnistie generală, pentru a stabili, în faţa primejdiei, un fel de „alianţă sfântă** ; toţi cei care erau ostracizaţi pe atunci, şi anume Megacles, unchiul lui Pericle, Alcibiade cel Bătrin, Xanthippos, tatăl lui Pericle, şi Aristide, supranumit „cel drept-'*, s-au întors

în felul acesta la Atena. Au fost apoi loviţi de ostracism : Temistocle, învingătorul de la Salamina, Cimon, fiul lui Miltiade, Tucidide, fiul lui Mele- sias, adversarul lui Pericle (care nu trebuie să fie confundat cu istoricul Tucidide), şi, către sfârşitul războiului pelopo- neziac, demagogul Hyperbolos. Ostracismul a căzut apoi în desuetudine.

O diferenţă esenţială între organizarea justiţiei în antichitate şi organizarea ei astăzi, în ţările civilizate, este aceea că, la Atena cel puţin, nu exista „procuratură** : justiţia nu se sesiza singură cu privire la delicte, iar magistraţii nu luau decât foarte rareori iniţiativa unei urmăriri judiciare, nu exista o „cameră de punere sub acuzare**. Pentru toate cauzele private *(dicai),* persoana care se socotea lezată sau reprezentantul ei legal (în cazul copiilor minori, al femeilor, al metecilor, al sclavilor) este singura în măsură să intenteze un proces, să facă o citaţie ori să fie audiată de instanţe, fiind ajutată uneori de un fel de avocat numit *synegoros.* Pentru cauzele publice *(graphâi),* adică în cazul când e vorba de un act bănuit a fi împotriva interesului general, orice cetăţean, „oricine vrea** *(ho bou- lomenos),* se poate socoti lezat, în calitate de membru al comunităţii, şi are deci dreptul, sau chiar obligaţia, de „a veni în ajutorul** legii depunând o plângere pe Ungă un magistrat. Urmarea acestei stări de lucruri este că statul se vede practic silit să încurajeze denunţurile, ceea ce favorizează creşterea numărului sicofanţilor (*sycophăntai).*

In cazul unei pagube materiale aduse cetăţii prin încălcarea legilor privitoare la comerţ, la vămi sau la mine, particularii care au iniţiativa urmăririi judiciare sunt „inte- resaţi“ în procesul pe care îl pornesc : dacă se dovedeşte că acuzatul e vinovat, ei capătă ca răsplată, în secolul 5 trei sferturi, iar în secolul 4 jumătate din amenda la care este el condamnat. Insă, pentru a nu se ajunge în situaţia de a avea prea multe procese intentate cu uşurătate sau din simpla dorinţă de a face rău, pentru dicai, cele două

părţi trebuie să depună, înainte ■ de proces, o anume sumă, cu titlul de cheltuieli de judecată *(prytaneia*); pentru graphâi, numai acuzatorul trebuie să depună această sumă *(parâstasis).* Dacă renunţă la proces sau dacă nu obţine cel puţin o cincime din voturile judecătorilor, el este silit să plătească o amendă de o mie de drahme. In ambele cazuri, dezbaterea *(agon)* are loc numai între cele două părţi : magistratul care instruieşte procesul nu are decât îndatorirea să adune declaraţiile formulate, să înregistreze probele şi mărturiile prezentate de părţile adverse şi, de obicei, să prezideze tribunalul ; acesta, indiferent de structura lui, se comportă ca un juriu mut, care ascultă tezele opuse şi se pronunţă apoi în favoarea uneia dintre ele. Cu toate acestea, judecătorii, foarte mulţi la număr, îşi manifestau uneori sentimentele prin ..diferite comportări** *(thorybos).*

Magistraţii care instruiau procesul sunt, în majoritatea cazurilor, arhonţii : arhontele-rege pentru cauzele referitoare la cult şi la omucidere, arhontele eponim pentru dreptul privat, în procesele care-i privesc pe cetăţeni, po- lemarhul pentru cazurile referitoare la meteci şi la străini, tesmoteţii pentru cele în care interveneau interesele materiale ale cetăţii. Platon ne arată, de pildă, la începutul dialogului Euthyphron, pe prezicătorul cu acest nume şi pe Socrate, întâlnindu-se în faţa Porticului Regal, unde-şi avea sediul arhontele-rege : Euthyphron vine aici să depună o plângere împotriva propriului său tată, care a încălcat, după el, „pietatea" lăsând să moară de foame un sclav ucigaş, iar Socrate este convocat la arhontele-rege din cauza plângerii depuse de Meletos, care-1 acuză de impietate şi de corupere a tineretului şi care urma să-i atragă moartea.

Cu toate acestea, există la Atena o poliţie. Şefii ei sunt magistraţii numiţi „Cei unsprezece" sau „Supraveghetorii răufăcătorilor" care au sarcina de a aresta pe orice hoţ sau criminal prins în flagrant delict ;

dacă ucigaşul îşi recunoaşte vina, ei pun să fie executat pe loc ; dacă nu, ei îl aduc în faţa unui tribunal. In seama lor cade, pe lingă aceasta, şi paza închisorii. Ei introduc toate urmăririle cu procedură sumară, care atrag detenţia preventivă. Ei intervin, de pildă, când un cetăţean pune el însuşi mina pe un delincvent şi-l arestează *(apagoge)* sau când se cere unui magistrat să se ducă în locul unde se află un criminal pentru a-1 aresta *(aphegesis)* sau, în sfârşit, în cazul unui denuţ *(endeixis).* Tot in sarcina lor intră şi execuţiile : un servitor al Celor unsprezece este cel care-i aduce lui Socrate, în închisoare, cupa cu cucută.

Tribunalele sunt numeroase la Atena. Cel mai vechi şi cel mai venerabil este desigur Areopagul, care a pierdut pe vremea lui Pericle orice putere politică, dar care continuă să judece cazurile de omor cu premeditare, de răni făcute cu intenţia de a ucide, de incendiere a unei case locuite şi de otrăvire ; el poate condamna la moarte în caz de omor sau la exil cu confiscarea bunurilor, în caz de rănire.

Cei cincizeci şi unu de *ephetai* (judecători în cauzele criminale) sunt repartizaţi în trei tribunale : cel numit *Pallădion* judecă cauzele de omor involuntar şi de instigare la omor ; sentinţa pe care o pronunţă este exilul pe termen limitat, fără confiscarea averii. Cel numit *Delphmion* este competent dacă arhontele-rege a hotărât că omuciderea este scuzabilă sau legitimă. Un al treilea tribunal, situat la *Phreattys,* pe malul mării, îi audiază pe cei care, fiind exilaţi temporar pentru omucidere involuntară, au comis un nou omor, cu premeditare : acuzatul, fiind încă impur şi neavând dreptul de a pune piciorul în Atica, îşi prezintă apărarea stând într-o barcă, în faţa judecătorilor aşezaţi pe mal.

In sfârşit, un al cincilea „tribunal pentru omoruri" este cel format din arhontele-rege şi şefii triburilor şi îşi are sediul în faţa Pritaneului. Natura cauzelor pe care le judecă dovedeşte că originea lui se trage dintr-o antichitate foarte îndepărtată : ,,E1 condamnă în

contumacie pe ucigaşii necunoscuţi şi judecă grav animalul sau obiectul de piatră, fier sau lemn care a provocat moartea unui om, urmând să purifice apoi teritoriul, ducându-1 sau azvârlin- du-1 pe acela dincolo de graniţă11 9.

Insă nu tribunalele pentru omoruri sânit cele care-i dau Atenei caracterul ei special în domeniul justiţiei sau care o deosebesc de celelalte cetăţi greceşti, ci jurisdicţia populară din *Heliâia,* ale cărei atribuţii, în afara cazurilor de omor, sunt aproape universale. Desigur, multe acte ale vieţii publice erau pedepsite de Boule, iar Ecclesia, adunare plenară a poporului, judeca ea însăşi delictele cele mai grave împotriva siguranţei statului : în felul acesta, de pildă, în 406, strategii care învinseseră în lupta navală de la insulele Arginuse, dar care erau acuzaţi că neglijaseră să-i salveze pe soldaţii naufragiaţi în timpul furtunii, au fosl judecaţi şi condamnaţi în două şedinţe dramatice ale adunării,0.

Dacă adunarea poporului deţine toate puterile, inclusiv puterea judecătorească, în schimb ea nu poate face fată la tot şi emanaţia sa Heliâia, foarte numeroasă şi ea, este cea care judecă, în 'diferitele ei secţii, cele mai multe procese. Orice cetăţean care a atins vârsta de treizeci de ani şi căruia nu i s-au retras drepturile civice ca urmare a atimiei poate face parte din Heliâia. Numărul heliaştilor *(heliastăi)* sau dicaştilor *(dicastăi)* a fost fixat la şase mii şi este identic cu cel al memhrilor care trebuie să fie prezenţi la şedinţele plenare ale Ecdesiei, fracţiunea poporului care se consideră că este echivalentă, practic, cu întregul popor ; am spus, dealtfel, şi că era necesar un minim de şase mii de sufragii ca să fie pronunţat ostraeismul.

Dacă orice atenian care dorea aceasta avea mari şanse de a ajunge buleut şi pritan măcar o dată în viaţă u, el avea încă şi mai multe şanse de a fi judecător, de vreme ce în Boule nu existau decât cinci sute de membri, iar în

Heliâia de cel puţin zece ori pe atâta.

In fiecare an, cei nouă arhonţi, ajutaţi de secretarul lor, procedau la tragerea la sorţi a şase sute de nume din fiecare dintre cele zece triburi, alegându-i dintr-o listă de candidaţi stabilită de deme proporţional cu cifra populaţiei fiecăruia. Procedura tragerii la sorţi era asemănătoare cu cea folosită pentru desemnarea buleuţilor 12.

Feluritele tribunale care constituiau Heliâia (puteau funcţiona mai multe simultan) comportau jurii formate din câte 501 persoane, sau chiar din 1001, 1501, ori 2001. Numărul obişnuit era de 501.

Repartiţia heliaştilor între diferitele tribunale era însoţită de un nesfârşit şir de precauţii, menite să împiedice părţile implicate să afle dinainte numele vreunui judecător. Suntem în măsură să descriem în detaliu aceste operaţii minuţioase, aşa cum se desfăşurau ele pe vremea lui

Aristotel, numai de când descoperirea şi identificarea unor fragmente de *cleroteria* (maşini de tras la 9orţi), găsite în săpăturile din Agora, ne-au îngăduit să înţelegem perfect trei capitole din Constituţia Atenei de Aristotel, care ne parveniseră mutilate şi care, până la această descoperire, nu fuseseră complet elucidate. Constituţia Atenei a fost publicată în 1891, după un papirus care este singurul nostru document pentru acest text. Avem deci aici unul din acele cazuri destul de numeroase când două discipline (pentru noi, papirologia şi arheologia) îşi dau sprijin una alteia şi se completează 13.

înainte de zorii zilei când trebuie să aibă loc audierile la Heliâia, heliaştii se scoală cu noaptea-n cap şi se îndreaptă spre tribunale, la lumina faclelor pe care le duc nişte sclavi tineri *u.* Ei se prezintă apoi la intrarea în tribunal destinată tribului lor, având fiecare „legitimaţia sa“ de heliast, adică o tăbliţă de bronz sau de merişor (după epoci) pe care este gravat numele său, însoţit de patronimicul şi de demoticul său, ca şi una din primele

zece litere ale alfabetului, de la A la K, care indica de ce secţie a tribunalului aparţine he- liastul, căci cei şase sute de heliaşti dintr-un trib sunt împărţiţi în zece secţii de câte şaizeci de persoane. Bineînţeles, din cauze de boală din orice fel de alt motiv, numărul heliaştilor prezenţi dintr-o secţie trebuia să fie adesea mult sub şaizeci. Filocleon din Viespile, pe care fiul său l-a închis în propria lui casă, va lipsi desigur la apel ! S-au găsit tăbliţe de heliast, de pildă cea a lui „Dionysios fiul lui Dionysios din Coile“ care are în colţul de sus litera A : Dionysios aparţinea deci primei secţii din tribul său. Oricine ştia că demul Coile făcea parte din tribul Hip- pothontis.

înaintea intrării destinate fiecărui trib se afla unul dintre cei nouă arbonţi, iar la cea de a zecea stătea secre- tarul tesmoteţilor; ei erau ajutaţi de aprozi, care erau nişte sclavi publici. De fiecare parte a porţii de la fiecare din aceste intrări stă pregătit un cleroterion ; există aşadar câte două pe trib, în total douăzeci. Un cleroterion este un stâlp de marmură cu faţa anterioară străpunsă de mid crăpături orizontale menite să adăpostească tăbliţele heldaş- tilor ; aceste crăpături sunt aşezate unele sub altele, pe cind coloane. Deasupra fiecăreia dintre aceste coloane sunt săpate literele A—B – T – *A* – E pentru primul cleroterion şiZ – H – 0 – I – K pentru cel de al doilea cleroterion al fiecărui trib. Intr-un colţ al fiecărui stâlp a fost săpat un canal vertical care se deschide în partea de sus sub formă de pâlnie şi care lasă să iasă prin partea de jos zarurile care sunt introduse în pâlnie, dar nu le lasă să iasă decât unul câte unul, datorită unui dop sau datorită unui mecanism de închidere asemănător cu un robinet, care se află la ieşirea de jos a canalului. Ni s-ar părea mai comod să se folosească obiecte circulare asemănătoare cu nişte bile, dar Aristotel este categorie : se puneau cuburi *(kyboi),* comparabile cu cele întrebuinţate la jocul de zaruri, făcute din bronz, unele albe, altele negre.

La fiecare intrare, pe lângă cele două cleroleria, sunt

aşezate şi zece cutii, însemnate fiecare cu câte una din primele zece litere ale alfabetului. Fiecare judecător îşi depune tăbliţa în cutia însemnată cu litera care apare şi pe această tăbliţă. Apoi, aprodul scutură cutiile şi arhontele trage la întâmplare, din fiecare din ele câte o tăbliţă. Primul heliast al cărui nume este tras din fiecare cutie este numit „afi- şorul“, fiindcă el este însărcinat să aşeze în crăpăturile din cleroterion propria lui tăbliţă şi apoi .pe cele ale colegilor lui, pe măsură ce arhontele le scoate din cutie. Fiecare din cei zece afişori ai fiecărui trib umple în felul acesta în ordine, începând de sus, crăpăturile de pe şirul vertical

(canonts) aflat sub litera care corespunde secţiei sale. Destul de repede sunt afişate astfel pe cleroterion numele tuturor judecătorilor prezenţi.

Arhontele verifică atunci câte nume sunt afişate în total pe şirul cel mai puţin complet (cel al secţiei cu cele mai multe absenţe) ; el ştie, pe de altă parte, de câţi juraţi este nevoie pentru audierile din acea zi şi stabileşte în consecinţă numărul de zaruri albe şi negre care urmează să fie puse în pâlnia fiecăruia din cele două cleroteria. Heliaştii ale căror nume sunt afişate mai jos de sfârşitul coloanei celei mai scurte ştiu din acea clipă că tragerea la sorţi i-a eliminat şi că se vor putea întoarce curând acasă. Să presupunem, de pildă, că în acea zi trebuie să se constituie patru jurii de câte cinci sute de membri fiecare, că trebuie deci să se desemneze două mii de heliaşti, ceea ce înseamnă două sute de fiecare trib şi o sută de fiecare cleroterion. Arhontele pune în pâlnie (100 : 5 =) 20 de zaruri albe. Să mai presupunem şi că şirul cel mai puţin complet are patruzeci şi cinci de nume : el va pune (45 – 20 =) 25 de zaruri negre. Dar, bineînţeles, zarurile albe şi cele negre sunt aruncate deodată in pâlnie, ca să se repartizeze la întâmplare.

Fiecare zar alb care iese din aparat- contează pentru un şir orizontal de cinci tăbliţe şi la fel se întâmplă şi cu

fiecare zar negru : astfel, dacă primul zar care iese este alb, primele cinci tăbliţe de pe fiecare coloană (este vorba de coloanele „afişorilor" din fiecare secţie) sunt valabile pentru ziua aceea, iar numele posesorilor lor sunt imediat strigate de crainic. Dacă al doilea zar este negru, cei cinci heliaşti care au tăbliţe aşezate pe rândul doi în fiecare coloană sunt trimişi acasă : ei nu vor fi judecători în acea zi. Şi la fel merge mai departe.

Pe lingă cleroteria şi cele zece cutii care au adăpostit tăbliţele heliaştilor din fiecare trib, arhontele mai are la dispoziţie şi două urne precum şi cutii egale ea număr cu numărul completelor de judecată care trebuie să fie constituite. Cele două urne – aşezate câte una lingă fiecare cleroterion – oonţin atâta ghindă câţi juraţi trebuie să fie numiţi din câte cinci secţii ale fiecărui trib, iar această ghindă este însemnată cu literele alfabetului, începâmd cu cea de a unsprezecea (A). Fiecare literă corespunde unui complet de judecată, repartizarea făcându-se şi ea tot printr-o tragere la sorţi, prealabilă. In cazul ipotetic pe care I-am descris mai sus, a patru jurii de câte cinci sute de membri, fiecare vas atribuit unui cleroterion va trebui să aibă 25 ghinzi notate cu A, 25 notate cu M, 25 notate cu N şi 25 notate cu 2. Judecătorul ridică în sus ghinda pe care a tras-o pentru a-i arăta litera de pe ea mai întâi arhon- telui care prezidează. Acesta, după ce citeşte litera, pune tăbliţa judecătorului în cutia care are aceeaşi literă ca ghinda. Apoi, heliastul îşi mai arată o dată ghinda aprodul ui care-i înmânează un toiag – însemn al judecătorului în exerciţiul funcţiunii — de culoarea tribunalului care are aceeaşi literă cu ghinda, ca să-l silească să intre în tribunalul pe care i l-a hărăzit soarta şi nu în altul ; dacă ar intra în altul, culoarea toiagului său ar da în vileag numaideeât frauda, căci tribunalele au lintoul uşii vopsit fiecare în altă culoare, iar judecătorul trebuie să se ducă la tribunalul care are aceeaşi culoare şi aceeaşi literă cu ghinda lui.

Intre timp, afişorii le-au înapoiat tăbliţele celor care n-au ieşit la sorţi, iar aprozii duc la tribunale cutiile în care se află numele membrilor tribului care judecă la fiecare tribunal. Aceste cutii, ei le vor lăsa unor judecători pe care tragerea la sorţi i-a desemnat pentru a le restitui tăbliţele, după audienţă, colegilor lor. In felul acesta, tăbliţele le vor îngădui să facă apelul pentru plata indemnizaţiei *(misthds dicasticos),* căci judecătorii primeau, pe fie- care zi de şedinţe, unul, doi sau trei oboli, în funcţie de epocă.

In capitolul LXVI alConstituţiei Atenei, Aris- totel explică în continuare, la fel de meticulos, cum era tras la sorţi numele magistratului Care prezidează fiecare tribunal. S-a putut observa că numărul juraţilor dintr-un tribunal este întotdeauna impar (de obicei 501), ca să nu se ajungă la o împărţire egală a voturilor, în timp ce sistemul cieroteriilor dădea un număr par de juraţi (500), dar nu ştim cum era desemnat ultimul heliast. Magistratul care prezida avea oare drept de vot? Lucrul rărnâne îndoielnic. Aristotel explică apoi, cu tot atâtea detalii, cum sunt desemnaţi, printre juraţi, cel care supraveghează apa din clepsidră (instrumentul cu care se măsura timpul acordat pentru a vorbi părţilor şi apărătorilor lor, tot aşa cum se face un ceas cu nisip), cei care supraveghează buletinele de vot şi cei care urmează să împartă, aşa cum am spus-o mai sus, indemnizaţia de prezenţă colegilor lor. însă noi nu-1 vom putea urmări aşa de îndeaproape. Ni s-a părut interesant să zăbovim asupra modului de repartiţie a heliaş- tilor pentru a arăta cu ce grijă meticuloasă se ocupa democraţia ateniană de funcţionarea tribunalelor, evident, pentru a împiedica orice fraudă şi orice intrigă a părţilor pe lingă membrii tribunalului care avea să-i judece : cu acest sistem, niciun împricinat nu putea şti dinainte din cine 6e va compune tribunalul în faţa căruia va trebui să compară.

De bună seamă, tribunalele care alcătuiesc Heliâia

nu puteau funcţiona în zilele când se ţinea o şedinţă a Adunării, de vreme ce heliaştii erau cetăţeni şi deci membri ai Ecclesiei. Ele nu puteau funcţiona nici în zilele de sărbătoare, din motive religioase, nici în zilele care treceau drept nefaste. Mersul justiţiei suferea astfel deseori întârzieri.

In sfârşit, heliaştii au ajuns la tribunalul oare le-a fost hărăzit. Ei capătă un jeton *(symbolon),* pe care-1 vor schimba cu un altul în momentul votului ; acesta din urmă le va da dreptul la indemnizaţie, la sfârşitul audienţei. Heliaştii se instalează pe nişte bănci de lemn acoperite cu rogojini de papură. Magistratul care prezidează audienţa îşi are jilţul pe o estradă înaltă *(berna),* în fundul sălii ; el e înconjurat de secretarul sau grefierul său, de un crainic public şi de arcaşii sciţi care se ocupă de poliţie la tribunale, ca şi la Adunare. în faţa lui se află tribuna pentru pledoarii, alături de care stau, la dreapta şi la stânga, tribunele celor două părţi. Există şi o masă pe care se va face numărătoarea voturilor. Publicul, care poate asista la audienţă, cu excepţia cazurilor când se judecă cu uşile închise, se înghesuie aproape de intrare şi este despărţit de juraţi printr-o barieră. De îndată ce începe şedinţa, la un semn al preşedintelui, uşa este închisă.

La începutul şedinţei tribunalului, grefierul citeşte actul de acuzare şi răspunsul scris al apărării, care se află, ambele, la dosar. Apoi preşedintele dă cuvântul, pe rând, acuzării şi apărării. Orice cetăţean care e implicat într-un proces trebuie să vorbească singur. Dacă nu se socoteşte în stare s-o facă, el comandă unui profesionist *(logogrâphos)* o pledoarie şi o învaţă pe de rost : multe dintre pledoariile păstrate ale lui Lysias, ale lui Demostene etc. au fost scrise în felul acesta, la cererea unui client. împricinatul poate cere tribunalului îngăduinţa, care este de obicei acordată, de a fi ajutat sau chiar înlocuit de un prieten mai elocvent *(synegoros)* care nu este avocat de meserie şi nu poate fi retribuit. Atenienii care nu sunt încă

majori, femeile, metecii, sclavii şi foştii sclavi eliberaţi sunt reprezentaţi în justiţie de tatăl, soţul, tutorele legal, stăpânul sau patronul lor *(prostătes).*

Cu excepţia cazurilor când un semn atmosferic rău prevestitor determină suspendarea şedinţei, cum se întâmplă şi la Adunare, dezbaterile se desfăşoară fără pauză şi trebuie să se termine în aceeaşi zi. De aceea trebuie să se fixeze o limită pentru timpul cât au voie să vorbească părţile, care au fiecare drept de replică. In acest scop se utilizează clepsidra, sau orologiul cu apă.

De-a lungul întregii durate a dezbaterilor, heliaştii nu fac altceva decât să asculte. Imediat după aceea, crainicul îi cheamă să voteze. Fiecare trebuie s-o facă după conştiinţa lui şi în conformitate cu conţinutul jurământului pe care l-a depus, fără să se consulte unii cu alţii, fără să existe nicio deliberare. In secolul 5, fiecare judecător punea o pietricică *(psephos)* sau o scoică într-una din cele două urne pe lingă care trecea şi unde se adunau, într-una, voturile în favoarea acuzatului, în cealaltă, voturile care-1 condamnau. în secolul 4, pentru a se asigura mai bine secretul votului, s-a născocit un alt sistem : fiecare jurat primea câte două discuri mici de bronz prin care trecea câte o tijă metalică ; dintre aceste tije, una era compactă, cealaltă goală pe dinăuntru. S-au găsit nişte discuri din acestea şi ele au inscripţia „vot public'* *(psephos demosia).* Heliaştii mai treceau şi atunci prin faţa a două urne, dar numai prima conta. Ei ţineau discurile ascunzând între degetul mare şi arătător capetele tijei şi puneau în prima urnă discul cu tija goală pe dinăuntru dacă votau condamnarea şi discul cu tija plină dacă votau achitarea, iar apoi puneau discul rămas în cea de a doua urnă.

Atunci când majoritatea voturilor îl declară pe acuzat vinovat, pedeapsa este fie determinată de lege, fie se trece la „fixarea pedepsei", ceea ce va face necesar un nou vot. în acest din urmă caz a intrat, de pildă, procesul lui So-erate, în 399 î.e.n. I se dă atunci din nou cuvântul

acuzatului spre a indica el însuşi pedeapsa care i se pare potrivită. Socrate a declarat că nu are conştiinţa să merite vreo pedeapsă, ci mai curând o răsplată, pentru serviciile pe care le-a adus atenienilor, şi a sugerat să fie hrănit în pritaneu, aşa cum erau hrăniţi marii binefăcători ai statului sau învingătorii la jocurile olimpice. în gura unui acuzat a cărui vinovăţie fusese recunoscută, astfel de vorbe frizau impertinenţa şi el a fost condamnat la moarte : heliaştilor nu le plăceau persoanele care păreau că-şi bat joc de ei.

Când acuzatul este achitat, iar acuzatorul lui n-a obţinut nici măcar a cincea parte din voturi, acesta din urmă este condamnat la o amendă, sau chiar la *atimia,* adică la pierderea drepturilor cetăţeneşti. Aşa a păţit Eschine, în 330, când a pierdut procesul pe care i-1 intentase lui Ctesiphon, adică indirect lui Demostene, în problema coroanei : el a fost condamnat la amenda foarte mare de o mie de drahme. Se înţelege că o asemenea măsură a părut necesară pentru a îngrădi activitatea sicofanţilor, veşnic gata să acuze pe vreunul dintre concetăţenii lor. într-ade- văr, aşa cum spuneam mai înainte, fiindcă nu exista procuratură, legile îi încurajau pe denunţători acordându-le o parte din bunurile confiscate de la acuzat, dacă se stabilea vinovăţia lui. Riscul unei pedepse care-i pândea chiar pe denunţători dacă nu-şi puteau dovedi acuzaţiile nu era decât corespondentul logic al acestui avantaj şi trebuia să-i facă să stea puţin pe gânduri înainte de a intenta o acţiune judiciară.

Evident, un sistem judiciar aşa de aparte, care necesita participarea unei întregi mulţimi de heliaşti, era de natură să dezvolte, la mulţi atenieni, gustul pentru procedură şi pentru şicană, în aşa măsură îneât Atena apărea ca o Di- *caiâpolâs,* o capitală a Şicanei, Viespile lui Aristofan, de care şi-a amintit adesea Racine, scriind *împricinaţii,* atrag atenţia în chip nostim asupra acestei primejdii. Sunt criticate în Viespile mai ales consecinţele

indemnizaţiei judecătoreşti instituite ca despăgubire pentru pierderea de timp pricinuită de participarea asiduă la şedinţe : oamenii fără ocupaţie, incapabilii, se năpusteau la tribunale ca să capete banii cuveniţi pentru jetoanele de prezenţă. Se pare totuşi că justiţia ar fi putut funcţiona bine şi cu un aparat mai puţin costisitor şi un număr mai mic de juraţi. Trebuie să recunoaştem însă, în instituţiile judiciare ale Atenei, acelaşi spirit democratic care încredinţa întregului popor conducerea cetăţii. Ecclesia, aşa cum am văzut mai sus, deţinea şi puterea judecătorească, cum le deţinea şi pe toate celelalte, şi multe sunt la număr procesele politice pe care le-a judecat chiar ea, în primul rând când acuzaţii erau strategi. Insă ea nu putea face faţă la toate. Heliâia, emanaţie a Adunării, compusă, ca şi Sfatul, din cetăţeni proveniţi din toate triburile şi ca atare cu adevărat reprezentativă pentru poporul atenian, trebuia să aibă destul de mulţi membri pentru a-şi păstra un caracter popular indiscutabil, fapt care îi justifica suveranitatea, căci sentinţele ei erau fără drept de apel.

In timpul instruirii procesului, mărturia sclavilor nu are valoare decât dacă este obţinută prin tortură (bici, şevalet, menghină sau roată), dar folosirea acestui mijloc e precedată întotdeauna de o somaţie : una din părţi se arată dispusă să-şi ducă sclavii la tortură sau somează partea adversă să-i predea pe ai ei. Poate că tortura nu era prea aspră şi consta mai ales dintr-o „formalitate creată chiar de situaţia sclavului care s-ar fi putut teme de resentimentul stăpânului său dacă ar fi vorbit altfel decât sub constrângere" 15. Sigur este, în orice caz, că niciodată nu era torturat un om liber, fie el atenian, metec sau străin.*

Aşa cum procedura tribunalelor este diferită dacă cei doi împricinaţi sunt amândoi cetăţeni şi dacă sunt, unul sau celălalt sau amândei, meteci sau sclavi, tot astfel şi pedeapsa este diferită în funcţie de condiţia persoanelor.

Pedepsele pecuniare sunt : amenda, despăgubirile, confiscarea parţială sau totală a bunurilor ; pedepsele aflictive : exilul temporar *(phyge)* sau definitiv *(aeiphygia),* pierderea drepturilor cetăţeneşti *(atimia),* detenţiunea (care, în afara condamnaţilor la moarte care-şi aşteaptă execuţia, ca Sccrate, nu poate lovi decât pe necetăţeni), flagelarea pe o roată 16, însemnarea cu fierul roşu şi legarea unor cătuşe de gât şi de picioare *(xyla),* chinuri rezervate sclavilor, şi în sfârşit moartea, despre care vom vorbi în curând. Există şi pedepse infamante cu un caracter arhaic şi religios, cum ar fi interdicţia de a purta podoabe şi de a intra în temple care le loveşte pe femeile adultere, blestemul pronunţat în contumacie împotriva persoanelor vinovate de sacrilegiu, înscrierea dezonorantă pe o stelă şi, în sfârşit, refuzul de a permite înmormântarea.

Magistratul care prezidase tribunalul punea un grefier să întocmească sentinţa şi apoi trimitea acest act magistraţilor însărcinaţi cu executarea lui : Celor unsprezece, care erau mai mari peste temniceri şi peste călău, sau celor numiţi *prâctores,* care percepeau amenzile, sau celor numiţi *poletâi,* care erau însărcinaţi să vândă prin licitaţie publică bunurile confiscate şi să înmâneze, dacă era cazul, acuzatorului, prima care îi revenea şi vistiernicilor Atenei dijma legală.

Mulţi cetăţeni şi străini, dacă erau condamnaţi la pedepse pecuniare care depăşeau mijloacele lor, puteau scăpa de pedeapsa stabilită exilându-se de bună voie : aşa a făcut Eschine, după procesul Coroanei şi aşa a făcut şi Demostene după afacerea Harpalos. Se ştie că şi Socrate **ar fi putut, după condamnarea lui la moarte, să iasă din închisoare cu ajutorul prietenilor şi să plece în exil. El a băut cucuta, ceea ce nu era cel mai crud mod de execuţie, ci un fel de sinucidere tolerată. Care era, aşadar, la Atena, soarta obişnuită a condamnaţilor la moarte ?**

în Eumenidele lui Eschil, Apolon, izgonind din templul său delfic hidosul cor al Eriniilor care-1 urmăresc pe Oreste, le spune :

„Nu vi se cade să vă apropiaţi de acest lăcaş. Locul vostru e acolo unde justiţia taie capetele, scoate ochii, unde se înjunghie, unde, pentru a li se curma fecunditatea, li se smulge copiilor floarea tinereţii, unde se mutilează, unde se lapidează şi unde vuieşte vaietul lung al oamenilor traşi în ţeapă“ 17.

Nimic nu ne îngăduie să presupunem că Eschil se gândeşte aici la realităţi ateniene contemporane cu el, aşa cum fac atât de deseori tragicii greci : castrarea copiilor, de pildă, este un obicei oriental, necunoscut în Grecia.

Care era, aşadar, la Atena modul de execuţie capitală cel mai obişnuit ?

în 1915, într-o groapă comună care a fost descoperită la Faleron şi care este dealtfel anterioară epocii clasice, s-au descoperit şaptesprezece cadavre cu câte un lanţ de fier în jurul gâtului şi cu cătuşe la fiecare mână şi la fiecare picior. Aceste schelete sunt fără îndoială cele ale unor condamnaţi care, înainte de a-şi da ultima suflare, au fost ţintuiţi cu lanţuri şi cătuşe de o scândură mare (resturi de lemn mai erau încă prinse de cătuşe). Este vorba probabil de nişte piraţi care au fost capturaţi şi executaţi18.

Or, noi ştim de la Herodot că atenienii, în 479, „punând mâna pe persul Astyages, guvernatorul cetăţii Sestos, l-au ţintuit de viu pe o scândură" 19. Plutarh ne povesteşte că Pericle, după ce a înfrânt răscoala insulei Samos, în 439, a pus să fie legaţi de nişte stâlpi, în Agora la Milet, mai mulţi samieni şi i-a lăsat acolo zece zile în şir ; după aceasta a poruncit să fie ucişi cu lovituri de măciucă20. Aristofan ni-1 arată pe Mnesilochos „legat de scândură" de către im arcaş scit şi expus astfel, ca Andromeda pe stânca sa21. In alt loc, el vorbeşte de „instrumentul de lemn cu cinci găuri" căruia i-

ar fi hărăzit Cleon22 : aceste cinci găuri corespund evident crampoanelor care prind gâtul şi membrele.

L. Gemet scrie :

„Din mărturiile arheologice şi literare reiese, âşadar, o imagine foarte clară... a acestei cazne pline de atrocitate. Condamnatul este legat, gol, cu cinci crampoane de un stâlp înfipt în pămint ; nimeni nu are voie să se apropie de el pentru a-1 ajuta sau pentru a-i uşura cit de cit soarta ; se aşteaptă ca el să moară. Un asemenea chin nu e lipsit de legătură cu răstignirea : atâta doar că, la răstignire, mâinile şi picioarele sunt bătute în cuie, iar pierderea de sânge care se produce astfel este de natură să scurteze cazna ; in plus, una din părţile esenţiale ale caznei de care vorbim este lanţul care strânge maxilarul inferior şi care, datorită greutăţii trupului, adaugă suferinţei un element cu totul apreciabil. Ne închipuim cum ar putea fi agonia pacientului prelungită timp de mai multe zile. Că un asemenea mod de execuţie a fost practicat la Atena, faptul nu poate să nu ne schimbe puţin ideile asupra dreptului lor penal : şi el a fost practicat de-a lungul întregii perioade clasice : existenţa lui poate fi urmărită până la sfârşi- tul secolului *4“* 23.

Oare această caznă se numea *apotympanismâs,* cuvânt prin care se desemnează de obicei la Atena execuţia capitală ? S-a crezut aşa, dar nimic nu e sigur. în ce consta deci un apotympanismâs ? Era oare o ciomăgeală de moarte ? Sau poate decapitarea ? In momentul de faţă nu e cu putinţă s-o spunem24.

în orice caz, locul de execuţie se afla afară din oraş,’ de-a lungul Zidului Lung de nord, între Atena şi Pireu : într-o zi, ne spune Platon, „Leontios, întorcându-se de la Pireu şi mergând prin exterior de-a lungul zidului nordic a zărit cadavre în locul de execuţie" 25. Acest loc este diferit de prăpastia numită *bârathron, o* veche mină situată la vest de Acropolă, unde erau azvârliţi, încă dintr-o epocă foarte îndepărtată, anumiţi condamnaţi la moarte.

Azvârlirea în bârathron pare să fi fost rezervată pentru cazurile de sacrilegiu şi pentru crimele politice. Lapidarea, atestată rareori, pare să fi fost sortită, şi ea, tot celor care au încălcat pietatea şi trădătorilor, dar ea are aspectul unei execuţii sumare, înfăptuite chiar de popor, sub imperiul indignării ; în felul acesta, în 479, buleutul Lycidas, care era de părere să se accepte propunerile lui Mardonios, a fost lapidat pe loc de către colegii lui şi de către ceilalţi cetăţeni care erau de faţă26. Expunerea pe o scândură ridicată în sus era mai cu seamă pedeapsa piraţilor şi a răufăcătorilor prinşi în flagrant delict de furt sau de crimă cu tâlhărie. Ceilalţi condamnaţi la moarte, când nu li se îngăduia să bea cucută, îndurau supliciul misterios numit apotympanismos.

Este neîndoielnic că modul cum funcţiona justiţia, la Atena, nu era pe deplin satisfăcător şi că multe dintre criticile formulate de Aristofan în Viespile sunt întemeiate. Trebuie să mergem şi mai departe şi să recunoaştem că principiile dreptului atic nu sunt nici foarte ferme, nici foarte statornice ; lipsa unui cod lasă prea multă libertate judecătorilor din popor care, în imensa lor majoritate, nu au, bineînţeles, nicio formaţie juridică, ba mai mult chiar, ca orice gloată, se lasă duşi cu prea mare uşurinţă de pasiunile, de simpatiile sau de antipatiile lor profunde : este destul să citim câteva pledoarii ca să ne dăm seama că aşa numita *captatio benevolentiae* constă de obicei în linguşirea orgoliului poporului şi în prezentarea împricinatului, atât cât e cu putinţă, drept un om de rând modest, duşman firesc al celor bogaţi şi al celor puternici. „Apologia" lui Socrate, în măsura în care Platon ne-a transmis cu exactitate trăsăturile ei, trebuie să fi fost o excepţie aproape unică, cu tonul de trufie aristocratică care o străbate. Sistemul judiciar atenian înlesnea şi creşterea numărului sicofanţilor.

însă trebuie să se ţină seama şi de evoluţia dreptului şi să se recunoască că, de la legislaţia lui Dracon (secolul

7) care reprezenta şi ea o îmbunătăţire în raport cu epoca anterioară, dreptul şi justiţia făcuseră, la Atena, progrese mari. Cel mai important dintre ele este abolirea pedepselor colective şi recunoaşterea responsabilităţii individuale, căci în epoca veche nu era lovit numai vinovatul, ucigaşul, ci şi întreaga lui familie 27. Vechiul principiu al legii talionului „ochi pentru ochi şi dinte pentru dinte" nu mai era aplicat decât în mod excepţional în Atena lui Pericle, unde pedepsele pecuniare tind tot mai mult să înlocuiască pedepsele aflictive, cel puţin în cazul cetăţenilor.

Drept este să criticăm nu intenţia, ci eficacitatea practică a acestui sistem judiciar. Intr-adevăr, atenienii erau foarte preocupaţi să împartă dreptatea în chip echitabil, luându-şi tot felul de garanţii de imparţialitate şi con- fcrmându-se, pe cât era posibil, ideilor morale ale timpului. Toţi judecătorii care formau Heliâia depuneau un jurământ la intrarea în funcţie ; formula acestuia poate fi reconsti- tuită aproximativ dacă se combină diferite pasaje din autorii vechi. Iat-o : „Voi vota în conformitate cu legile şi cu decretele care emană de la Adunarea poporului, ca şi de la Boule. în cazurile pe care nu le-a prevăzut legislatorul voi adopta soluţia cea mai dreaptă, fără a mă lăsa condus de părtinire sau de duşmănie. Voi vota ţinând seama numai de problemele care au fost supuse tribunalului. Voi asculta cu aceeaşi atenţie amândouă părţile. O jur pe Zeus, pe Apolon, pe Demeter. Dacă-mi respect jurământul, viaţa să-mi fie fericită ; dacă mi-1 calc, blestemul să se abată asupra mea şi-asupra familiei mele ! “

La urma urmelor, de ce să vrem să „idealizăm", aşa cum a avut tendinţa s-o facă, printre alţii, G. Glotz, justiţia ateniană, la fel cu toate celelalte instituţii democratice din secolul lui Pericle ? Un sistem judiciar care duce la condamnarea lui Socrate, „omul despre care putem spune că între toţi cei din vremea sa a fost cel mai bun şi cel mai înţelept şi cel mai drept“ 2B, era desigur departe de a fi

perfect chiar şi pentru vremea sa. Este mai bine să recunoaştem că Atena, în ciuda unor eforturi meritorii, nu a ajuns în domeniul justiţiei la acea *acme,* la acea perfecţiune la care înălţase ea artele, literele, filosof ia. Nu încape îndoială că ea nu avea darul juridic pe care aveau să-l deţină romanii, cărora e drept să le recunoaştem măcar acest aport în creaţia civilizaţiei care stă la originea propriei noastre civilizaţii.

CAPITOLUL X

Războiul

Se consideră în general astăzi că regimurile democratice sunt mai paşnice decât dictaturile. Lucrurile nu stăteau la fel în antichitate, când democraţia ateniană, în vremea lui Pericle cel puţin, s-a arătat războinică, cuceritoare, imperialistă *1.* După războaiele medice, în cursul cărora contribuise mai mult decit oricare altă cetate la înfrâmgerea cotropitorilor, Atena urmărea să dobândească hegemonia în Grecia şi apoi s-o păstreze, în ciuda aspiraţiilor la independenţă nutrite de oraşele care se chemau „aliate11 şi erau de fapt supusele ei şi în ciuda ostilităţii Spartei şi a aliaţilor ei din Peloponez, care nu puteau admite supremaţia ateniană.

Ca să-şi instaureze şi să-şi menţină dominaţia asupra insulelor din marea Egee şi asupra multor cetăţi maritime de pe coasta Asiei, ca să-şi asigure şi aprovizionarea cu cereale, care erau aduse, în cea mai mare parte, din Pontul Euxin şi trebuiau să treacă prin strâmtori2, Atena avea nevoie de o flotă comercială mare şi de o marină de război puternică. Se ştie că, de la acţiunea hotărâtoare a lui Temistoale în anii de dinaintea luptei de la Salamina (480)3, thalassocraţia ateniană a dominat în mod real întregul bazin oriental al Mediteranei, până la prăbuşirea din 404. In secolul 4, Atena va încerca să pună din nou mâna pe imperiul pe care-1 pierduse, mai ales cu începere din 377, , an când şi-a întemeiat a doua Confederaţie maritimă.

In plus, de-a lungul întregii epoci clasice, Atena a avut nevoie şi de o armată de uscat pentru a ţine piept atacurilor vecinilor ei din Beoţia şi din Peloponez şi pentru a merge *j* să-i atace, ocazional, la ei acasă. Cu toate acestea, pe I

uscat, Atena nu avea de cele mai multe ori altă soluţie !

decât defensiva în faţa hopliţilor Spartei şi ai Tebei. Când *j* Isocrate avea să propună, pentru a pune capăt rivalităţilor funeste dintre greci, o împărţire a hegemoniei între Atena } şi Sparta, el avea să ia în considerare, în chipul cel mai **j** firesc, o îmbinare a puterii navale a atenienilor cu pute- | rea terestră a lacedemonienilor.

Această putere terestră a Spartei se bizuia în primul rând pe un sistem de educaţie a copiilor orientat numai spre pregătirea pentru război, sistam pe care I-am descris mai *,* înainte 4. De la şaisprezece la douăzeci de ani, adolescen- ! tul era iren în anul I, al II-lea, al III-lea şi al IV-lea.

,,Irenatul” corespunde efebiei atice, cu singura excepţie că aceasta din urmă este de două ori mai scurtă şi nu ţine i decât doi ani. j

La douăzeci de ani, orice spartiat este incorporat în j armata activă, dar încă nu se socoteşte că formaţia sa mili- i tară s-a încheiat : „Educaţia spartiaţilor se prelungea până j la vârsta maturităţii" 5. De la douăzeci la treizeci de ani, aceşti tineri războinici, chiar dacă sunt căsătpriţi, continuă să locuiască la an loc cu „tovarăşii lor de cort“ şi să ia mesele împreună cu ei (syssitiai) ; ei nu au încă acces în ! Agora şi nu-şi exercită drepturile politice. O viaţă de familie nu începe cât de cit pentru ei decât după treizeci de ani şi ea mai este încă şi atunci tulburată de obiceiul de a-şi lua masa în public. La şaizeci de ani, spartiatul este scutit de serviciul militar şi poate face parte din senat *(Gerousâa),* dar îşi petrece încă mult timp în gimnazii, supraveghind exerciţiile copiilor şi luptele dintre Irenes.

Nu este aşadar o exagerare să spunem că toată viaţa sa este consacrată războiului.

Armata spartiată, care are în fruntea ei pe Ţinui dintre cei doi regi, adesea supravegheat de efori, este formată în esenţă din hopliţi, cetăţeni cu drepturi depline sau perieci, a căror panoplie o vom descrie mai jos. Această infanterie grea e împărţită în regimente *(morai),* conduse de pole- marhi *(polemarchoi)* care-i au în subordine pe lohagi *(lo~ chagoi),* comandanţii de batalion, pe pentecontarhi *(pente- contarchoi),* şefii de grupă. Diferitele unităţi manevrează cu o mare uşurinţă, care trezea admiraţia atenianului Xe- nofon, mai ales când era vorba să se treacă de la formaţia de marş, în coloană, la formaţia de luptă, în linie de bătaie : o mişcare de conversiune aduce repede toate grupele la acelaşi nivel cu grupa din frunte care s-a oprit ; dacă o armată duşmană apare atunci din spate, fiecare şir de soldaţi efectuează atunci un contramarş savant, pentru ca tot soldaţii cei mai buni să stea în faţa duşmanilor, în linia întâi6.

Hopliţii Spartei se deosebeau de la prima vedere de cei din alte cetăţi, datorită culorii tunicii pe care o purtau şi datorită pletelor lor. Tunicile lor erau toate de un roşu purpuriu ,, ca să nu se vadă sângele“, din câte se spunea, în timp ce în armata ateniană, de pildă, numai veşmântul ofiţerilor era împodobit cu benzi de purpură. Spartiaţii purtau părul lung, ceea ce era, în Grecia secolului lui Pe- ricle, un arhaism notoriu. înainte de luptă, ei îşi curăţau şi îşi pieptănau aceste plete, care trebuie să fi fost de obicei destul de neîngrijite : înainte de lupta de la Ter- mopile, un călăreţ persan pe care Xerxes îl trimisese în recunoaştere spre tabăra lui Leonidas reuşeşte să-i zărească pe soldaţii spartiaţi, „dintre care unii, spune Hero- dot, se dedau la exerciţii gimnice, în timp ce alţii îşi pieptănau părul" 7.

Sparta îşţ pune toată încrederea în hopliţii ei, care sunt hotărâţi să moară mai bine decât să dea înapoi. Ea nu are decât puţină cavalerie. Disciplina e severă în taberele

militare, unde cea mai mică greşeală este pedepsită cu băţul ; greşelile grave atrag moartea sau degradarea din armată şi pierderea drepturilor civice. Singura slăbiciune a Spartei din punct de vedere militar (dar această slăbiciune i-a fost până la sfârşit fatală) este lipsa de oameni, *oliganthropia.* Hopliţii ei sunt admirabili, dar Sparta nu mai are aproape deloc hopliţi... Casta Egalilor, a căror existenţă materială era legată de domeniile rurale (cleroi) pe care le cultivă, în interesul ei, clasele inferioare, rămânea strict închisă şi, din egoism, îşi limita numărul copiilor, astfel încât pierderile în luptă n-au încetat s-o micşoreze şi s-o ducă literalmente la dispariţie. La Plateea, în 479, luptă cinci mii de hopliţi spartiaţi (întovărăşiţi de cinci mii de hopliţi perieri şi de o mulţime de treizeci şi cinci de mii de hiloţi uşor înarmaţi)8 ; un secol mai târziu, la Leuctra, în 371, nu vor mai lupta decât şapte sute de hopliţi din Sparta 9.

Cu toate acestea, în ciuda numărului lor mic, hopliţii Spartei, datorită antrenamentului lor desăvârşit şi datorită simţului onoarei şi al disciplinei, au rămas aproape întotdeauna stăpânii indiscutabili ai câmpurilor de bătaie, exact până la această înfruntare de la Leuctra, când au fost învinşi de armata tebană a lui Epaminondas.

Beoţienii au avut dintotdeauna cea mai bună cavalerie din Grecia. Hopliţii lor nu purtau scutul rotund, care era obişnuit, ci un scut răscroit puţin în fiecare parte 10. în secolul 4, Gorgidas a creat faimosul „batalion sacru" al

Tebei, o trupă de elită formată din numai trei sute de oameni, dar concepută ca o „unitate de şoc“. Hopliţii din acest batalion, ca şi cei ai Spartei, erau adesea legaţi între ei prin „prietenii deosebite", despre care se pretinde că sporeau mult eficacitatea războinică şi omogeneitatea trapei. La Teba, când un tânăr ajungea la vârsta încorporării, întregul său echipament militar, *panoplia,* îi era dăruit de către *erastâs* 11. In sfârşit, Epamincndas

izbuti să depăşească tehnica lacedemonienilor, care rămăsese neschimbată, prin- tr-un nou stil de luptă, atacul în ordine oblică, şi în acest fel birui pe războinicii Spartei, puţin numeroşi, la drept vorbind.

Am văzut că la Atena copilăria şi începutul adolescenţei se desfăşoară mai liber şi în condiţii cu totul diferite de cele ale Spartei12, în afara preocupării obsedante de a nu forma decât războinici de elită. Cu toate acestea, tânărul atenian se antrenează cu sârguinţă în palestră, sub conducerea pedotribului, iar gimnastica este pregătirea normală pentru meseria armelor : lupta, alergările, săriturile, aruncatul discului dezvoltă puterea şi supleţea ; cât despre cea de a cin cea probă a pentatlonului, aruncarea suliţei, ea este de fapt un exerciţiu militar în adevăratul sens al cuvântului. Pentru bărbaţii în toată firea, care au depăşit vârsta efe- biei, gimnastica constituie cel mai bun mijloc de „a-şi menţine forma" şi de a se antrena între două campanii şi este sigur că în secolul 5 majoritatea atenienilor,indiferent de vârsta lor, făceau cu regularitate acest antrenament, datorită căruia erau orieând gata să rabde oboselile vieţii de soldat, dar, cu începere din secolul 4, se constată o relativă pierdere a interesului pentru sport, pe care Xenofon o consemnează astfel : „în cetăţi, puţini sunt cei care practică exerciţiile fizice" 1S. Adevărul este că, tocmai din această epocă, oraşele greceşti tind din ce în ce mai mult să lase în seama unor soldaţi profesionişti, a unor mercenari străini, grija de a le apăra, plătindu-le în schimb o soldă, în vreme ce, înainte de războiul peloponeziae, armatele greceşti erau formate aproape numai din cetăţeni.

Orice cetăţean atenian trebuie să-şi slujească ţara de la optsprezece la şaizeci de ani. De la optsprezece la douăzeci de ani, el este efeb ; atunci îşi face el ucenicia întru arme. De la douăzeci la cincizeci de ani, ca „hoplit înscris în *catâlogos* (lista de recrutare)1* sau în calitate de

cavaler, el face parte din armata activă, care mobilizează la începutul fiecărei campanii în afara graniţelor *(exodos)* un anumit număr de contingente, uneori chiar pe toate. De la cincizeci la şaizeci de ani, el se numără printre veteranii, *presbytatoi,* care formează împreună cu efebii şi cu metecii de toate vârstele, un fel de armată teritorială, menită să apere graniţele şi fortificaţiile Aticei. în timp de pace, grosul armatei nu este decât un fel de miliţie aflată în stare de disponibilitate ; excepţie fac numai efebii care, timp de doi ani, se ocupă numai de exerciţiile lor şi, din acest motiv, sunt scutiţi de orice îndatorire politică şi chiar de orice citaţie în faţa justiţiei ; ei sunt cetăţeni din momentul intrării în efebie, dar nu-şi exercită drepturile decât la terminarea acestor doi ani.

Atenianul trebuie deci să facă patruzeci şi doi de ani de serviciu militar şi fiecare din aceste patruzeci şi două de „contingente" poartă numele unui erou eponim ; cetăţenii care au atins vârsta de şaizeci de ani sunt descărcaţi de orice obligaţie militară şi devin *diaitetâi,* arbitri publici, un fel de judecători de instanţă u.

în momentul intrării ei în războiul peloponeziae, în 431, Atena dispunea de o armată activă de 13 000 hopliţi şi 1 000 cavaleri şi de o armată teritorială de 1 400 efebi (cam 700 de fiecare contingent), 2 500 veterani şi 9 500 meteci ; în total, în jur de 27 400 de oameni1S.

In ciuda unei teorii de origine germană, care s-a impus multă vreme, este neîndoielnic că efebia exista în secolul 5. Hopliţii de la Maraton primiseră desigur o formaţie militară. Singura întrebare care se poate pune este dacă toţi atenienii erau obligaţi încă de pe atunci să treacă prin efebie, cu alte cuvinte, dacă cei din dasa săracă, teţii *(thetes),* care erau înrolaţi mai ales ca vâslaşi în flotă, nu erau scutiţi de ea. Pentru secolul 4, Aristotel ne descrie în amănunţime această instituţie, care nu suferise, poate, din epoca lui Pericle, decât modificări de detaliu.

La începutul anului atic, în Hecatombaion, tinerii ate-

nieni care au împlinit optsprezece ani sunt înscrişi în rândul demoţilor *(demotai),* adică în rândul membrilor demului tatălui lor. Adunarea demului le verifică vârsta şi hotărăşte prin vot dacă sunt copii legitimi şi de condiţie liberă ; orice contestaţie este trimisă în faţa tribunalului Heliâia, iar tânărul care s-a dovedit vinovat de impostură este, pe dată, vândut ca sclav de către stat. Apoi, efebii au de trecut un nou examen, la care-i supune Sfatul (Boule). Aptitudinile fizice ale tinerilor erau desigur verificate, fie de adunarea demului, fie de Boule, care acţiona ca un fel de „comisie de revizie", fie în sfârşit de un tribunal, când se făcea contestaţie16. Apoi, efebii depuneau acest jurământ, în templul zeiţei Aglauros, în partea de nord a Acropolei, cu mâna întinsă deasupra altarului :

„Nu voi necinsti armele sfinte pe care le port ; nu-mi voi părăsi tovarăşul de luptă ; voi lupta pentru apărarea sanctuarelor şi a statului şi nu voi lăsa urmaşilor o ţară împuţinată, ci una mai mare şi mai puternică, pe măsura puterilor mele şi cu ajutorul tuturor. Voi asculta de magistraţi, de legile stabilite şi de cele care vor fi adoptate după toate formele ; dacă cineva vrea să le răstoarne îl voi împiedica din toate puterile mele şi cu ajutorul tuturor. Voi cinsti cultele părinţilor mei. Iau de martori divi- nităţile : Aglauros, Bestia, Enyo, Enyalios, Ares şi Atena Areia, Zeus, Thallo, Auxo, Hegemone, Heracles, Pietrele de hotar ale patriei, Griul, Orzul, Viile, Măslinii, Smochinii*'17.

Această listă de divinităţi şi mai ales Aglauros, Thallo, Auxo şi includerea pietrelor de hotar şi a roadelor Aticei au un caracter arhaic foarte pronunţat ; o asemenea formulă de jurământ este sigur anterioară secolului 5.

Pentru a-i instrui pe efebi, poporul alegea un *sophronistes* (cenzor) de fiecare trib, dintr-o listă de trei nume propusă de părinţii efebilor, şi un *cosmetes* (coordonator), conducătorul întregului corp efebic ; tot el îi numea şi pe instructorii efebilor *(paidotribai)* şi pe profesorii specializaţi care-i învăţau să lupte ca hopliţi

(hoplomachia), să tragă cu arcul şi să arunce cu suliţa ; în secolul lui Aristotel se adăugase şi un instructor pentru mânuirea catapultei, care fusese inventată recent1B. Veşmântul caracteristic al efebilor este hlamida, care pare să fi avut, în cazul lor, culoarea neagră 19.

Serviciul militar începe cu două luni mai târziu decât anul civil, în luna Boedromion. Cosmeţii şi sofroniştii „încep prin a vizita împreună cu efebii lor sanctuarele din Atica (pe care ei vor trebui să le apere), apoi se duc la Pireu, unde-şi au garnizoana, unii la Mounychia, alţii la Acte... Sofronistul primeşte banii pentru efebii din tribul său (patru oboli de om pe zi) şi cumpără cele necesare pentru hrana tuturor, căci ei îşi iau masa pe triburi*'20.

Poate că se făcea, încă din colegiul efebilor, împărţirea în pedestraşi şi călăreţi, dar lucrul nu e sigur ; neîndoielnic este numai că în sarcina cosmetului intra să-i facă pe efebi buni călăreţi şi să-i înveţe să tragă cu arcul de pe cal21.

Aşa se desfăşoară primul an de efebie, la sfârşitul căruia „se ţine la teatru o adunare a poporului în cadrul căreia sunt trecuţi în revistă efebii, pentru manevrele cu rândurile strânse ; ei primesc atunci de la stat un scut rotund şi o lance, fac marşuri militare prin Atica şi stau în garnizoană prin fortăreţe1122. In timpul acestui al doilea an, efebii se comportă ca nişte *perlpoloi,* ca nişte „soldaţi care patrulează" adică în jurul fortăreţelor de la Eleutherai, de la Phyle şi de la Rhamnous 2S.

La Rhamnous, de pildă, nişte inscripţii din secolul 4 ne îngăduie să evocăm în chip pitoresc viaţa efebilor şi chiar relaţiile lor cu populaţia locală : „Pentru ţăranii şi pescarii din Rhamnous, staţionarea unui contingent însemnat de tineri constituia un debuşeu foarte comod pentru produsele ogoarelor şi ale pescuitului. Colaborarea dintre dem şi garnizoană a fost foarte strânsă... Efebii aveau desigur îndatoriri militare, dar foarte adesea ei formau o trupă puţin disciplinată... Mai mult decât

exerciţiile militare propriu-zise, acestor tineri le plăcea antrenamentul în gimnaziu, complement necesar al vieţii lor de soldaţi. Exerciţiile atrăgeau un consum important de ulei“, iar cetăţenii din Rhamnous îşi aduceau contribuţia în bani cu o generozitate care era răsplătită prin recunoştinţă şi onoruri (coroane) decernate de efebi şi de conducătorii lor. Micul teatru din Rhamnous cunoaşte şi el o însufleţire deosebită datorită prezenţei efebilor : „Aşezaţi pe locurile de onoare (ale proedriei), magistraţii demului şi ofiţerii garnizoanei iau parte la spectacolele care se dau aici“, mai ales concursuri de comedie :

„Zeul Leneenelor aducea veselia printre demoţi şi soldaţi, public de ţară şi puţin cam necioplit, gata mai uşor să guste caricaturile vechii comedii decât subtilităţile sofistice ale unei tragedii de Euripide... Viaţa ţăranilor devine mai elevată în urma contactului cu efebii : apar obiceiuri mai citadine care creează nevoi noi, care-şi lasă amprenta asupra monumentelor" *u.*

Hoplitul, infanteristul greu al Spartei şi al Atenei, care-şi va păstra supremaţia pe câmpul de bătaie de-a lungul întregului secol 5 şi chiar puţin după el, are o „panoplie" formată din arme defensive şi din arme ofensive *25.*

Casca atică din secolul 5 *(crânos)* este mai uşoară decât cele din epocile precedente şi e împodobită cu o creastă mai puţin stânjenitoare. Ea este formată dintr-o calotă de fetru peste care e prinsă o jumătate de sferă metalică, la care se adaugă o creastă cu aceeaşi curbură, şi din apărători pentru obraji articulate, uneori şi,dintr-o apărătoare pentru nas şi alta pentru ceafă. Platoşa *(thorax),* de obicei din bronz, este făcută din două plăci — una în faţă, alta în spate — prinse între ele ou agrafe sau cu cârlige ; ea coboară numai puţin mai jos de centură, lăsând coapsele dezvelite aproape cu totul. Ea este adesea împodobită cu desene trasate pe deasupra sau cu linii incizate care subliniază muşchii toracelui. în locul platoşei

de metal se putea purta şi un fel de vestă de piele sau de in, întărită cu lame de metal. In sfârşit, picioarele sunt acoperite de la genunchi până la glezne cu pulpare de bronz *(cnemides),* care tind să iasă din uz în cursul secolului 5. Cit despre scutul *(aspis)* atic, spre deosebire de scutul beoţienilor, răscroit pe margini, el este de obicei rotund şi făcut din bronz, măsurând circa 0,90 m în diametru ; el poate fi făcut şi din discuri din piele de bou cusute unele de altele, prinse pe un cadru de lemn sau de metal şi prevăzute în exterior cu plăci de metal. Suprafaţa exterioară este convexă întotdeauna şi are în mijloc o umflătură {*omphalâs)* împodobită cu capete de Gorgonă, care au o valoare religioasă (apotropaică : feresc de soarta cea rea) sau cu alte embleme *(episămata);* această decoraţie poate fi destul de bogată, fără a rivaliza totuşi cu cea de pe scutul lui Ahile, opera zeului Hephaistos. Suprafaţa interioară este prevăzută cu un miner, mai târziu cu două, prin care hoplitul îşi trece mina şi ibraţul sting ; când scutul nu era folosit în luptă, prin aceste minere se trecea o curea care-i îngăduia hoplitului să şi-l atârne de umeri cu un centiron. Uneori scutul este prelungit în jos cu un fel de şorţ cu franjuri, făcut desigur din piele şi menit să apere picioarele luptătorului. Picioarele hoplitului sânt de obicei goale în epoca clasică, în timp ce cele ale „omului de bronz“ din timpurile arhaice erau acoperite cu încălţări metalice. De la Homer la epoca clasică, armele ofensive au cunoscut mai puţine variaţii decât echipamentul defensiv. Tot lancea şi sabia au rămas în folosinţă. Lancea *(dory),* armă de şoc, este un băţ lung de lemn de circa doi metri care are prins la unul dintre capete un vârf de metal, când plat şi având forma unei frunze, când masiv şi având forma unei piramide foarte prelungi. Băţul, făcut de obicei din lemn de frasin, este acoperit cu curele de piele în locul de unde-1 apucă mâna ; în partea de jos, el are un călcâi de metal menit să contrabalanseze vârful, iar în unele cazuri acesta este şi el ascuţit, astfel

încât lancea are atunci două capete. Sabia *(xiphos)* nu este doar un fel de pumnal, ci e o armă de război care poate înlocui lancea în lupta corp la corp. Sabia hoplitului are o lamă dreaptă cu două tăişuri ; lungimea ei totală, în care intră şi minerul, atinge cel puţin 0,60 m. Ea se poartă agăţată de umărul stâng cu un centiron. După războaiele medice, hoplitul foloseşte şi o sabie scurtă, doar puţin mai lungă decât un pumnal.

Aflat sub conducerea supremă a arhontelui polemarh şi apoi a strategilor, corpul hopliţilor atenieni era împărţit în zece unităţi, formate fiecare din infanteriştii câte unui trib şi comandate de cei zece *taxiarchoi,* ofiţerii aleşi de popor, care purtau mantale tivite cu bucăţi late de purpură 26 ; fiecare taxiarh îi numea pe şefii lui de companie *(lochagoi).*

în secolul 4, strategul atenian Iphicrates a creat un corp de peltaşti *(peltastâi),* cărora le-a dat un echipament mai uşor decât cel al hopliţilor, dar despre care nu prea avem multe date. Se pare că scutul *(pelte)* era de răchită, cu marginile răscroite, având oarecum forma unui sfert de lună sau a unei semiluni şi că platoşa de metal era înlocuită cu un fel de tunică de in. Peltaştii, mult mai mobili decât hopliţii, au făcut minuni pe eâmpurile de bătaie.

Peltastul nu este decât un hoplit mai uşor ; armamentul său ofensiv este lancea şi sabia. Armatele greceşti aveau şi trupe uşoare lipsite cu totul de echipament defensiv, având cel mult uneori un scut subţire : prăştieri, aruncători de suliţă *(acontistăi)* şi arcaşi, ca să nu mai vorbim de acel soi de artilerie pe care au constituit-o, în a doua jumătate a secolului 4, servanţii unei maşini noi, numită catapultă : datorită răsucirii unor frânghii sau a unor şuviţe de păr de cal care tind în chip firesc să redevină rectilinii, catapulta arunca proiectile pe o traiectorie aproape dreaptă.

Praştia antică *(sphendâne)* este formată din două

bentiţe lungi de lână sau de păr de cal, prinse de o bucată de piele în care se pune fie o piatră, fie un proiectil de argilă, de plumb sau de bronz în formă de fus ; prăştierul imprimă întregului obiect o mişcare giratorie rapidă, iar apoi dă drumul brusc la capătul uneia dintre bentiţe ; piatra sau proiectilul în formă de fus sunt aruncate de forţa centrifugă până la o distanţă de aproape două sute de metri.

Suliţa de război *(acontion),* un fel de lance de dimensiuni mai mici, este prevăzută cu un fel de propulsor de tipul celor pe care le-am descris în legătură cu suliţele de antrenament pe care le foloseau tinerii în palestre 27.

înainte de războaiele medice existau la Atena arcaşi *(toxotai)* îmbrăcaţi în costum scitic, care fără îndoială nu sunt barbari, ci atenieni costumaţi aşa dintr-o fantezie;

aceştia îndeplinesc pe lingă hopliţi sau călăreţi funcţia de ordonanţe şi sunt folosiţi şi ca trupe uşoare. Cu toate acestea, la Maraton, în 490, armata ateniană nu avea nici arcaşi, nici călăreţi*a,* dar numeroşii arcaşi şi călăreţi ai armatei lui Xerxes i-au silit pe atenieni să formeze corpuri de trupe asemănătoare. La Salamina şi la Plateea (480—479) au luptat şi arcaşi atenieni ; în timpul războiului pelopcmeziac, ei au atins un efectiv de 1600 de oameni. Aceşti arcaşi sunt recrutaţi dintre cetăţenii cei mai săraci, proletarii *(thetes).* Ei sunt înarmaţi cu arcul dublu tradiţional :

„Ei au .braţele şi picioarele goale, trunchiul şi partea de sus a coapselor fiindu-le acoperite de o îmbrăcăminte strânsă pe trup sau de un *chiton* scurt ; picioarele le sunt apărate uneori de cizmuliţe ; pe cap, ei poartă o cască uşoară sau o bonetă destul de asemănătoare cu boneta tracă ; în principiu, arcaşii nu au arme defensive ; ei îşi ţin tolba pe spate“ 2B.

Trebuie să facem o distincţie foarte clară între acest corp de arcaşi pedeştri şi arcaşii călări *(hippotoxotai)* pe de o parte şi arcaşii sciţi pe care i-a cumpărat Atena

pentru prima dată în 477, când şi-a creat Confederaţia maritimă, pe de alta. Aceşti sclavi de origine barbară se ocupă de poliţie la Atena, în primul rând la tribunale, în Ecolesia şi la orice fel de adunări ; ei nu sunt soldaţi, ci poliţişti. Ei poartă pantaloni *(anaxyrides)* care le: ajung până la glezne şi care sunt, la Atena, semnul distinctiv al costumului barbar, o bonetă înaltă, de obicei ascuţită, care le acoperă partea din spate a capului şi le atârnă pe ceafă un arc, un *gorytos* (care nu este tolba obişnuită, ci un toc pentru săgeţi, cu capacul făcut dintr-o bucată de piele care flutură ; acest toc este legat de cingătoare, în stânga). Ei mai au şi o sabie mică şi, uneori, o secure. Numărul lor a atins o mie. Ei au avut tabăra la început în corturi, chiar în Agora, apoi au fost aşezaţi pe colina Areopagului, de unde dominau oraşul de jos pe care-1 aveau în grijă în primul rând 30.

După Maraton a fost creat şi un corp de călăreţi care a numărat la început 300, apoi 600 şi în cele din urmă 1000 de cai. Acest corp este recrutat într-un fel deosebit, din rândurile celor două clase cenzitare cele mai avute ; cea de a doua dintre acestea se şi cheamă clasa cavalerilor sau a călăreţilor *(hippeis).* Intr-adevăr, statul nu le pune la dispoziţie niciun cal, iar creşterea cailor este un privilegiu al atenienilor bogaţi. Băieţii de familie bună „aveau încă din cea mai fragedă copilărie prilejul să tot călărească prin pajiştile de la Colonos sau chiar în oraş, la procesiuni : când atingeau vârsta de a fi înrolaţi, ei erau deja foarte pricepuţi în ale călăriei ; ei erau deci apţi de a face parce din cavalerie, după cei doi ani de serviciu militar" 31. Hiparhul *(hipparchos),* comandantul suprem al cavaleriei ateniene, ales de popor pe timp de un an în această funcţie, este cel care recrutează călăreţii, pe cât se pare la terminarea efebiei, însă alegerea lui trebuie să fie confirmată de Boule care trece în revistă în fiecare an călăreţii şi caii. Hiparhul îi are în subordine pe cei zece *phylarchoi* care comandă fiecare escadronul câte unui trib,

adică circa o sută de oameni.

Călăreţul atenian este înarmat cu două lănci şi cu o sabie care este de obicei încovoiată *(copls).* El nu poartă platoşa şi scutul hoplitului decât la paradă, iar cnemidele de bronz de care ar fi rănit laturile calului sunt înlocuite, în cazul lui, de nişte cizme înalte de piele. Intr-o anumită epocă, el a purtat echipamentul călăreţilor traci : manta de lină groasă, genunchiere şi bonetă din blană de vulpe. El călăreşte pe deşelate, fără şa şi fără scări, iar calul poartă numai hăţuri şi n-are nicio apărătoare. Cu toate acestea, în secolul 4, echipamentul cavaleriei va tinde să devină mai greu, iar Xenofon îi sfătuieşte pe călăreţi să poarte o platoşă făcută pe măsura lor şi mănuşi metalice şi să-şi protejeze calul, mai ales sub burtă, cu un fel de saltele 32.

Călăreţii, prin însuşi felul cum au fost recrutaţi, apar ca nişte aristocraţi în comparaţie cu „pedestrimea" formată din hopliţi şi din infanteria uşoară. Ei au în chip firesc superioritatea omului călare, care, suit pe animalul său nobil, îşi priveşte semenii de sus în jos. Xenofon, în secolul 4, va împărtăşi aceste idei. Ei sunt înclinaţi să fie pro-spartani şi-şi lasă părul lung după moda spartiată. Ce înfăţişare frumoasă au ei pe friza Panateneelor de pe Parthenon ! In comedia sa Cavalerii, Aristofan îi prezintă cu o simpatie neîndoielnică, în ciuda unei nuanţe ironice, ca pe nişte viteji credincioşi vechilor moravuri şi patriotismului de odinioară, ca pe duşmanii fireşti ai demagogului Cleon.

Armata ateniană dispunea şi de tot felul de servicii auxiliare, cum este cel al curierilor, numiţi *hemerodromoi* fiindcă, pentru a-şi îndeplini misiunea de agenţi de legătură sau pentru a duce veştile la Atena, ei trebuiau să fie în stare să alerge o zi întreagă *(kemera)* înainte de a preda mesajul unui alt alergător 33. Existau şi medici militari pentru a îngriji răniţii, la fel ca în armata lui Agamemnon sub zidurile Troiei, şi prezicători, al căror rol era foarte însemnat, aşa cum vom vedea.

Pentru a transmite cu repeziciune ştirile importante, grecii nu foloseau numai curierii, ci şi semnalele luminoase, care, mulţumită releurilor, formau o adevărată reţea de „telegrafie optică" 34.

La Atena în primul rând, jurământul efebilor şi vizitele pe care le fac ei la sanctuare dau intrării în cariera armelor un caracter religios. Multe rituri marchează în acelaşi chip, pentru armatele tuturor oraşelor greceşti, începutul fiecărei campanii militare şi diferitele etape ale războiului.

înainte de a se hotărî să pornească un război, grecii îi consultă pe zei, adresându-se de pildă oracolului lui Apolon Pitianul sau chiar oracolelor ori prezicătorilor locali. Dacă se ia această hotărâre, ei nu încep ostilităţile decât după ce un crainic, personaj investit cu un caracter sacru, s-a dus să rostească declaraţia solemnă de ruptură. Tot crainicul este cel care va transmite, dacă va fi cazul, propunerile de armistiţiu sau de pace. Starea de război între două slate se caracterizează, din punct de vedere juridic, prin întreruperea oricăror relaţii pe care le-ar putea avea ele prin mijlocirea crainicilor *(akerycti).*

înainte de începerea campaniei este nevoie să se consulte din nou zeii şi uneori să se ţină dezbateri cu privire la răspunsurile lor ambigue sau contradictorii. Tucidide, care, despre partea lui, nu prea credea în oracole, se simte obligat să facă aluzie la acei *chresmoi* care circulau la Atena în timpul războiului peloponeziac, din cauza marii influenţe pe care o exercitau ei asupra părerilor şi simţămintelor mulţimii.

Când armata este gata de plecare, ea nu porneşte la drum oricând. Spartiaţii n-au ajuns la Maraton decât după terminarea luptei, fiindcă un scrupul religios îi oprea să înceapă campania înainte de luna plină. Expediţia din Sicilia. pornită la drum într-o zi nefastă, s-a terminat cu catastrofa binecunoscută : zeii pedepsesc fără milă orice neglijenţă de ordinul acesta.

Când armata este pe punctul de a pleca, conducătorul ei aduce un sacrificiu şi rosteşte nişte rugăciuni. Iar dacă este cucernic, ca Nicias, el nu uită să ia cu el imaginile zeilor Atenei şi un altar portativ pe care arde fără întrerupere **o** flacără aprinsă **de la** vatra cetăţii. **El ia cu sine** şi câţiva prezicători, căci, de-a lungul întregii campanii nu se va lua nicio hotărâre importantă fără a se consulta în prealabil zeii.

Iată în cele din urmă cele două armate aşezate faţă în faţă, în linie de bătaie. în fiecare tabără, comandantul, ajutat de prezicătorii săi, înalţă rugăciuni zeilor, „consa-crându-le“ persoanele şi bunurile duşmanului. El le sacrifică şi victime, iar prezicătorii caută să descopere semne prevestitoare în măruntaiele lor calde încă. Se poate întâmpla ca unul dintre adversari să treacă deja la fapte, iar celălalt să nu îndrăznească să se apere dacă zeii n-au dat încă niciun semn limpede : la Plateea, armata spar- tiată a stat neclintită, cu arma la picior şi scutul pe pământ, sub o grindină de săgeţi, aşteptând ca zeii să vorbească 35.

în luptă, zeii şi eroii nu-şi părăsesc credincioşii, ci luptă alături de ei. „în lupta de la Maraton, în faţa mezilor, multor soldaţi atenieni li s-a părut că văd fantoma lui Tezeu, înarmată, avântându-se în fruntea lor împotriva barbarilor" sr\

In timpurile vechi, ca şi în 11 i a d a, grecii nu iau prizonieri decât dacă vor să-i jertfească mai târziu, căci zeii au drept să pretindă acest sacrificiu uman care le-a fost promis, sau dacă speră să obţină pentru cel prins o răscumpărare care să merite osteneala. Şi în epoca clasică se mai întâmplă adesea ca duşmanii învinşi să fie măcelăriţi fără milă pe câmpul de luptă sau chiar, faptă care poate părea încă şi mai crudă, după luptă, după ce s-au predat. Răniţilor li se dă lovitura de graţie. Când e cucerit un oraş, bătrânii, femeile şi copiii sunt trecuţi cu toţii prin sabie ; cei care sunt cruţaţi sunt vinduţi ca sclavi.

Aşa este dreptul războiului, pe care-1 consacră sau, mai bine zis, pe care-1 determină religia.

Numai morţii au dreptul la un tratament de favoare, dacă ne putem exprima astfel. învingătorul are datoria să-i îngroape pe ai săi şi să le acorde învinşilor, dacă au mai scăpat cu viaţă, un armistiţiu, ca să poală face şi ei la fel.

Duşmanilor morţi şi prinşilor li se iau armele (aşa cum se făcea încă din 11 i a d a). Acestea slnt strânse într-o grămadă pe câmpul de luptă ori sunt prinse la un loc pe nişte trunchiuri de copaci formând astfel trofeul care e dedicat zeilor şi care e sacru şi obiect de cult ; acest manechin acoperit cu arme este considerat ca o statuie divină37. înălţând trofeul îţi proclami în ochii tuturor victoria, de vreme ce, ca s-o poţi face, trebuie să fi rămas stăpân pe câmpul de luptă. Se întâmplă, ca la terminarea unor lupte nedecise, fiecare din cei doi adversari să ridice un trofeu.

în epoca clasică nu se mai consacră zeilor totalitatea prăzii luate de la duşman, ci numai a zecea parte din ea *(decâte),* zeciuiala. De aici proveneau acele monumente adesea fastuoase, grupuri de statui sau „tezaure" care se înghesuiau de-a lungul căilor sacre din sanctuarele panelenice, la Delfi de pildă, şi care aveau să scandalizeze mai târziu patriotismul grecesc al lui Plutarh, preotul lui Apolon Pitianul :

„Aceste monumente care-1 înconjoară pe zeu din toate părţile, ofrande şi dijme care sunt rodul măcelurilor, al războaielor şi al jafurilor, şi acest templu plin de prada şi de obiectele de care au fost despuiaţi nişte greci, toate acestea le poate vedea cineva fără să se revolte ? Cum să nu te plângi de eleni când citeşti pe ofrandele lor frumoase nişte inscripţii ruşinoase de felul acestora : -«Brasidas şi acantienii, din prada luată de la atenieni» «atenienii, din prada luată de la corintieni», «focidienii, din prada luată de la tesalieni» ?“ 38

Tot aşa cum pământurile duşmanului au fost pustiite

în timpul campaniei (armatele se întreţin din ceea ce găsesc la faţa locului) şi cum pare firesc să tai recoltele şi pomii, chiar şi măslinii, cărora le va trebui atât de mult timp ca să rodească din nou după ce vor fi replantaţi, tot aşa, după victorie, teritoriul advers aparţine învingătorului, care face cu el ce vrea, puţind distruge casele şi puţind şterge orice urmă de viaţă de pe suprafaţa pământului.

Când se încheie un tratat de pace, zeii prezidează în chip firesc acest act solemn, cum o făcuseră şi cu intrarea în război : ei sunt invocaţi în formula de jurământ ca garanţi, iar acest jurământ este pecetluit printr-un sacrificiu special.

Armata se întreţine din ce găseşte la faţa locului, dar este oricum prudent din partea ei să-şi ia ceva provizii, fie şi numai pentru a se hrăni cât timp n-a trecut încă graniţa adversarului. De aceea, fiecare cetăţean atenian mobilizat trebuie şă-şi ia în sac, sau măi bine zis în coş *(plecos),* merinde pentru trei zile, în esenţă pâine, brânză, măsline, ceapă şi usturoi. Aşa se explică de ce este vorba atit de des la Aristofan de acea „raniţă care miroase a râgâială cu usturoi" şi care simbolizează toate neplăcerile vieţii militare în timpul campaniei 39.

In epoca clasică, cea mai mare parte a luptelor între armate aşezate în linie de bătaie sunt nişte ciocniri brutale de falange care se lovesc frontal, cântând peanul şi pornind în pas alergător de îndată ce trompeta a dat semnalul de atac, aşa cum au făcut atenienii la Maraton : oştile se grăbesc pentru a scurta din timpul cât proiectilele aruncate de trupele uşoare ale duşmanului pot provoca pierderi, dar şi pentru ca ciocnirea lăncilor să fie mai violentă şi mai irezistibilă. Chiar şi lacedemonienii, cei mai renumiţi dintre greci când e vorba de manevre şi cei mai îndelung antrenaţi, se aşează în formaţie înainte de a înfrunta duşmanul şi o păstrează neschimbată de-a lungul întregii încleştări, dacă nu intervine vreo nevoie absolută,

căci orice schimbare de tactică în contact cu duşmanul este primejdioasă. Lupta se rezumă la acţiuni individuale, ••a „monomahii“ sau dueluri juxtapuse. Strategia rămâne elementară, cel puţin până în epoca lui Iphicrates şi a lui Epaminondas. Adâncimea trupei este, de cele mai multe ori, la spartiaţi, de opt rânduri, fiecare om ocupând cam un metru pătrat, atunci când comandanţii nu poruncesc să se strângă intervalele şi să se lupte cot la cot, „scut lângă scut“. în fond dacă facem abstracţie de carele de luptă, care nu slujesc la Homer decât ca să-i aducă pe şefi pe câmpul de bătaie şi să le îngăduie să se îndepărteze mai repede de el, luptele de infanterie, în secolul lui Pericle, nu se deosebesc in chip fundamental de cele pe care le descria 11 i a d a şi putem înţelege de ce Homer a trecut drept un maestru mereu actual în arta militară.

Cu toate acestea, apariţia cavaleriei, după lupta de la Maraton, schimbă puţin aspectul luptelor. La început, ea are de îndeplinit misiuni de recunoaştere şi de luare de contact. în 394, în faţa Corintului, tânărul atenian Dexileos a pierit împreună cu încă alţi patru călăreţi, într-o misiune deosebit de primejdioasă care-i fusese încredinţată lui şi camarazilor lui ; monumentul său funerar, care se află în cimitirul din Cerameicos îl înfăţişează ucigând cu lancea un duşman pe care calul său îl calcă în picioare40.

Cavaleria era folosită şi pentru a-i urmări şi a-i măcelări pe duşmanii care au luat-o la fugă. Printre pedestraşii care fug şi mai ales printre hopliţii pe care armele îi fac greoi, numai un om atât de curajos şi de stăpân pe sine ca Socrate avea o şansă de scăpare. Alcibiade povesteşte într-un dialog de Platon cum s-a comportat filosoful în timpul derutei de la Delian, în 424 (Socrate avea atunci 46 de ani) :

„Mi s-a întâmplat să fiu atunci lingă el; eu aveam un cal, el avea armamentul hoplitului. El se retrăgea deci, în mijlocul debandadei care începuse printre ăi noştri şi

mergea în tovărăşia lui Laches. In clipa aceea i-am întâlnit întâmplător ; le strig să-şi păstreze curajul ; le spun că n-am să-i părăsesc. Acolo I-am putut observa pe Socrate chiar mai bine decât la Potideea, căci fiind călare aveam mai puţine motive de teamă. Mai întâi, în ce priveşte prezenţa de spirit, el îl întrecea cu mult pe Laches. Şi eram stăpânit de impresia că el înainta, cum spune acest vers al tău, Aristofan, la fel ca prin Atena, «umflându-şi pieptul cu trufie şi aruncând priviri piezişe», fixându-şi liniştit atenţia în toate părţile, asupra prietenilor ca şi asupra duşmanilor ; nelăsându-i nimănui vreo îndoială că, dacă s-ar atinge de el, nu s-ar apăra şi chiar cu multă străşnicie. Asta le şi garanta, lui şi celuilalt, siguranţa în retragere ; căci la război nimănui nu-i place să aibă de-a face cu viteji de felul acesta, în vreme ce pe cei care fug în dezordine toţi îi vânează" 41.

De când trupele lui Xerxes cuceriseră şi prădaseră Atena în 480, ea îşi reconstruise şi îşi întărise zidurile, in primul rând datorită lui Temistocle. Arhitectura militară avea să facă mari progrese în secolul 4, aşa cum o dovedesc ruinele Mesenei. Diferitele fortăreţe din Atena nu aveau decât un rol secundar, iar cea de la Rhamnous de pildă, care începuse prin a fi un simplu post de strajă, nu merită cu adevărat numele de citadelă decât după terminarea lucrărilor care au fost începute acolo către 412, în timpul războiului Deceliei ; ulterior, turnurile şi zidurile ei au fost refăcute în mai multe rânduri*42.*

Armatele din secolul 5 nedispunând deloc de maşini de asediu eficace, oraşele cu o aşezare favorabilă, fortificate şi păzite, erau foarte greu de cucerit cu forţa : de-a lungul războiului peloponeziac. care a durat aproape treizeci de ani, lacedemonienii şi aliaţii lor au pustiit Atica în repetate rinduri, dar n-au încercat să ia cu asalt ansamblul bine apărat pe care-1 constituiau Atena şi Pireul, legate între ele prin Zidurile Lungi. Numai o escaladare făcută prin surprindere sau blocada care-i

înfometa pe cei asediaţi puteau înfrânge rezistenţa unei cetăţi cu adevărat hotărâtc să se apere ; uneori se înlâmpla ca trădarea să-i deschidă porţile. Pentru a mai scurta din întârzierile unui asediu, silindu-i pe cei din cetate să se predea din cauza setei, asediatorii nu se dădeau înapoi de la interceptarea cursurilor de apă, procedeu care era totuşi socotit ca incorect şi pe care Amfictionia delfică îl interzisese 4:>\ în secolul 4, Aeneas Tacticianul a compus o lucrare care a ajuns până la noi, în legătură cu arta de a apăra o localitate asediată. Se găsesc în ea tot felul de sfaturi amănunţite şi pline de şiretenie cu privire la închiderea şi paza porţilor, la parole şi semnale, la posturile de observaţie care e bine să fie instalate, la ieşirile care sunt de făcut (de preferinţă noaptea), la ronduri, la maşinile de asediu care începeau să-şi facă apariţia şi la maşinile cu care asediaţii le puteau zădărnici efectul, la modul de a da foc maşinilor asediatorilor (care erau făcute, deci, mai mult din lemn), la mijloacele de a împiedica escaladarea zidurilor, pe scurt toate stratagemele care sunt de folosit pentru a dejuca orice încercări ale duşmanului. Aeneas mai recomandă ca in nopţile întunecoase şi cu furtună să se ţină legaţi în afara zidurilor câini care să simtă de departe spionii şi transfugii şi să trezească eventual pe santinela care a adormit in post şi noi ştim intr-adevăr că adesea câinii au jucat un rol de netăgăduit în apărarea fortăreţelor44.

In epoca pe care o avem în vedere n-a sosit încă vremea falangei macedonene şi a dezvoltării artei asediului *(poliorketike),* care vor da războaielor din perioada elenistică o înfăţişare destul de deosebită şi de puţin asemănătoare cu cea a luptelor din 11 i a d a. Cu toate acestea, secolul 4 este, în această privinţă, secolul tranziţiei şi al progreselor rapide în arta militară.

Dar mai ales pe mare este puternică Atena, de vreme ce ea exercită în secolul 5, aşa cum am mai spus-o, o adevărată thalassocraţie.

Şi totuşi, în 490, în anul luptei de la Maraton, ea nu avea încă o flotă vrednică de acest nume, tot aşa cum nu avea nici cavalerie. Un bărbat, Temistocle, stă la originea puterii navale a Atenei. El a înţeles, fără să mai aştepte oracolul Pitiei care spunea că „singur un zid de lemn va fi de netrecut“, că cetatea avea nevoie de multe corăbii de război, pentru a se apăra şi împotriva flotei de care dispunea Egina, dar mai ales împotriva expediţiei ameninţătoare a lui Xerxes. El avea să transforme mulţi hopliţi atenieni în soldaţi de marină şi în marinari, astfel încât, ulterior, a fost acuzat că a făcut din nişte războinici nobili nişte vâslaşi de nimica 15. Profitând de descoperirea unui filon nou, mai bogat, în minele de la Laurion, „acest izvor de-argint pe care-1 ascundea pământul"46, el i-a convins pe atenieni să hotărască nu să-şi împartă între ei beneficiile exploatării — adică o sută sau poate chiar două sute de talan ţi47 —, ci să împrumute unui total de o sută de cetăţeni, cei mai bogaţi dintre ei, sumele necesare pentru construirea unor triere. Pe de altă parte, el a pus să se facă lucrări mari la Pireu, port care a înlocuit rada incomodă de la Faleron ; bazinele de la Zea şi Muny- chla care urmau să servească drept docuri, au fost amenajate şi întărite. Construcţiile şi pregătirile de tot felul au fost întreprinse într-un timp atât de scurt incit în 480, la Salamina, Atena a putut dispune de 147 de corăbii de război gata să ridice ancora, alte 53 fiind ţinute probabil în rezervă, adică de o flotă de 200 de triere. în cursul secolului 5, datorită posibilităţilor pe care le creea tributul plătit de cetăţile supuse imperiului atenian, această flotă avea să-şi mai sporească numărul ; în secolele 5 şi 4, ea va avea în mod obişnuit între 300 şi 400 de triere, efectiv care era cu totul suficient pentru a-i asigura Atenei dominaţia asupra mării Egee şi asupra strâmtorilor.

în vechime, corăbiile de război pe care le construiau grecii erau mai ales nişte *pentecontoroi* manevrate de cincizeci de vâslaşi aşezaţi pe un singur rând *(monereis).*

Din secolul 5 şi până în epoca romană, corabia de război de tip obişnuit era triera, corabia cu trei rânduri de vâsle. Ne putem da seama ce dimensiuni avea coca acestei corăbii după docurile de la Zea : ea măsura în jur de cincizeci de metri lungime şi ceva mai puţin de şapte în lăţime. Raportul dintre lăţime şi lungime este deci mai mic de 1/7 în timp ce la corăbiile de comerţ, numite „corăbii rotunde114S, el era mai mare de 1/4 : trierele erau „corăbii lungi“.

Chila şi cuplurile sau coastele constituie scheletul cocii. în partea din spate, chila se arcuieşte în sus până la nivelul punţii ; în faţă, ea are o etravă menită să poarte pintenul. întregul bastiment este făcut în general din brad, cu excepţia chilei care e făcută din stejar ca să nu se deterioreze când e târâtă corabia pe pământ, după un obicei la care se recurgea adesea în marina antică. încheieturile sunt călăfătuite cu câlţi şi cu ceară. La sfirşit se aplică pe cocă un strat de smoală sau de ceară pe care se pictează embleme ; în partea din faţă se pictează de obicei doi ochi mari, cu valoare apotropaică, întocmai ca *cpi- semata* de pe scutul hoplitului. Pupa se înălţă ca o volută sau ca un gât de lebădă, formind aşa-numitul *âphlaston* care constituie, împreună cu pintenul, trofeul naval dacă e capturată corabia. Pintenul se îmbină uneori cu ochii pic taţi pe cocă şi înfăţişează laolaltă un cap de animal, de pildă o căpăţină de 'mistreţ4®. Triera nu are de ohicei decât un singur catarg cu o vergă şi o pânză pătrată ; când nu e folosit, catargul stă culcat spre pupă şi se sprijină de nişte proptele. într-adevăr, triera nu navighează cu pânze decit când e departe de duşman ; şi chiar şi atunci, dacă e să meargă repede, se recurge la ajutorul vâslelor ; în timpul luptei însă, manevrele nu se fac decât cu vâslele. Cârma este făcută din două vâsle mari prinse în exterior de o parte şi de alta a pupei.

Lucrul cel mai puţin cunoscut din structura unei triere este aşezarea celor trei rânduri de vâslaşi :

„Pe bârnele sau traversele care uneau la vârf coastele corăbiei erau aşezate nişte bănci *(thrânoi)... ;* un al doilea rând poate fi organizat dacă se aşează vâslaşi chiar pe traverse *(zygos)* şi se străpung saborduri pentru vâsle... ; în sfârşit, sub traverse, în cală *(thâlamos)* se poate aşeza un al treilea rând de vâsle, cu saborduri corespunzătoare. Triera ateniană are o sută şaptezeci de vâslaşi, dintre care şaizeci şi doi de *thranitai* (câte treizeci şi unu la fiecare bord), cincizeci şi patru de *zygetai* şi cincizeci şi patru *ihalamitai.* Probabil că sabordurile erau dispuse cinci câte cinci ; băncile vislaşilor trebuiau deci să fie aranjate la fel“50. Vâslele sunt, fireşte, de lungimi inegale, în funcţie de înălţimea la care se ridică fiecare rând deasupra mării : cele ale traniţilor care au de făcut efortul cel mai mare, au peste trei metri, cele ale talamiţilor, în jur de 1,60 m. Se întâmpla să se ceară fiecărui vâslaş să-şi aducă cu el vâsla, cureaua de piele cu care-şi prindea vâsla de furchet şi, în sfârşit, perna, făcută tot din piele, pe care-o punea pe scaunul lui de lemn r‘'.

La cei o sută şaptezeci de vâslaşi se adăugau încă «treizeci de alte persoane astfel incit efectivul complet ai unei triere se ridica la două sute de oameni : vreo zece gahieri *(perineo)* în seama cărora cădea manevra gree-rrtentului şi în special a pânzelor precum şi mânuirea ispoa- lelor cu care se golea apa care se infiltra în cală ; vreo zece soldaţi de marină *(epibdtai)* echipaţi ca hoplilii, care stau la proră şi trebuie să respingă atacatorii în caz de abordaj, ori să sară pe puntea adversă, în sfârşit *trie-rarhul* şi statul său major : pilotul, caporalul de marină *(keleustes}* care transmite ordinele şi indică vislaşilor: ritmul cu ajutorul unui cântăreţ la oboi *(trierăules),* ofiţerul de proră, aşezat pe teuga din faţă *(proreus),* cambuzicrul care se ocupă de intendenţă şi câţiva subofiţeri care-i supraveghează pe vâslaşi.



Organizarea trierarhiei (în sensul literal ..conducerea

unei triere11) datează şi ea, pe cit se pare, tot din vremea lui Temistocle. Ea este o „liturgie", cum e, de pildă, şi „choregia11 52. Strategii îi desemnează în fiecare an pe trierarhi, alegându-i dintre cetăţenii în stare să suporte această îndatorire costisitoare şi nu dintre cei mai buni marinari, căci, dacă e adevărat că statul pune la dispoziţie coca şi, probabil, greementul corăbiei, precum şi echipajul, nu-i mai puţin adevărat că trierarhul are de făcut cheltuieli mari : el trebuie să monteze greementul pe cheltuiala lui şi, la nevoie, să-l completeze şi să asigure întreţinerea şi repararea trierei în timpul campaniei. E drept că el e comandantul corăbiei, dar pilotul, caro e şeful echipajului şi se află în subordinea lui, este un marinar încercat şi-l ajută eventual cu sfaturile sale tehnice.

Către sfirşitul războiului peloponeziac, cetăţenii ajunseseră prea săraci ca să poată suporta povara trierarhiei. S-a îngăduit atunci ca doi *syntrierarchoi* să se întovărăşească pentru a împărţi cheltuielile referitoare Ia o singură trieră. Fiecare din ei comanda triera timp de şase luni. In secolul 4, ca urmare a agravării situaţiei financiare, a fost născocit sistemul ,,simoriilor“ *(symmoriai)* pentru a repartiza intr-un chip mai echitabil acest serviciu public împovărător.

Vâslaşii sunt, de cele mai multe ori, atenieni din clasa, cea mai săracă, teţi, dar uneori sunt meteci şi chiar, când lipsa de oameni se face simţită mai mult, sclavi cărora li se promitea eliberarea dacă aveau o comportare bună. Pentru echiparea a numai două sute de triere era nevoie de peste patru sute de mii de oameni ! Solda acestora a variat între trei oboli şi o drahmă pe zi.

Plecarea unei flote ateniene din Pireu era un spectacol măreţ, mai ales dacă era vorba de o expediţie importantă cum a fost cea care, în iulie 415, s-a îndreptat spre Sicilia :

„Atenienii şi aceia dintre aliaţii lor care se aflau la Atena merg la Pireu, în ziua stabilită, încă din zori şi se

urcă pe corăbii, gata de plecare. Cu ei veniseră, ca să spunem aşa, toţi oamenii care se mai aflau în cetate, cetăţeni şi străini. Fiecare îi însoţea pe ai săi : unii îşi însoţeau prietenii, alţii rudele, alţii fiul. Pe drum, speranţele li se amestecau cu lacrimi. Cu toate acestea, datorită mulţimii celor pe care le aveau sub ochi, le era destul să privească pentru a dobândi din nou încredere în puterea lor...

Trierarhii cetăţii se îngrijiseră de flotă cu multă atenţie şi mare cheltuială, iar statul alocase fiecărui membru al echipajului câte o drahmă pe zi şi procurase şaizeci de corăbii rapide neechipate împreună cu patruzeci de vase pentru transportul trupelor şi cu un personal de serviciu ales ; la rândul lor, trierarhii adăugaseră la solda alocată de stat o indemnizaţie suplimentară pentru vâslaşii de pe băncile de sus *(thranitai)* şi pentru ofiţeri şi în acelaşi timp împodobiseră şi amenajaseră in general corăbiile în chip somptuos ; niciunul dintre ei nu-şi precupeţise eforturile pentru ca propria lui corabie să se remarce şi prin aspectul ei frumos şi prin rapiditatea ei.

După ce s-a terminat îmbarcarea şi a fost rinduit tot materialul, trompeta a cerut să se facă linişte. Sosise clipa rugăciunilor dinaintea plecării : le-au rostit nu fiecare echipaj în parte, ci toţi laolaltă, repetând după crainic. In toată oastea se amestecase vin în cratere : soldaţii şi comandanţii au adus libaţii din cupe de aur şi de argint. Şi pe uscat, mulţimea de cetăţeni şi toţi cei care veniseră din prietenie s-au alăturat rugăciunilor. După cântarea peanului şi după aducerea libaţiilor, flota ieşi din port ; corăbiile au mers la început în şir, dar apoi s-au întrecut care ajunge mai repede la Egina“ 53.

Dar vai ! curând triera *Saâaminia* care, împreună cu triera *Pâralos54* era afectată în mod special mesagerilor oficiali ai statului, avea să-i notifice lui Alcibiade, unul dintre cei trei conducători ai' expediţiei, ordinul de a se întoarce la Atena pentru a răspunde la o acuzaţie de

sacrilegiu, iar trufaşa Armada avea să sufere, până la urmă, un dezastru total. Sunt foarte instructive dealtfel pentru cunoaşterea tacticii şi a stratagemelor maritime acele capitole din cartea a Vil-a a lucrării lui Tucidide în care istoricul ne povesteşte luptele navale din faţa Siracuzei care au dus la pieire această flotă numeroasă şi splendidă.

Strategia navală este o artă grea. Atenienii excelează în acest domeniu, tot aşa cum apartiaţii sunt neîntrecuţi în manevrele' trupelor de hopliţi. Se urmăreşte să loveşti cu pintenul latura corăbiilor duşmane ; pentru a atinge acest scop trebuie să străpungi şi să învălui escadra adversă şi să semeni in rândurile ei dezordinea. Una din manevrele primejdioase este să treci în viteză pe lingă o corabie duşmană ; ajungând în dreptul ei, agresorul îşi trage înăuntru vâslele şi cu propria sa proră le sfărimă pe cele ale adversarului care este, din acel moment, o pradă uşor de prins.

Pentru a înfăptui pe mare astfel de manevre precise se înţelege că trebuia să ai echipaje antrenate îndelung. Pentru secolul 4, Xenofon ne povesteşte cum şi-a format navigând personalul escadrei Iphicrates, creatorul peltaştilor, care a fost şi un mare amiral *(nâitarchos) :*

„Mai întâi a lăsat pe uscat pânzele mari, de parcă ar fi fost în drum spre o bătălie... Adesea, apropiindu-se de coasta unde flota trebuia să-şi ia masa de amiază sau de seară, el îndrepta prorele spre larg, când se afla aproape de locul debarcării, şi comanda apoi să se facă o conversiune care orienta prorele trierelor spre mal şi, la un semnal, le dădea drumul să plece, întrecându-se în viteză, pină la ţărm ; şi era o mare răsplată atunci, pentru cei care erau primii la luatul apei şi la masă. Când navigau ziua, el îşi ducea escadra când în coloană, când in linie desfăşurată" 55.

Se vede din acest text cât de aproape de ţărm rămîneau de obicei flotele greceşti, de vreme ce marinarii

mâncau de cele mai multe ori pe uscat.

La Sparta, războinicii căzuţi în luptă erau îngropaţi cu mantia lor de purpură, în chip de giulgiu, şi acoperiţi cu ramuri de măslin. Pe mormânt li se trecea numele, în timp ce mormintele tuturor celorlalţi lacedemonieni rămî- neau anonime 5G.

La Atena, la sfârşitul fiecărei campanii, se aduceau acasă cu pietate osemintele războinicilor ucişi şi li se făceau funeralii naţionale :

„Cu trei zile înainte de funeralii se înălţa un cort sub care sunt aşezate rămăşiţele morţilor şi fiecare trebuie să-i aducă mortului său ofrande (în esenţă bentiţe de lină, coroane şi ghirlande de flori şi de frunziş, ramuri, vase funerare). Pentru cortegiu se aduc pe care nişte sicrie de chiparos, câte unul de fiecare trib. Se duce în alai şi un pat gol şi gata pregătit, pentru cei dispăruţi. Din cortegiu fac parte toţi cetăţenii şi străinii care vor să vină. Femeile înconjoară sicriele şi scot gemete. Sicriele sunt aşezate într-un monument public înălţat în cel mai frumos dintre cartierele mărginaşe ale oraşului (în Cera- meicos) şi un orator pe care statul l-a ales pronunţă elogiul pe care-1 merită vrednicia celor morţi“ 57.

în 431, Pericle însuşi a pronunţat acest *epitâphios logos,* a cărui amintire ne-a fost păstrată de Tucidide.

Pe monumentul funerar, numele morţilor sunt săpate pe triburi, având deasupra un text foarte simplu : „Lista atenienilor morţi în cutare campanie ; din tribul Erech- theis...“ Adesea însă, o poezie scurtă, o epigramă funerară, ridică în slăvi eroismul lor şi frumuseţea exemplului pe care l-au dat58.

Poporul se ocupă de orfanii rămaşi de pe urma războiului şi le asigură întreţinerea până la vârsta efebiei. Atunci avea loc, la sărbătoarea Marilor Dionisii, în teatru, într-un cadru solemn, înmânarea armurii complete *(panoplia)* pe care statul o dăruia fiecărui orfan :

„în momentul în care se fac pregătiri pentru

reprezentarea tragediilor vine crainicul, prezintă pe orfanii ai căror taţi au căzut în război, nişte adolescenţi care poartă echipament de hopliţi, şi rosteşte cea mai frumoasă proclamaţie : «poporul i-a crescut până la adolescenţă pe aceşti tineri ai căror taţi au căzut ca nişte războinici viteji ; acum, el le dăruieşte această armură completă ; îl lasă pe fiecare dintre ei să-şi aleagă drumul său, dându-i în paza Sorţii celei Bune, şi-i pofteşte să se aşeze în primul rând *(proedria)* la teatru»115!l.

Cât despre atenienii care au fost răniţi, dar n-au murit, ci au rămas schilozi sau infirmi, şi lor le vine statul în ajutor : o lege atribuită lui Pisistrate prevede că mutilaţii de război vor fi hrăniţi pe socoteala cetăţii G0. Nu trebuie să confundăm această lege cu cea care acorda o pensie zilnică de doi oboli tuturor infirmilor civili ajunşi în sărăcie BJ : nu încape nicio îndoială că invalidul pentru care a scris Lysias o pledoarie atât de îneântătoare nu este un invalid de război ; altminteri, nu şi-ar trâmbiţa el sus şi tare meritele militare în clipa când e vorba să i se taie pensia ?

Hopliţii atenieni care-au luptat la Maraton, hopliţii spartani care-au luptat la Termopile şi la Plateea, marinarii şi epibaţii Atenei care-au luptat la Salamina, toţi la un loc au fost salvarea Greciei : fără ei. civilizaţia pe care o descriem ar fi pierit înainte de a înflori, iar Elada ar fi ajuns o satrapie persană. După războaiele medice însă, Grecia şi-a întors împotriva ei însăşi întreaga sa energie şi toată experienţa sa războinică. Unul dintre episoadele cele mai cumplite şi cele mai semnificative ale războiului peloponeziac este cel care s-a petrecut în Melos, în 416. Această mică insulă doriană din Marea Egee (unde avea să fie descoperită în 1820 celebra Venus din Milo) avea, în ochii Atenei, vina de a vrea să rămână neutră, între cele două „Mari Puteri11, pe atunci în război. Trebuie sa citim la Tucidide tragicul dialog dintre trimişii atenieni şi magistraţii din Melos, dialog a cărui „morală11 se

aseamănă cu morala unei fabule de Esop :

„Dreptatea este întotdeauna de partea celor puternici". Cum melienii n-au vrut să cedeze, armata ateniană le-a asediat cetatea, iar asediul a durat mai mult de un an, căci această mină de oameni, care-şi apărau independenţa, a opus o rezistenţă eroică ; făcând o ieşire, ei au ucis mai mulţi asediatori. Atenienii au fost siliţi să trimită întăriri şi atunci s-a produs deznedământul pe care Tucidide îl aminteşte în câteva cuvinte : „Oraşul a fost asediat cu mai multă energie ; s-a produs o trădare, iar locuitorii s-au predat atenienilor. Aceştia au ucis pe toţi bărbaţii în stare să poarte armele şi au vândut ca sclavi femeile şi copiii" °2. Iar melienii erau greci, nu barbari.

Masacrele de acest fel şi pierderile suferite în luptele de pe uscat şi de pe mare au slăbit într-atâta Grecia şi au golit-o de oameni în aşa măsură incit, în secolul următor, cetăţile au ajuns în situaţia de a angaja, pentru apărarea lor, tot mai mulţi mercenari, adică tot mai mulţi soldaţi străini care nu mai luptau din patriotism, cum făceau cetăţenii, ci pur şi simplu pentru a-şi câştiga existenţa, pentru soldă. încă în anul 399, cei „zece mii“ de greci din A n a b a s i s , printre care se numără şi atenianul Xeno- fon care va povesti isprăvile lor, sunt soldaţi de meserie, care-şi pun sabia în slujba celui care-i plăteşte mai bine : povestea lor „luminează din plin consecinţele unui război lung care nu lasă vechilor luptători altă soluţie decât să se angajeze ca mercenari, oriunde : ea marchează apariţia unei soldăţimi avide şi brutale"63. Curând însă, aceşti aventurieri nu vor mai fi siliţi să plece peste mare ca să-şi câştige pâinea înrolându-se în slujba unui prinţ persan : cetăţile din Grecia prapriu-zisă, intre care reîn- viau conflictele, aveau să şi-i smulgă una alteia plătindu-i cu aur. în zadar îşi va implora Demostene concetăţenii în repetate rinduri să se urce singuri pe triere şi să lupte ca hopliţi : împotriva lui Filip, ei preferă să recurgă cel mai adesea la serviciile mercenarilor, chiar dacă se hotărăsc în

cele din urmă să pornească când e deja prea târziu : aşa s-a ajuns la Chaeroneea (338), unde au căzut răpuse de falanga macedoneană cele mari bune trupe ale Atenei şi ale Tebei.

Această civilizaţie pe care o salvase războiul este acum slăbită şi primejduită de război. Luptele fratricide dintre greci au vărsat puţin câte puţin cel mai bun sânge al Eladei, lăsând-o la cheremul cuceritorilor macedoneni şi-apoi romani, ca pe o pradă lipsită de apărare.

Privire de ansamblu

Secolul lui Pericle, aşa cum am definit în chip arbitrar, la începutul acestei cărţi, epoca clasică a secolelor 5 şi 4, nu este decât o etapă în durata multi-milenară a evoluţiei Greciei antice. O etapă privilegiată, desigur, şi strălucitoare în multe privinţe. Vorbind despre ea, noi n-am putut trece cu totul sub tăcere nici epoca homerică şi arhaismul grecesc, nici, pe de altă parte, civilizaţia elenistică care, cu începere de la Alexandru, spărgând strânsoarea vechilor cadre şi îmbrăţişând cea mai mare parte a lumii cunoscute pe atunci, avea să fie ca un fel de înflorire finală a elenismului, Adevărul este că civilizaţia greacă prezintă citeva trăsături constante, care apar încă din epoca homerică şi care nu vor dispărea cu totul niciodată, nici chiar sub imperiul roman.

Este oare secolul lui Pericle o etapă privilegiată şi strălucitoare ? Nu sunt deloc sigur că lectura capitolelor de mai sus poate duce la formarea unei idei prea bune despre el... Când zugrăveşti viaţa cotidiană dintr-o anume ţară, într-o anume epocă, eşti nevoit să prezinţi mai ales aspectul exterior al lucrurilor, şi încă sub forma lui cea mai banală, cea care este tocmai şi cea mai „cotidiană11. Am vorbit despre oraşul de jos al Atenei, despre străduţele lui urât mirositoare, trasate fără niciun plan, prost luminate noaptea, despre casele lui foarte adesea mediocre şi lipsite de frumuseţe arhitecturală, dar nu am spus aproape nimic despre Acropolă şi monumentele ei fără egal : Propileele,

templul lui Nike Apteros, Erehteionul, Partenonul, ale căror ruine sunt şi astăzi fala Atenei. Am enumerat meseriile cele mai umile pe care le practicau oamenii nevoiaşi din rândul acestui popor harnic şi cu un bun gust desăvârşit, dar n-am făcut decât rareori aluzie la capodoperele picturii şi ale sculpturii. Am descris în detalii repartizarea heliaştilor între diferitele tribunale, dar n-am vorbit deloc de elocinţa unui Lysias sau a unui Demostene. Am citat câteva pasaje din autorii vechi —- din Aristofan mai ales — fiindcă ni se părea că ele evocă anumite trăsături ale vieţii de toate zilele, dar am trecut sub tăcere poezia lui Pindar, opera istorică a lui Tucidide, filosofia lui Platon. Am zugrăvit, în legătură cu sărbătorile religioase, organizarea reprezentaţiilor teatrale, dar ce-am putut noi cita din cele mai frumoase tragedii de Eschil, de Sofocle şi de Euripide ? în legătură cu educaţia şi cu şcolile, am vorbit despre deprinderea socotitului, dar abia dacă am menţionat dezvoltarea geometriei şi a matematicilor în epoca lui Platon, dezvoltare care poartă în germene-superba înflorire a ştiinţei elenistice.

Este adevărat că această carte, aşa cum e ea, poate sluji drept antidot la o anume literatură, din Franţa şi din alte ţări, care, încă din epoca Renaşterii, prezintă cititorilor o Grecie ideală, rod al imaginaţiei şi al visului, lipsită de orice realitate. Trebuie oare ,,sâ credem cu can-doare“, aşa cum a scris cineva, „că în viaţa zilnică a fiecăruia exista seninătatea ritmică a unei drame frumoase de Sofocle11 ? 1 Trebuie oare „să elogiem în bloc excelenta igienă şi vitalitatea sănătoasă a unui popor care, e drept, nu se spăla niciodată pe dinţi, nu folosea batista, îşi ştergea degetele în păr, scuipa pe jos şi murea pe capete de paludism sau de tuberculoză chiar în anii când nu era lovit

Kră cruţare de foamete şi de ciumă ? Nu puTem afla fără uimire că un spirit critic ca Taine şi-a închipuit o Grecie a jocurilor «divine şi rustice» şi a concursurilor de

frumuseţe la care n-ar fi luat parte decât nişte Venus din Milo, sau aproape..." 2 La drept vorbind, lucrul care-1 impresionează mai întâi pe istoricul antichităţii este analogia, înrudirea sau chiar identitatea dintre obiceiurile şi moravurile diferitelor popoare care, în mare parte erau necunoscute unele pentru altele, dar care trăiau în condiţii asemănătoare, datorită evoluţiei mai mult sau mai puţin paralele a tehnicilor, a modurilor de viaţă şi -chiar, înlr-o oarecare măsură, a reprezentărilor intelectuale. Multe sunt la număr trăsăturile vieţii de toate zilele, ca şi riturile religioase şi obiceiurile de tot felul care au fost observate la greci şi care apar şi la alte popoare vechi — perşi, mesopotamieni, egipteni şi evrei — bineînţeles, împreună cu deosebiri la fel de bine precizate. Dar misterul sau „miracolul41, cum este el numit de obicei, este că doar în Grecia s-a elaborat, în condiţii materiale destul de puţin deosebite, în fond, de cele din alte ţări, o civilizaţie care a atins o treaptă intelectuală şi artistică mai înaltă şi care avea să cunoască un alt viitor.

Inevitabilele lacune ale cărţii noastre, în privinţa literaturii, a filosofiei, a ştiinţei şi a artei greceşti, sunt uşor de completat, căci există lucrări excelente care tratează aceste minunate subiecte. Numai în legătură cu arta aş vrea să citez o pagină dintr-un mare scriitor grec de astăzi, Nicos Kazantzakis, o pagină care întregeşte şi duce mai departe ceea ce spuneam in capitolul I cu privire la meşteşugari, căci n-a existat niciodată, în Grecia antică, un hotar foarte precis între artizani şi artişti :

„Priviţi cu atenţie o sculptură din marea epocă clasică. Ea nu stă neclintită. Un fior de viaţă nevăzut o străbate, ea se mişcă imperceptibil, ca aripa unui şoim care plu- teşte în văzduh. Ochiul exersat descoperă că această sculptură desăvârşeşte o mişcare care stăpânea lucrările generaţiei precedente, schiţlnd în acelaşi timp forma lucrărilor viitoare. Statuia trăieşte, se mişcă, face să dăinuie tradiţia şi pregăteşte viitorul, cu o îndrăzneală

disciplinată. Celor vechi nu le plăceau evoluţiile subite. Ei acceptau cu pietate tradiţia şi, când o depăşeau, nu uitau să i se conformeze. Dacă un creator descoperea o soluţie tehnică, o atitudine nouă, un nou surâs, toţi adoptau această inovaţie de parcă ar fi fost un bun comun... Arta nu era o treabă personală ; artistul reprezenta cetatea şi neamul său şi nu avea alt ţel decât să imortalizeze momentul măreţ trăit de colectivitate. Legăturile lui cu poporul erau strânse" 3.

Acest popor atât de sobru, atât de muncitor şi atât de curajos :pe câmpul de luptă — şi care nu s-a dezminţit nici până astăzi, aşa cum o dovedesc cu prisosinţă răscoala pentru independenţă, din 1821, şi felul admirabil cum au luptat grecii în timpul ultimului război mondial — acest popor .a dat, aşadar, civilizaţiei noastre, prin intermediul Romei, lecţii nepieritoare (un *eterna es aei,* după formula lui Tucidide, „un bun pentru veşnicie"). Cu toate acestea, strălucirea Eladei nu a orbit numai pe scriitorii care au descris-o în viziuni fals paradisiace, aşa cum am văzut mai înainte ; ea a orbit şi pe unii dintre istoricii adevăraţi. Nu există astăzi numai un „miraj -spartial" ', ca în antichitate, ci există, pe lingă el şi într-o măsură mai mare decât el, un „miraj atenian" şi, într-un sens mai larg, un „miraj grecesc".

Putem citi adesea aprecieri lipsite de nuanţe, care seamănă îngrijorător de mult cu nişte „Clişee* : Atena lui Pericle este un model în veci incomparabil al demo- craţiei perfecte : morala Greciei antice, cea a „eroilor” lui Plularh şi a înţelepţilor stoici, este superioară oricărei alte morale ; vechii greci au fost în acelaşi timp raţionalişti şi optimişti, s-au încrezut numai în forţa raţiunii omeneşti şi au fost convinşi că lumea aceasta nu este nicidecum pentru om o „vale a plângerii”. Să vedem ce valoare au aceste aprecieri asupra politicii, asupra moralei şi asupra concepţiei generale a vechilor greci cu privire la viaţă.

Atenienii au inventat libertatea civică şi democraţia,

ceea ce reprezintă desigur un merit uriaş, şi au oferit, în această privinţă, un exemplu cu totul remarcabil, cel puţin sub îndrumarea lui Pericle, datorită autorităţii acestui conducător eminent, care ştia să-i convingă. Putem însă uita cit de numeroşi erau sclavii, ce politică de cuceriri imperialiste a dus Pericle, cit a fost el de dur în reprimarea răscoalelor ? Regimul atenian avea în realitate, încă de pe vremea lui Pericle, nenumărate deficienţe şi numai o judecată simplistă poate atribui întreaga răspundere succesorilor marelui om de stat, lui Cleon de pildă. Atena, fără îndoială cea mai liberală dintre cetăţile greceşti, ne apare ea însăşi foarte adesea ca un oraş egoist, crud şi dur, intr-un cuvânt „totalitar” : cu cită zgârccnie, de pildă, acorda ea titlul râvnit de cetăţean atenian !

Morala grecească cea mai obişnuită în epoca clasică nu este chiar identică cu cea a „eroilor lui Plularh”. Desigur, atenianul „frumos şi bun“ *(calos cagathus),* acest *gentleman* de neam nobil, identifica frumuseţea cu virtutea, urâţenia cu viciul şi se abţinea, intr-un fel natural aproape, de la orice minciună, de* la orice josnicie : el era prea preocupat de bunul său nume *(dâxa)* şi prea avid de stimă şi onoruri *(philotimia)* ca să n-o facă. Nu încape îndoială însă că aocastă morală se întemeia pe opinia publică, pe ,,ce-o să zică lumea"1 şi era, ca atare, foarte fragilă. Platon a arătat foarte bine acest lucru. Evident, tinerii de care sunt pline dialogurile lui sunt leali, simpatici şi fermecători, dar nimic nu-i poate împiedica (doar învăţăturile lui Socrate, pe care ei le aplică atât de rar) să nu ajungă cu vârsta nişte Alcibiade sau nişte Gallias, atât de mult primează la ei dorinţa de a fi puternici şi influenţi, pentru a dobândi gloria, asupra oricărui alt sentiment !

Sanctuarul lui Apolon Pitianul de la Delfi a avut, fără îndoială, o influenţă religioasă şi morală imensă. Insă maximele înţelepţilor, săpate în vestibulul templului, nu propovăduiau nicidecum o morală eroică de „an- gajare“ şi de „depăşire“. „Cunoaşte-te pe tine însuţi* (maxima pe

care şi-a însuşit-o Socrate, atribuindu-i un sens nou) însemna : „Cunoaşte-ţi condiţia de om şi limitele ei, nu te expune prin lipsa ta de măsură răzbunării unei *Nemesis* divine*. Celelalte două precepte, „Nimic prea mult* şi „Dacă te angajezi, nenorocirea-i aproape*, îl sfătuiau pe om să respecte măsura în toate şi să se teamă mai mult ca de orice de pornirile de a se preocupa în mod exagerat de aproapele său, de ceea ce noi am numi „milă* sau „bunătate*. Sunt lecţii de înţelepciune, desigur, dar de o înţelepciune prudentă şi burgheză

Cu adevărat elevată nu ni se pare decât morala unor filosofi, discipoli ai lui Socrate, care i-au avut ca precursori şi pe orfici şi pitagoricieni : morala unui Platon, care aspiră la identificarea omului cu Binele Absolut, adică cu Dumnezeu, prin intermediul ascezei şi al contemplării G, şi cea a unui Aristotel, care se întemeiază pe virtutea centrală a „mărinimiei* 7. Dar câţi discipoli au avut cu adevărat aceşti profesori de înţelepciune înaltă ?

In general se poale spune că politeismul tindea să degenereze în superstiţie mult mai mult decât să ridice nivelul moral al mulţimiiH. Nici măcar cultele cu mistere, cum este cel de la Eleusis, nu le cereau adepţilor lor să ducă o viaţă ireproşabilă pentru a dobândi nemurirea fericită pe care le-o asigurau, indiferent de răutăţile lor, ritul magic al iniţierii : Diogene se distra pe socoteala fericirii eterne care-i era acordată astfel unui tâlhar, dacă se iniţiase, dar îi era refuzată virtuosului Epaminondas care, dacă a neglijat să se iniţieze, avea să se împotmolească pe veci în smârcurile infernale.

în sfârşit, această „dragoste de viaţă“ cu care ne bat la cap atâţi autori când este vorba de Grecia antică a existat desigur : grecii, ca atâţi oameni din alte ţări şi din toate timpurile, au iubit viaţa şi, în primul rind, lumina soarelui, limpezimea diafană a cerului lor aproape întotdeauna senin, pe care-ţi vine aşa de greu să-l părăseşti pentru a coborî în umbra lui Hades. însă ei au

gustat farmecul existenţei fără să-şi facă iluzii, fără optimism prostesc, cu ochii larg deschişi asupra condiţiei umane care, în general, comportă cel puţin tot atita rău rit şi bine :

„Vechii greci sunt prezentaţi foarte greşit atunci când ni se spune că treceau nepăsători prin viaţă. Lucrurile stau întocmai pe do®. Credinţa lor cea mai obişnuită e că viaţa este grea, că zeii, nemiloşi şi plini de invidie, ne trimit mai multe dureri decât bucurii şi că singurul bun inalienabil al omului, cel care-i rămâne după ce a pierdut totul, este această „mărinimie" care-1 aşează deasupra sorţii potrivnice. Omul mai puternic decât propriul său destin, iată poate ultimul cuvânt al înţelepciunii greceşti9. In această privinţă, grecii au rămas neschimbaţi de pe vremea Iii a— d e i : în alegoria celor două butoaie, Abile, vorbindu-i lui Priam pe care-1 îneacă plânsul, nici nu ia măcar în considerare cazul neverosimil, ireal, când Zeus n-ar dărui unui om decât lucruri bune : este mare lucru să fi primit măcar de la zeul suprem, aşa cum au primit Peleu sau Priam însuşi, oâţiva ani fericiţi, căci mulţi oameni nu au parte decât de necazuri, de-a lungul întregii lor vieţi1#. Theognis proclamă :

„Binele cel mai de preţ e să n-ajungă omul pe lume.
Soarele mult arzător nu-1 vadă ochii nicicind.
Iar cel născut să coboare în clipă spre poarta din Hades
Somnul să-l prindă adânc, întroienit sub pământ.“ 11

Şi Herodot socoteşte că „cei pe care zeii îi iubesc mor tineri" 12, corurile tragice ne sfătuiesc adesea : „Feriţi-vă să spuneţi că un om e fericit înainte de a-1 vedea mort, căci cine poate şti ce-1 aşteaptă din partea zeilor ?“, iar Euripide, reluându-1 pe Theognis, spune că ar trebui să-l plângem pe cel care se naşte şi care este hărăzit atâtor nenorociri şi să-l însoţim cu cântece de bucurie pe cel care a murit şi a încetat de a mai suferi *u.*

Am fi vrut să-i prezentăm pe vechii greci, şi mai ales

pe atenieni, aşa cum au fost, cu slăbiciunile, dar şi cu măreţia lor. Cea din urmă le întrece cu atât pe cele dintâi, incit pare cu totul de prisos să idealizăm un astfel de popor. Da, atenienii l-au ucis pe nedrept pe Socrate, dar Socrate el însuşi era atenian şi când a existat vreodată un om, un om pur şi simplu, mai mare ca Socrate ?

ORIENTARE BIBLIOGRAFICĂ

Notă : Aproape luate cărţile moderne pe care le-am consultab sânl citate în note ; cu ţoale acestea cred că este ulii să dau aici lista celor mai importante dintre ele.

Lucrări generale

Daremberg, Saglio, Pottier şi Lalaye, *Dicliunnaâie de;s anti- qvites grccques el romaines* (Hachette)

I>. Lavcdan, *Diciionnahe Mustre de la mythologie et des anti- quites grccques ct romaines* (Hachette)

I’aulv’s *Real-Enzyklopădie, Neve Bearbeitung begonnen von* C. Wissowa (Stuttgart)

A. Aymard Şi J. Auboyer, *I.’Orient ct la Grece antiqve,* tomul I (10S3) din *Histoire generale des civilisations* (Presses Uni- versitaires dc France).

K. F. Ilt rmann, *l.ehrbuch der griechischen Privat allerthumer* (ed. a'lll-a revăzută de H. Bliimmcr, Freiburg, 1882).

C. Cllotz şi R. Cohen, *Histoire grccqve,* voi. I—III (Presses Universilaires de France)

Cli. Pi cârd. *La vie privee dans la Grece classique* (Ricder, 1930) şi *La vie dans la Grece classique* (colecţia ,.Que sais-jc ?*, Presses Universilaires de France, 1946).

A Jarde, *La formalion du peuplc* grec (La Rcnaissnnoe du livre, 1923).

Y. Chataignean şi J. Sion, *Payx balkaniqvcs,* în voi. VII din *Gcographie V niversclle* de P. Vidai de la Blunohc şi L. Gallnis (A. Colin), p. 523 sqq.

W. Judeicli, *Topographie von Alhen* (ed. a Il-a).

G. Fougcres, *Athenes* (II. Laurcns, 1912).

Y. Bcquignon. *Guide bleu de la Grece* (Haclietie, 1932).

II. Bengtson .şi V. Milojcic, *Grosser historischer Weltatlas,* I *Vorgeschichte und Alterlum* (2 voi., Miinchen, 195.'>).

II. Martin, *lâechcrchcs sur l'Agora grecque* (E. de Boccard, 1951) şi *L'Vrbauisme dans la Grece anlique* (A. şi J. Picard. 1956).

lela Thallon HiM, *The ancienl city oj Athens. Ils Topography and Monurrienls* (London, Methuen, 1953).

M. Lang şi C. M. J. Eliot, *The Athenian Agora, a guide of the c.vcavations* (Athens, 1954).

David M. Robinson, *Excavations at Olynthus,* voi. VIII (1938) şi XII (1940) (Bnltimore-London)

P. Lavcaan, *Hisloire de l'urbanisme. L'antiquile* (1926).

Capitolul II: Populaţia. Cetăţeni, meteci, sclavi

G. Glotz, *La cite grecque* (La Renaissance du livre, 1928).

M. CI ere, *Les meteques atheniens* (1893).

H. Wallon, *Hisloire. de l'esclavage dans l'dnliquUe.,* voi. I, ed. a Il-a (1879).

Capitolul III: Femeile. Căsătoria şi familia

P. Roussel, *La familie ulhenicnne,* în *l.ellres d'Huma nitc* 9, 1950, p. 5—39,

L. Moulinier, *Le pur et l'impur dans* ***la pensie*** *des Grecs, d'Homere ă Aristote* (Klincksleck, 1952)

L. Beauchet, *Hhtoire du droit prive de la Republique athi- nienne,* I, *Le droit de familie* (Paris, 1897).

Capitolul IV : Copiii. Educaţia

P. Roussel, *Sparte* (E. de Bocard, 1939).

P. Girard, *L'Education athenienne au Ve et au IVe siecle avant Jesus^Christ* (Hachette, 1899).

W. Jaeger, *Paideia, die Formung der griechischen Menschen* (Berlin, 1936).

H.—I. Marrou, *Histoire de l'education dans*

l'antlquite (ed. du Seuil, 1948).

F. Buffiere, *Les mythes d'Homere et la pensee grecque* (Les Belles Lettres, 1956).

Capitolul V: Munci şi meserii

G. Glotz, *Le travail dans la Grece ancienne (F.* Alean, 1920). P. Cloche, *Les classes, les metiers, le trafic* (Les Belles Lettres,

1931).

H. Bluemner, *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Kiinste bei Griechen und Romern* (ed. a Il-a, 1912).

E. Cavaignac, *L'economie grecque* (Pion, 1951).

V. Ehrenberg, *L'Atene di Aristofane* (Florenţa, 1957 ; traducerea lucrării *The people of Arlstophanes,* Oxford, 1951).

L. Bourgey, *Observation et experience chez les medecins de la collection hippocratique* (Paris, 1953).

E. Ardaillon, *Les mines du Laurion dans l'Antiquite* (Paris, 1897).

S. Lauffer, *Die Bergtverksklaven von Laureion* (2 voi., 1955 şi 1956, Mainz).

E. Babelon, *Les monnoies grecques* (Payot, 1921). Cil. Dugas, *La ceramique grecque* (Payot, 1924).

Capitolul VI: Toaleta şi îmbrăcămintea

L. I-Ieuzey, *Histoire du costume antique d'apres des itudes sur le modele vivant* (Paris, 1922).

M. Bieber, *Griechische Kleidung* (1928) şi *Enţwicklungsgo- schichte der griechischen Tracht* (Berlin, 1954).

J. Charbonneaux, *La sculptare grecque* (2 voi., 6d. de Cluny, Paris, 1943—1945).

Gh. Dugas, *Aison et la peinture ceramique ă Athenes ă l'epoque de Pericles* (H. Laurens, 1930).

E. Pottier, *Diphilos et Ies modeleurs de terres cuites grecques* (H. Laurens, 1909).

Capitolul VII: Mese, jocuri şi distracţii

P. Guillon, *La Beotie antique* (Les Belles-Lettres, 1948).

C. Sittl, *Die Gebărden der Griechen und Rdmer* (Leipzlg, 1890).

H. Jeanmaire, *Dionysos* (Payot, 1951).

A. Delatte, *Le cyceon* (Les Belles Lettres, 1955).

Capitolul VIII: Viaţa religioasă. Teatrul

L. Gemet şi A. Boulanger, *Le genie grec dans la religion* (La Renaissance du livre, 1932). — A. J. FestugltTe, La *religion grecque,* în *Histoire genirale des religions, Grece* — *Rome* (A. Quillet, 1944).

Martin P. Nilsson, *La religion populaire dans la Grece an- tique* (Pion, 1954) şi *Les crnyances religieuscs de la Grece an- tique* (Payot, 1955).

L. Deubner, *AUische Feste* (Berlin, 1932).

M. Bekourt, *l.'oracle de Delphes* (Payot, 1955) şi *Hephdistos ou la legende du magicien* (Liege, 1957).

J. Hatzfeld, *Alcibiade* (Presses Universitaires de France, ed. a 11-a, 1951). .

M. Briliant, *Les Mysteres d'Eleusis* (La Renaissance du livre, 1920).

L. Moulinier, *Orphee et l'orphisme ă l'epoque classique* (Les Belles Lettrc-s, 1955).

U. Amandry, *La mantique apollinienne ă Delphes* (E. de Boccard, 1950).

H. W. Parke şi D. E. W. Wormell, *The Delphic Oracle* (2 voi.,

Oxford, 1956).

J. Defradas, *Les themes de la propagande delphique* (Klinck- sieck, 1954).

O. Navarre, *Le theâtre grec* (Payot, 1925).

Bouche-Leclercq, *Histoire de la divination dans VAntiquiti* (Leroux, 4 voi., 1879—1882).

Capitolul IX: Justiţia

.1. Carcopino, *L'ostracisme athenien* (F. Alean, ed. a Il-a, 1935).

Keramopoullos, *Ho apotympanismos* (Athenes, 1923).

G. Glotz, *La solidarile de la familie dans le droit criminel en Grece* (Paris, 1904).

Kromayer — Vcllli etc., *Heerwesen und Kriegjiihrung der Griechcn urni Iiomer* (Miinchen, 1928).

P. Couis.sin, *La vie pvbliqae el privee des anciens Grecs: Ies institutions militaires el navales* (Les Belles Lettres, 1957). A. Martin. *Les cavatiers atheniens* (E. Tliorin, 1887).

J. labarbc. *La toi navale de Themistocle* (Les Belles Lettres, 1957).

NOTE

Capitolul I

1 Vezi Plutarh, *Viata* lui *Tezeu,* 6, 3—7. Este drept că, potrivit legendei, nişte tâlhari plini de cruzime, Periphetes, Sinis, Sciron, Procust, blocau pe atunci drumul de uscat, însă oricum era mai scurt şi mai rapid să traversezi golful Sponic decât să ©roleşti prin Megarida.

2 Tucidide 2, 15.

3 G. Fougeres, *Athenes,* p. 125.

4 Plutarh, *Cimon,* 13.

5 Lysias, *Pentru invalid,* 19—20.

0 Demoslene, *Despre coroană,* 169.

7 Pseudo-Dicaearchus, *Asupra oraşelor din Grecia, FUG* 2, J\ 254.

8 Demostene, *Olintica a treia, 26* şi 29.

9 Aristotel, *Constituţia Atenei,* 50, 2.

10 Xenofon, *Banchetul,* 2.

11 *Sylloge inscriptionum graecarum,* 281.

12. Plutarh, *Pericle,* 5, 2.

13 Arislofan, *Viespile* 219, 248—257.

14 Vezi, mai sus, p. 19.

15 Antifon, I, 14.

16 Plutarh, *Demostene,* 11.

17 Tucidide 2, 3,

13 Teles, ed. O. Hense, p, 15 şi 41.

19 Aristofan, *Plutus* 535.

20 Vezi V'. Svoronos-Hadjimichalis, Bull. *Corr. Bell.* 80 (3156) p. 483—506.

21 Kerodot 4, 103.

22 Xenofon, *Memorabilia* 3, 6, 14.

23 Vezi E. Martin, *L'urbanisme dan* la Grece antique,* p. 223.

24 Esehirae, *împotriva lui Timarh,* 124.

25 Vezi David M. Robinson, *Excavations at Olynthus,* VL1I

(1938) şi XJ1 (1946) şi J. Chamonard, *Exploration archeologique de Delos,* VIII. ,

26 Xer.ofon, *Memorabilia,* 3, 8, 9.

27 Vezi- Demostene, *împotriva lui Energii* şi Mnesibulus 57* : „Auzind strigătele, celelalte slujnice care' se aflau la etajul de sus, unde locââesc, îşi închid apartamentul".

28 Aristofan, *Viespile,* 139—141.

29 R. Ginouves, *Bull. Corr. Hell.* 76 (1952), p. 560—561.

30 Demostene, *împotriva lui Androtion,* 53.

31 Lysias, *Asupra uciderii lui Eratostene,* 9—10.

32 Pseudo-Aristotel, *Economicele* 2, 2, 4.

33 Pclyaenus, *Stratagemata* 3, 9, 30.

34 Plutarh, *Focion* 18.

35 Athenaeus 2, 39 f.

36 Andocide 4, 17 ; Plutarh, *Alcibiade* 16.

37 J. Hatzfeld, *Alcibiade*, p. 128—129, după IG I* 330 (cf. Tod, *A selection of Greek hist. inscr. I* 80). Pentru sensul cuvin- tului *anăclisis,* vezi L. Robert, *Hellenica* IX p. 46.

38 Platon, *Protagoras* 314 c — 316 a.

39 Vezi Aristofan, *Viespile* 935, *Tesmoforiile* 633 ; Eupolis, citat de Athenaeus 1, 17 e.

49 Demostene, *împotriva lui Conon 4.*

41 Aristofan, *Lysistrata* 915—936, *Norii* 12—14.

42 Plutarh, *Cimon* 13.

43 Aristofan, Worii 1002—1008.

44R. Martin, *L'urbanisme dans la Grece antique,* p. 270. Vezi şi H. Herter, *Platons Akademie* (1952, Bonn).

45Plalon, *Fedru* 230 b-c. Acest pasaj a fost imitat adesea, aşa cum se vede, de pildă, la începutul dialogului *Eroticos* de Plutarh *(Mor.* 749 a) : „Scoate de data asta, din povestirea ta pajiştile şi umbrarele poeţilor, precum şi înlănţuirile de iederă sau de rochiţa rândunicii, toate acele descrieri de peisaje, în sfârşil, prin care unii autori se silesc să-l imite pe Platon, cu mai multă râvnă decât succes, şi să-şi însuşească de la el Ilisso- sul, faimoasa lui mielărea şi iarba aceea oare creşte pe o pajiş'e uşor înclinată.

46Aristofan, *Păsările* 493—498.

47Aristofan, *Broaşlele,* 108—115.

48Plutarh, *Cimon* 10.

49Plutarh, *Perlele* 33. '

50Xenofon. *Anabasis* 5, 3, 7—12. Vezi Ed. Delebeoque, *Le site <le Scillonle,* în *Annales de la Faculte des Lettres d'Aix* 29, p. 5—18.

51Aristofan, *Norii,* 43—52.

52Aristofan, *Aharnienii,* 32—36.

53Aristofan, *Pacea,* 569—579.

Capitolul II

1 A. Aymard, *Iiecueils de la societe Jean Bodin,* 6, 1 (Bruxelles, 1954), p. 52—53.

2 In legătură cu procesele intentate pentru impietate, vezi mai jos, cap. VIII, p. 239.

3 Herodot 7, 104.

4 Plalon, *Criton* 50 a-b. Reproducem traducerea Martei Guţlî, apărută în Platon, *Opere* I, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1974, p. 70.

5 Vezi J. A. O. Larsen, *Representative government in Greek and Roman history* (University of California,

1955).

6 Plutarh, Aristide 7, 6 : se pare că şase mii este numărul total al votanţilor, nu că ostracizatul trebuie să fie desemnat prin sase mii de voturi, dar problema râmâne controversată.

7 Vezi mai sus, p. 40.

8 Vezi Aristofan, *Tesmoforiile* 277—278.

9 Dcmostene, *Prima Filipică* 10.

10 *Acta apostolorum* 17, 21.

11 Cf. Aristofan, *Adunarea femeilor* 131, 148 şi 163.

12 In legătură cu aceşti arcaşi sciţi, vezi mai jos, p. 68, 315—316.

13 Aristofan, *Norii* 577—586.

14 Xenofon, *Helenicele* 1, 7, 7.

15 Vezi G. Glotz, *La cite grecque,* p. 221.

16 Vezi mai sus, p. 21—22.

17 Aristotel, *Constituţia Atenei* 63, 1. Vezi mai jos, capitolul IX, p. 287—291.

18 Tucidide 2, 39.

19 Vezi R. Flaceliere, *Fouilles de Delphes,* III, 4, nr. 204.

20 Homer, *Iliada* XVIII, 373—377, 417—421, 469—473.

21 Tucidide 5, 116.

22 Atlienaeus VIII 289 d.

23 Xenofon, *Economicul* 9, 5.

24 A. Aymard, L*'Orient et la Grece,* p. 329.

25 Vezi Demostene, *Pentru Formion* 45 şi *împotriva Iul Stephanus.*

26 Lysias, *Pentru invalid* 6.

. 27 Vezi A. Plassart, „Rcvue des etudes greeques* 26 (1913), p. 151—213 : *Les archers d'Athenes.*

28 In legătură cu ritualul numit *catăclţjsma,* vezi Aristofan, *Plutus* 768, 795—799.

29 Fustei de Coulanges, *La citâ antique,* ţi. 127—128.

30 Vezi mai sus, p. 67.

31 Voir A. Aymard, „Revue d'hist. de la phil. et d'hist. gen. de la civil." 1943, p. 124—146 : *Hierarchie du travail et autarcie individuelle dans la Grece archaique.*

32 Plutarh, *Licvrg* 24, 3.

33 Vezi R. Joly, *Le theme philosophique de» genres de vie dans l'antiquite classique* (Memoires de l'Academie royale de Belgique, 1956).

34 Platon, *Fedru* 248 a. Iată această clasificare : 1° filosoful, 2° regele bun, 3° omul politic, 4° sportivul, 5C prezicătorul, 6° poetul, 7° cultivatorul sau meşteşugarul, 8° demagogul, 9° tiranul.

Capitolul III

1 Vezi **G.** Glotz, *La civilisation âgeenne,* p. 166—170.

2 Vezi E. Mireaux, *La vie quotidienne au temps d'Homirc,* p 204—227.

3 *CI.* Plutarh, *Comparaţie între Licurg* şi *Numa* 3, 5—9.

4 Euripide, *Andromaca* 597—598.

5 Xenofon, *Economicul* 7,5.

6 Herodot 6, 122.

7 Naumachius, la Stobaeus, *Despre sfaturile conjugale* 12, ed. T. Gaisford.

8 Menandru, *Arbitrajul 490* şi urm. şi *Fragmentul* 651.

9 Xenofon, *Banchetul* 8, 3.

10 Platon, *Banchetul* 179 b-c.

11 Vezi Plutarh, *Dialog despre dragoste (Eroticbsj* şi R. Fla- celiere, *Les Epicuriens et l'amour* („Revue des et. gr." 67, 1954, p. 69—81).

12 Plutarh, *Temistocle* 32.

13 Demostene, *împotriva lui Eubulides,* 20—21.

14 Hesiod, *Munci şi zile* 696—698.

15 Vezi mai sus, p. 75—76.

16 Vezi M. Durry, *Le mariage des filles impuberes ă Rome* („Comptes rendus de l'Academie des Inscriptions", 1955, p. 84—91).

17 Aristotel, *Politica* 4, 1, 5, stabileşte pentru căsătoria fetelor vârsta de optsprezece ani şi pentru cea a bărbaţilor vârsta de treizeci şi şapte.

18 Menandru, *Fata cu părul tăiat,* 435—437 (ed. A. Koerte). Talantul valorează şase mii de drahme.

19 Demostene, *împotriva lui Boeolus* II, 12—13.

20 Demostene, *împotriva lui Aphobus* 3, 43.

21 Vezi Dion Chrysostomus 7, 70, p. 113.

22 Vezi Aristotel, *Politica* 7, 16, p. 1335 a 36.

23 Vezi *Anthologia Graeca* 6, 280 şi L. Robert, *CnVe,* râon *Froehner,* nr. 24 şi planşa 14.

24 Cf. Plutarh, *Eroticos* 755 a.

25 Vezi L. Robert, *Alh. Studies prescnted to* W. S. *Ferguson,* p. 509—519. '••

26 . Roussel, „Lettres d'humanite", 9 (1950), p. 10.

27 Plutarh, *Licurg* 15, 4—7.

28 Vezi mai sus, p. 69—70.

29 Plutarh, *Licurg* 12, 15.

30 Xenofon, *Economicul* 7, 7.

31 Euripide, Medeea 236—237.

32 Menandru, *Fragmentul* 546.

33 Vezi Aristofan, *Tesmoforiile.*

34 Lysias, *Asupra uciderii lui Eratostene* 7—8 şi 20

35 Xenofon, *Economicul* 3, 12.

36 Xenofon, *ibid.* 7, 35—37.

37 Plutarh, *Focion* 18.

38 Ilonaer, Odiseea 19, 350—394.

89 Teofrast, *Caractere* 18. \

40 Aristofan, *Lysisirata* 327.

41 Aristofan, *Viespile* 4!)7, *Tc.smof oriile* 387.

42 Dcmostene, *Împotriva lui KubulUlcs* 34. 33.

43 Vezi M. Clere, *Lcs mctcqucs athcnicns,* **p.** 393 şi G. Glotz, *Le travail dans la Grece ancic.nnc* p.. 218, 221.

44 Aristofan, *Norii,* v. 41—43 şi 00—03.

43 P. Itoussel, „Lcttres d'humanite" 9 (1930), p. 20.

40 Pseudb-Demostcne, *Împotriva lui Culliclcs* 23.

47 Teocrit, *Siracuzanele* 1—17.

48 Platon, *Legile* 038 d.

49 Aristotei, *Politica* 4, 17.

50 O. Navarrc, *Le theătre grec,* p. 245.

51 Montaigne, *Essais,* cartea III, cap. V.

52 Tucidide 2, 53.

53 Aristotei, *Politica,* 6, 15, 1299 o.

54 Aristofan, *Adunarea femeilor* 214—228.

55 Pseudo-Demostcne, *Împotriva* A'*cerci* 122.

50 Vezi Xenofon, *Economicul* 3, 14 şi Platon. *Menexenos, passim,* dar trebuie să ţinem cont de ironia platonică.

57 Aristofan, *Aharnienii* 520—527.

58 Mărie Delcourt, *Periclcs* (Gallimard, 1939), p. 77.

59 Mai ales Demoslene, *Împotriva lui Roeolus* I şi II şi Isacus, *Asupra succesiunii lui Pyrrhus.*

0 Plutarh, *Eroticos* 753 d.

1 Isaeus, *Asupra succesiunii lui Pyrrhus* 28.

2 Plutarh, *Eroticos* 753 d.

3 Vezi G. Colin, *Introduction ă l'edition d'Hyperide* (coli. G. Bude), p. 10—12.

G4 Plutarh, *Despre oracolele Pitici* 401 a.

5 Vezi Aristofan, *Pacea* 105.

0 Athenaeus 13, 509 d.

7 Isaeus, *Despre succesiunea lui Philoctemon* 19—20.

8 Pseudo-Dcmostene, *împotriva Neerei, passim.*

69 Ampliis, In Alhonneus 1.3, 599 a.

70 llesiod. *Munci* şi *zile* 370—377.

71 Platou, *Legii*; 11 930 d.

72 Plutarh, *Solon* 20

73 Plutarh, *Erotiros* 709 a.

74 Menandru, *Fragmentul* G56.

75 Posidippus, *Fragmentul* 11.

76 Aristotel, *Politica* 4, 14, 10.

77 Solmsen, *Inscriptiones Graecae ad* ini. diul. *sel* 39 B, rân- dul 24—27.

78 P. Rousscl, „Lctties d'humanitd- 9 (1950), p. 26.

79 Vezi Aristofan, *Tesmojoriile* 505 şi 509, *Broaştele* 1190.

80 Piu tarii, *Licurg* 16.

81 Plutarh, *ibidem;* vezi P. Roussel, „Revue des et. ane.* 46 (1943), p. 5—17.

82 Pholius, s.v. *rhamnos ;* cf. L. Moulinier, *Le pur et Vimpur dans la pensâe des Grecs,* **p.** 69.

83 Aristofan, *Păsările* 493—498.

84 Aristofan, *Norii* 60—65.

85 L. Moulinier, *Le pur et l'impur...,* p. 66—71.

86 L. Lerat, „Revue de philologie" 17 (1943), p. 62—86.

87 Plutarh, *Solon* 21 ; vezi şi legea din Ioulis, *Sylloge Inscripţionam Graecarum*3 III 1218.

83 Aristofan, *Viespile* 609, *Păsările* 503, *Adunarea femeilor* 818.

89 Teofrast, *Caractere* 6.

90 Aristofan, *Norii* 507.

91 *Sylloge inscr. graec.*3 III 1218.

92 Pseudo-Demostene, *împotriva lui M acar ta tos* 43.

93 Antifon, *Despre horeut* 34.

94 Pseudo-Demostene, *Împotriva lui Euergus* fi *Mnesi- bulus,* 69.

95 Vezi L. Moulinier, *Le pur et Vimpur^,* p. 76—82.

1 Vezi F. Ollier, *Le mirage spartiate* I (1933).

2 Plutarh, *Licurg* 23, 2.

3 Plutarh, *ibid.* 14, 4.

4 Platon, *Republica* 5, 458 d.

5 Plutarh, *Licurg* 16, 4.

6 H.—I. Marrou, *Histoire de l'education dans l'ant iq uit â,* p. 47.

7 Vezi H.—I. Marrou, *Les dasses d'âge de la jeunesse spar- ilate,* în „Revue des et. anc." 48 (1946), p. 216—230.

8 Plutarh, *Licurg* 16, 10—11.

9 P. Roussel, *Sparte* (1939), p. 61—62.

' 10 Vezi R. Flaceliere, „Revue des et. gr." 61 (1948), p. 398—400.

11 Vezi H. Jeanmaire, *Couroi et Couretes,* p. 540 sqq.

. 12 Cf. P. Girard, *L'education athenienne au Ve et au* JVe *âecle avant Jesus-Christ,* p. 69.

13 Platon, *Legile,* 7, 790 d-c.

14 Lysias, *Asupra uciderii lui Eratostene,* 9.

15 Eschil, *Choeforele* 749—760.

16 Homer, *lliada* IX 485—495.

17 Aristofan, *Norii* 1381—1384.

18 *Fabulele* lui Esop, ediţia Chambry, nr. 223.

19 Platon, *Phaidon* 61 b.

20Aristofan, *Viespile* 1185. Vezi fabula lui Esop cu numărul 237 în ediţia Chambry, *Şobolanii şi nevăstuicile.* Se ştie că ne- văstuicile îmblânzite aveau, în casă, rolul pe care îl au astăzi pisicile.

21 Platon, *Legile* 7, 793 e.

22 Aristotel, *Politica* 5, 6, 1.

23 Aristofan, *Norii* 861—864.

24Vezi, de pildă, A. Laumonier, *Exploration archeologique de Delos* (fasc. 23, 1956). *Les figurines de terre cuite,* nr. 258, 265, 1340, 1344, 1348.

29 Aristofan, *Norii* 878—881.

26Plutarh, *Pion,* cap. 0.

27Eschine, *împotriva lui Timarh,* 9—12.

28 Vezi H.—I. Marrou, *Histoire de l'educaLion dans l’antiquitţ,* p. 496—497, nota 3.

29 *Sylioge Inscr.* Gr.1 III 956.

30 Platon, *Ckarmhdes* 153 a ; Plutarh. *Alcibiade* 3.

31 Plutarh, *Temlstocle* 10.

32 Cf. Platon, *Protagoras* 328 c : ..Copiii celor bogaţi sunt trimişi la şcoală mai devreme decât ceilalţi şi o părăsesc mai târziu,*

33 Plutarh, *Aristide* 7.

34 Aristofan, *Norii* 18—24 (Strepsiade îşi face singur, în scris, socoteala feluritelor lui datorii) ; *Cavalerii* 188—189.

35 Aristofan, *Norii* 963—965.

36 Vezi, de ex., Ed. Pottier, *Douris et Ies peintres de* ***vasta*** *grecs,* p. 112, fig. 22.

37 Platon, *Protagoras* 325 c—e.

38 In *pedagogeion* sau sala de aşteptare a pedagogilor, dacă acesta este sensul cuvântului la Demostene, *Despre coroană 258,* dar cuvmtul poate fi şi un simplu sinonim al lui *didascaleion,* sala de clasă.

39 Demostene, *Despre coroană* 258 (vezi nota precedenţi).

40 Ed. Pottier, *Douris...,* p. 112 şi fig. 23. ■<

41 Teofrast, Caractere, 22.

42 Este aşa-numita *scriptio continua.* Pentru a o descria^ V. Coulon a scris în chip straniu în ediţia Bude din Aristofan I p. VI : „El (textul) *nu conţinea nici cuvinte, nici fraze, nici accente, nici semne de punctuaţie*“.

43 Concursuri cunoscute prin inscripţii şi printr-o epigramă din *Anthologia Palatina* VI 308 : „Invingându-i pe ceilalţi copil fiindcă a trasat bine literele, Connaros a primit ca premiu optzeci de arşice..."

44 **Vezi F. Buffiere,** *Les mythes d'Homere et la pensee grec- que,* **p 10.**

45 **Vezi H.—I. Marrou,** *Histoire de l’education dans*

l'antiqvile, p. **219 şi planşa din dreptul p. 210.**

46 **Vezi cartea lui L. Sechan,** *La danse grecqve* **(1930).**

47 *Odiseea* **VIII 479—481. Reproducem traducerea lui G. Murnu (VIII 655—658), Bucureşti, ESPLA 1950.**

48 *Iliada* **IX 180—189. Reproducem traducerea lui G. Murnu (IX 184—186), Bucureşti, ESPLA, 1955.**

49 **Plutarh,** *Temistocle* **2.**

50 **Platon,** *Republica* **IV 424 c ; Plutarh,** *Agis* **10.**

51 **Vezi. P. Boyance,** *Le culte des Muses chcz les philosophes yrecs* **(1936),** *passim.*

52 **Vezi Cli. Dugas,** *Aison et la pciniure ceramique ă Athenes i l'epoque de Pericles,* **fig. 2.**

53 **P. Girard,** *L'education athenienne au Ve et au 1* **Y'e .sicrie** *avant Jesus-Christ,* **p. 183.**

54 **Vezi** *Imnul homeric către Hcrmcs,* **v. 24—01.**

55 **Vezi începutul** *Vieţii lui lsocrate,* **ediţia G. Bude a lui 'lsocrate, voi. I, p. XXXIII.**

50 **Vezi P. Girard,** *L'education athenienne...,* **figurile de la** p. **103, 105, 109, 111, 105. 171 şi 173.**

£7 Aristofan, *Norii* **906—972.**

58 **Plutarh,** *Alcibiade* **2.**

59 **Vezi Ch. I'itard,** *La sculptura antique* **II, p. 197, fig. 81.**

60 **Plutarh,** *De E delphico* **394 b—c.**

61 **Vezi, de exemplu, Plutarh,** *Eroticos* **753 d.**

2 **Aristotcl,** *Politica* **1338 b 38.**

3 **Expresia îi aparţine lui H.—I. Marrou,** *Histoire de l'edu*- , *cat ion dans l'antiquite,* **p. 198.**

64 Viaţa *lui Sofocle* **3 (Sofocle. ediţia G. Bude, I p. XXXIII).**

05 *Sylloge Inscr. Gracc.***s III 1087.**

66 **Vezi H.—I. Marrou,** *Histoire de l'education...,* **p. "504, notele 1, 2 şi 3.**

67 **Vezi Platon,** *Lysis* **206 d.**

68 **Tucidide 1, 6.**

69 **Vezi mai sus, p. 129.**

70 **Vezi, de pildă,** P. **Girard,** *L'edvcation athenienne...,* **figurile de la p. 193 şi 199.**

71 **Vezi, de exemplu, Pierre Louis,** *Les metaphores de Platon,* p. **214.**

72 **Lucian,** *Asinus,* **cap. 8—10.**

73 **Lucian,** *Hermotimos,* **cap. 40; vezi Louis Robert,** *Helle- nica,* **VII, p. 106—113.**

74 **Vezi figurile din articolul lui F. Chamoux, „Bull. de Corr. heil." 81 (1957), p. 141—159 : după părerea acestui autor, stela care apare pe faimosul basorelief al „Atenei melancolice" este un astfel de** *terma,* **iar monumentul este un ex-voto dedicat de un atlet care a ieşit învingător la alergare, la jocurile panatenaioe. Această teorie a fost însă contestată de Ch. Picard, „Ilevue arclie-ologique" 1958, I, p. 95—98.**

75 **J. Charbonneaux,** *La scvlplure grecquc classiqve,* **I, p. 22-^- 24, pi. 4, 5 $i 6 c.**

76 **Vezi P. Girard,** *L'education athenienne...,* **p. 205, fig. 24.**

77 **Plutarh,** *Licurg* **19, 9; vezi R. Flaeelicre, „Hevuc des ct. gr." 61 (1948), p. 400—401.**

78 **II.—I. Marrou,** *Hisloire de l'edvcation...,* **p. 179.**

79 **Aristotel,** *Politica* **V, 3, 3 ;** *Etica nicomahică* **II, 2, 67"**

80 **In legătură cu jocurile cu mingea (trasul la tintă, hochei) vezi cele două basoreliefuri arhaice reproduse la Ch. Picard** *La vie privee dans la Grece classiqve,* **p], XLVII, iar în legătură cu cercul, vezi pictura de pe vasul „Ganimede cu**

cocoşul", J. Charbonneaux, *La sculpture grecque classiqve* **I, pl. 14,**

81 **Platon,** *Legile* **689 d.**

82 **Vezi H.—I. Marrou,** *Hisloire de l'căvcation...,* **p. 168—169.**

83 **Vezi P. Boyance,** *Lc evite des Mvses chcz les philosophes grecs, passim.*

84 **Vezi dialogul lui Platon, *Ptvtagoras,* care se referă tocmai la această problemă.**

85 **Platon,** *Protagoras,* 315 a—b.

86 Tn **legătură cu Academia,** veet **mai sus,** cap. I, p. 34—35.

87 **Vezi în esenţă dialogul lui Platan,** *Fhaidon,* **Este** foarte **Utilă şi cartea** lui **Victor GoMschmidt,** *La reiigioa de Piaton* **(1949).**

88 **Mai sus, p. 131.**

89 Aristotel, *Politica* V 2, 3 şl 0.

Ccrpitolul V

1 **Horaer,** *Odiseea* **XI 487—491, este faimosul răspuns pe care i-1 dă Ahile lui Ulise, în infern.**

2 **Vezi Andre Aymard,** *L'idee de travail dans la Grece ar- choique* **(..Journal de psy filologie", 1948, p. 29—50).**

3 **Aristotel,** *Politica* **III 3, 2—4 şi V 2, 1—2.**

4 **Platon,** *Gorgias* **512 c, Xenofon,** *Economicul* **4, 2—3.**

5 **Xenofon,** *Memorabilia* **2, 7.**

6 Vezi pasajul din Plutarh. *Licurg* 24, 3, pe care I-am citat mai sus, în cap. II, la p. 72.

7 Plutarh, *Salon 2, 5*—7.

8 **Plutarh,** *Peride* **2, 1.**

9 **Euripide, în** *Etectra* **sa, a făcui; din acel autourgăs care 6 soţul Eieotrei un personaj extrem de simpatic.**

10 **Vezi Isocrate, în ediţia G. Rude, I, p. XXXIII.**

11 **Tucklide 2, 40**

12 Herodot 2, 167. Redau aici ideile lui P. Chantraine. Tra4s noms *grccs de l’anisan,* în *Melangcs ojferts â Mgr DUs* (1956), pi 41—47.

13 **Vezi mai sus, cap. II, p. 73.**

14 **Plutarh,** *Licurg* **9.**

15 **Eschil,** *Perşii* **238.**

16 **Vezi J. Labarbe,** *La loi navale de Themistocle* **(1957), 10—51.**

17 **Vezi L. Robert,** *Etudes de numismatique grecque* **(1951), p. 105 sqq.**

18 **M. N. Tod,** *A selection of Greek historical inscriptions* **T nr. 67, dar de atunci s-au mai găsit şi alte exemplare ale acestui decret : vezi J. şi L. Robert,** *PuTletin epigraph'que,* **„Revue des et. gr.“ 64 (1951), p. 152—153, nr. 70.**

19 **Aristofan,** *Păsările* **1040—1Q41.**

20 **Aristofan,** *Pacea* **109—172 ; vezi şi articolul lui P. Rous- 6el,** *L'amendc de Chios,* **în „Revue des et. ane."4 1933, 385—386.**

21-Aristofan, *Adunarea femeilor* 815—822.

22 **Vezi mai sus, în legătură cu înmorroântarea, p. 104—105.**

23 **Vezi** E. **Bourguet,** *L’administrat km financiere du sanc- tuaire pythique au* **/V'e** *siecle.*

24 **Aristofan,** *Norii* **16—18.**

25 **Vezi Th. Homolle, „Buil. de corr. hell.“ 50 (1926), p. 87.**

26 **Xenofon,** *Economicul* **5,** *4***—17.**

27 **Vezi** P. **RoUssel,** *Sparte,* **p. 71—78.**

28 **Vezi mai sus, cap. I, p. 38.**

29 **Vezi mai sus, cap. I, p. 40.**

30 **G. Glotz,** *Le travail* **dans** *la Grece ancienne,* **p. 303.**

31 **Vezi P. Cloche,** *Les classes. Ies metiers, le trafic,* **pi. VIII, 1.**

32 **Vezi P. Cloche,** *ibid.,* **pl. IX, 2.**

33 **Vezi P. Clocite,** *ibid..* **pi. XXIII, 2 ; X, 2.**

34 **Vezi P. Cloche,** *ibid.,* **pl. XI şi XII.**

35 **Aristofan,** *Pacea,* **571—579 ; vezi mai sus, p. 40.**

36 **Aristofan,** *Pacea* **253—254.**

37 **Vezi P. Clocite,** *Les classes—,* **pl. XXXVIL**

38 Platon, *Republica* 2, 373 c.

39 Aristofan, *Pacea* 374. Vezi mai jos, cap. VIII.

40 Aristofan, *Noi ii,* 71—72.

41 Vezi L. Robert, *Hellenica,* VII, p. 161—170.

42 Vezi mai sus pasajul din Xenofon, *Memorabiiia,* citat la p. **147.**

43 G. Glotz, *Le travail dans la Grece ancienne,* p. 315.

44 Aristotcl, *Conslitulia Atenei,* 50, 2.

45 Plutarh, *Pericle,* 12.

46 Vezi P. Clocite, *Lcs classes...,* p. XXI, 1. Pe această pictură, printre ucenicii care se ocupă cu decorarea vaselor, se observă, In dreapta, o fată.

47 Aristofan, *Viespile* 100—102.

48 Aristofan, *Păsările* 489—492.

49 Aristofan, *Pacea* 13—14 ; Athenaios 548 c.

50 Vezi E. Ardaillon, *Les mines du Laurion dans l'antiquite* <1897), *passim.*

51 Vezi, de pildă, pentru cele mai importante dintre aceste forme, Ch. Dugas, *La ceramique grecque* (Payot, 1924), figurile de ia p. 8, 10 şi 15.

52 P. Clocite, *Les classes...,* pi. XVIII, 1.

53 M. N. Tod, A *selection of Greek hist. inscriptions,* II, 162.

54 Vezi P. Clocite, *Lcs classes...,* pl. XXIII, 1 şi 3 ; p. XXIV', **1 şi** 2.

55 Vezi P. Clocite, *ibid.,* pl. XXVI ; XXVII, 3 şi 4 ; XXVII, 1.

56 Vezi P. Cloche, *ibid.,* pl. XXX, 2 şi XXXI, 1.

57 Xenofon, *Ciropedia* 8, 2, 5.

58 Vezi P. Cloche, *Les classes...,* pl. XXVIII, 1 şi 2 ; XXIX, 1, 2 şi 5. Este instructiv să faccnt comparaţie cu tehnica folosi ia astăzi de femeile care torc şi ţes în satele greceşti : vezi P. de La Coste-Messeiicre şi G. de Mire, *Dclphcs* (ed. du Oltene, 1943), planşele 9 şi 11.

59 Platon, Republica IV, 429 d — 430 b.

60 Teofrast, *Caractere* 10, 14.

61 Vezi p. Cloche, *Les classes...,* pl. XXXII-XXXIV şt XXXVI.

62 Aristofan, Lisistrata, 457—458.

63 G. Glotz, *Le travail dans la Grece ancienne,* p. 345 —346.

64 Aristofan, *Cavalerii* 217—218.

65 Aristofan, *Aharnienii,* 870—880.

66 In legătură cu *diolcos,* vezi „Bull. de corr. hell.“ 01 (1057), p. 526—528 şi figurile 1—8 şi G. Roux, *Pausanias en Corinthie* (Les Dclles Lettres, 1959), p. 88 —89 şi fig. 2 şi 3.

67 Pseudo-Xenofon, *Statul atenienilor,* cap. 2.

68 M. N. Tod, *A selection o] Greek hist. inscriptions,* II, 115 şi 167.

69 Demostene, *împotriva lui Lcptines* 31—33.

70 Platon, *Alcibiade* 131.

71 In *Iliada,* fiii lui Asclepios, Machaon şi Podaleiros îngrl* jesc răniţii. Vezi şi *Iliada* XI, 514 şi *Odiseea* XVII, 384.

72 Iâerodot III, 125—137.

73 Louis Bourgey, *Observation et experience chez les mede- cins de la collection hippocratique* (Paris, 1953), p. 270. Vezi şt articolul lui Rene llumesnil asupra lui Hipocrate, în „Lettres d'humanite" III (1944), p. 33—70 şi traducerea tratatului *Despre vechea medicină,* făcută de P. Festugicre.

74 Platon, *Republica* III, 406 a—b.

75 Vezi L. Robcrt, *Hellenica* IX, p. 25 sqq.

76 Xenofon, *Anabasis* III 4, 30 ; V 5, 4 ; VII 2, 6.

77 Platon, *Fedru* 268 c. ,

78 Aristofan, *Tesmoforiile* 504.

79 C. D. Buck, *The Greek dialects* (Chicago, 1955), **p.** 210 213

80 Platon, *Gorgias* 455 b.

81 Aristofan, *Adunarea femeilor* 363—304.

82 Platon, *Theaiietos* 149 a sqq.

83 Euripide, *Hipolit* 293—296.

1 Xenofon, *Banchetul 2.*

2 Athenaios XIII 590 f. Aici şi în cele ce urmează folosesc lucrarea lui R. Ginouves, *Balaneutike. Recherches sur Ic baia dana l'antiquite grccquc...*

3 Vezi J. Jannoray, *Le gymnase de Delphcs* (1953) p 01 şi urm.

4 Aristofan, *Norii* 991 şi 1045 şi urm.

5 Athenaios XII 519 e.

6 Aristofan, *Păsările* 1282.

7 Plularh, *Focion* 4.

8 Aristofan, *Phitus* 535, vezi mai sus, cap. I p. 26.

9 Aristofan, *Aharnienii* 17—19, *Broaştele* 709—712.

10 Teocrit *Siracuzanele* 30 (vezi şi nota lui Ph.—E. Lcgrandl.

11 Platon, *Banchetul* 174 a.

12 Vezi pasajul din Lysias, *Despre invalid* 20, pe care I-am citat mai sus, cap. I, p. 17.

13 Vezi Aristofan, *Adunarea femeilor* 12—13.

14 Aristofan, *Adunarea femeilor* 65 şi 68—72 ; *Tesmoforiile* 219—218. Vezi P. Leveque, *Agathon* (1933), p. 39.

13 Ţucidide 1, 6.

16 Teofrast, *Caractere* 10.

17 Vezi J. Charbonneaux, *La sculpture grecque classique,* I, pl. 69.

18 Vezi „Bull. de corr. hell.* 80 (19561. p. 237, fig. 6.

19 Xenofon, *Economicul* 10.

20 Aristotel, *Istoria animalelor* V, 9, 11.

21 Herodot III, 47 şi 106.

22. L. Heuzey, *Histoire du costume antique,* p. 5.

23 Plutarh, *Cleomene* 37, 2.

24 Vezi J. Charbonneaux, *La sculpture grecque classique,*

I, pl. 62.

25 Hesiod, *Munci şi zile* 344.

2(1 Vezi Ch. Dugas şi R. Flaceliere, *Thesee, images et recits* (De Boccard, 1958), pl. 9 ; vezi şi figura tânărului Troilos pe o uită cupă a lui Euphronios : E. Pottier, *Dovris,* p. 89, fig. 18.

27 F. Chnmoux, *L'aurige de Delphes* (1955), p. 51.

28 Vezi L. Heuzey, *Histoire du costume antique,* p. 80—84.

29 Vezi. de exemplu, P. Cloche, *Les classes, Ies metiers, le trafic,* pl. XXIV B şi XXX B.

30 Plutarh, *Licitrg* 16, 12.

31 Vezi F. Ollier, *Le mirage spartiate,* I, **p.** 172—173 şi 184—185.

32 Xenofon, *Memorabilia* I, 6.

33 Aristofan, *Păsările* 1568—1569 ; cf. F. Robert, „Revue des et. gr.“ 70 (1957), p. XVI—XVII.

34 Piaton. *Theaitetos* 175 e.

35 Esehine, *Împotriva lui Timarchos* 25.

36 Vezi L. Heuzey, *Histoire du costume antique*, p. 102, fig. 53. cu care trebuie să comparăm statuia lui Demostene, *ibid.,* p. 30, fig. 19.

37 Aristofan, *Adunarea femeilor* 266—267.

38 Licurg, *împotriva lui Leocrate* 40. *'

39 Vezi J. Charbonneaux, *La sculplure grecque classique,* I, pl. 64.

40 Plutarh, Alcibiade 39.

41 Aristofan, Adunarea *femeilor* 311—332.

42 Vezi mai sus, cap. III, p. 75.

43 Plutarh, *Comparaţie intre Licurg fi Numa* 3, 6—7.

44 L. Heuzey, *Histoire du costume antique,* p. 156.

45 Vezi J. Charbonneaux, *La sculpture grecque classique,* T, pl. 46.

46 Vezi J. Charbonneaux, *ibid.,* pl. 83.

47 Herodot V, 87—88.

48 Vezi J. Charbonneaux, *La sculpture grecque classique, i,* pl. 41. _

40 Vezi alabastrul lui Pasiades, reprodus de L. Heuzey, *Hiat. du cost.* arat., pl. V, in dreptul p. 220.

50 Vezi J. Cliarbonneaux, *La sculpt. gr. class.,* II, pl. 104 şi E. Pottier, *Diphilos et Ies modeleurs de terres euites grecque*j i.Laurens, 1909), *passim.*

51 Platon, *Scrisoarea XIII,* 363 a.

52 Euripide, *Medeea* 1156—1166 ; asupra ultimului vers, vezi nota din ediţia lui II. Weil.

53 Vezi J. Charbonneaux, *La sculpt. gr. class.,* II, pl. 57.

54 Vezi, de pildă, E. Pottier, *Diphilos et Ies modeleurs de terres euites grccques,* pl. XII ; P. Guillon, *La licotic antique,* pl. XXI.

55 Vezi mai sus, cap. V, p. 166.

56 Xenofon, *Elenicele,* II, 3, 30—31.

57 Ilerondas, *Miini,* VII, 56—85 (cu unele omisiuni).

58 Hcrodot III, 12.

59 Vezi, de pildă, o stelă funerară gravată, P. Guillon, *La Beotie antique,* pl. XXIV.

60 Platon, Republica III 406 d.

61 Vezi R. Flaeeliere, *Le bonnet de Solon,* „Revue des et. ane." 49 (1947), p. 235—247.

Capitolul VII

1 Aristofan, *Adunarea femeilor* 651—652.

2 Eubulos, *Comicorum Atticorum Fragmenta,* ed. T. Kock, fr. 119 păstrat la Athenaios I, 8 b—c.

3 Vezi P. Guillon, *La IJeotie antique* (1948), p. 79—92.
4 Platou, *Republica* II, 372 b.
5 Aristofan, *Broaştele* 62—63.
6 Aristofan, *Pacea* 529 şi 1127—1129.
7 Aristofan, *Pacea* 374.
8 Vezi R. Flacclicre, *Themistocle, Ies Eretriens et le calmar,* „Revue des et. aiic.“ 50 (1948), p. 211—217.
9 Platon, *Gorgias* 518 b.
10 Plutarli, *Licurg* 12, 13.
11 A. Delatte, *Le cyceon* (1955), p. 27 unde se citează Aris- tofan. *Pacea* 712 şi 1169 şi Teofrast, *Caractere* 4, 2—3.
12 Plutarli, *Licurg* 9, 8.
13 Vezi *Inscr. Gr.* XII, sup. 347, 1, şi, mai recent, J. Pouil- loux, *llccherchcs sur l’histoire et Ies cultes de Thasos* (1954), p. 37—45.
14 Homer, *Iliada* IX, 202—203. Reproducem traducerea lui G. Murnu (IX, 200—201), Bucureşti, ESPLA, 1955.
15 Vezi Aristofan, *Pacea* 1136 şi nota lui P. Mazon la acest, vers în ediţia stabilită de el.
16 Platon, *Banchetul* 201 d—e ; vezi şi nota introductivă din ediţia lui L. Robin, p. XXII—XXVII.
17 Plutarli, *Moralia* III, 1 (647 e).
18 Alhenaios II, 66 c—d.
19 Platon, *Banchetul* 176 a.
20 ld., *ibid.,* 176 d—177 c.
21 Id., *ibid.,* 212 c—e.
22 In legătură cu acest pasaj şi cu diferitele tipuri de *psyc- teres,* vezi G. Daux, „Revue des et. gr.“ 55 (1942), **p.** 268—269.
23 Vezi interesantul articol al lui P. Boyancd, *Platon et le vin,* în „Leltres d’liumanite. Supplement au Bulletin de l’Assoc. G. Bude“ *X*

(1951), p. 3—19.

24 Platon, *Banchetul* 223 b.

23 Xcnoion, *Banchetul,* cap. I.

26 Aceste *thymiateria* apar destul de des pe vasele pictatei: cf., de exemplu, H. Metzger, *Les representations dans la cerami- que attique du IV e siecle,* pl. I, 1 şi II, 2. In legătură cu o anume folosire a parfumurilor, vezi Aristofan, *Lisistrata* 938—947.

27 Xenofon, *Banchetul,* cap. VII—IX.

28 P. Girard, *L'education atheniennc,* p. 182.

29 Xenofon, *Elenicele* II, 3, 56.

30 F. Chapouthier, „Syria" 31 (1954), p. 199, după elegia lui Ovidiu, *Nux ;* acest joc cu nucile este însă atestat în epoca grecească clasică, iar F. Chapouthier citează un vas atic de la sfâr- şitul secolului 5 (fig. 16, p. 200) unde crede că se văd trei copii jucându-se astfel.

31 Vezi J. Taillardat, „Revue des et. anc.“ 58 (1956), p. 191 : acest joc se numea *ostrakinda.*

32 Vezi A. Gardner, „Journal of Hellenie Studies" 43 (1923), p. 142—143 şi Ch. Picard, *La vie privee dans la Grece classique,* pl. LVIII.

33 Vezi Ch. Picard, tbid., pl. LIX, fig. 1.

34 H. Jeanmaire, *Dionysos,* p. 42.

35 Vezi Ch. Picard, *La vie privee dans la Grece classique,* pl. XLVII, fig. 3.

36 Vezi Ch. Picard, *La sculpture antique* I, p. 397, fig. 119.

37 Platon, *Lysis* 206 e.

38 Vezi P. Wuilleumier, *Istros* I (1934), p. 14—18 : De â jouer de Tarente.

39 Eschil, *Agamemnon* 32—33.

40 Vezi J. Taillardat, „Revue des et. anc.“ 58 (1956), p. 193.

41 Vezi, de pildă, *Odiseea* I, 107. In legătură cu „naiimai hia ‘ îndoielnică, vezi H. van Effenterre, „Bull.

de corr. hc!l.“ 79 (1955), p. 541—548.

42 Tucidide II, 36.

43 Vezi E. Delebecque, *Essai sur la vie dc Xenophon,* p. 173—181.

44 Vezi P. Cloche, *Les classes, Ies metiers, le trafic,* p. 24, fig. 9 şi pl. XIV, fig. 5.

45 P. Chantraine, *Studes sul le vocabvlaire grec* (1956), p. 64.

46 Vezi P. Chantraine, tbid., p. 84.

47 P. Clochă, *Les classes, les metiers, le trafic,* pl. XV şi legenda : cf. Aristotel, *Istoria naturală* VIII, 28. Vezi şi P. Cloche, *ibid.,* pl. XVI.

43Platon, *Legile* 823 e.

49 Plutarh, *De sollcnia animalium* 9.

50 P. Clocite, *Les classes, Ies metiers, le trafic,* pl. XVH fig. 7.

51 Louis Robert, *Hellenica* X, p. 272.

52 Opian, *Hal.* IV, 640—646 ; vezi F. Vian, „Revue de philo- logie* 28 (1954), p. 50—51.

53 Vezi Stratis Myrvilis, *Notre-Dame la Sirene* (roman tradus din greceşte de A. Mirambel ; R. Laffont, 1957), p. 31, 113 etc.

54 Vezi mai sus, p. 190 şi 225.

55 Vezi Cari Sitll, *Die Gebărden dcr Griechcn und Romer* (Lcipzig, 1890), p. 78—81.

56 Vezi mai ales Platon, *Legile* 3, 700 c,

57 Vezi mai sus, p. 191.

58 P. Mazon, editor al lui Aristofan, *Pacea,* nota la ver^i sul 549.

59 Teofrast, *Caractere* XVI, 14.

60 Vezi povestirea ultimelor clipe din viaţa lui Sociale la, Platon, *Phaidon* 117 c şi 118 a.

61 Lucian, *Despre doliu* 12.

62 Vezi mai sus, cap. III, p. 105.

Capitolul VIII

1Vezi cartea mai veche a lui P. Decharme, *La*

critic/ve des traditions religievses chez les Grecs, carte care-şi păstrează şl astăzi aproape neştirbite, întreaga ei valoare şi tot interesul.

2 Această demonstraţie a fost făcută din nou, în ultima vreme de către E. R. Dodds, *The Greeks and the irrational* (Sather Clas ical Lectures, voi. 25, Univ. of California Press. 1951)

3 A.-J. Festugicre a analizat cu fineţe noţiunea de *ihămbos* în *Histoire genirale des religions, Grece-Rome* (A. Quillet, 1944) p. 41—42.

i A. de Musset, începutul poeziei *Iiolla.*

5 In legătură cu sofiştii, vezi mai sus, cap IV, p. 140—143.

6 Plularh, *Penele* 38, după *Etica* lui Teofrast.

7 Vezi cartea lui V. Goldsclimidt, *La religion de Platon (Pi* esses Univ. de France, 1949).

8 Cf. A.-J. Feslugiere, *Epicure et ses dieu.v.*

9 Vezi E. Dcrenne, *Les proces d'impietâ intentes anx philo- sophes ă Alhencs au Ve et au IVe siccle avant Jesus-Christ* (Licge, 1930).

10 Martin F. Nilsson, *La religion populairc dans la Grece antique* (Pion, 1954), p. 6—7.

11 Ilomcr, *lliada* I, 37—42. Reproducem traducerea iul G. Murnu, Bucureşti, ESPLA, 1955.

12 In legătură cu *suovctaurile,* vezi *Odiseea* XI, 130—131.

13 Părinţii bisericii aveau să se mire că „zeii, care au norocul de a avea neclarul şi ambrozia, se delectează cu mirosul infect al oaselor carbonizate" (Thcdoretos din Cyr, *Therupeutica* VII, 15).

* 14 Vezi Louis Moulinier, *Le pur et Vimpur dans la pensee des Grees d'Homerc ă Aristote* (Klincksieck, 1952), *passim,* iar în legătură cu scuipatul care te purifică, vezi p. 27G.

15 Vezi mai sus, cap. III, p. 107.

lfi Act de eliberare de la Delii, *Gricch. Dial. Inrchr.,*

Delphi, 1807 ; vezi L. Lerat, „Revue de pbilologie" 1943, p. 82.

17 Vezi mai sus, cap. VII, p. 229.

18 Vezi mai sus, cap. IV, p. 135—139.

19 Lucrarea fundamentală este cea a lui L. Deubner, *Atlische Feste* (Berlin, 1932).

20Aristofan, *Norii* 615—622.

' 21 Alergările de acest gen par să fi fost foarte răspindite şi aveau loc şi la sărbătorile lui Hepliaistos, Promelcu şi Pan, vezi M. Dclcourt, *Hephaâstos ou la legende du magicien* (Bibi. Fac. Phil. et Letlres de Liege, fasc. 146, 1057), p. 200—203.

22 Plutarli, *Tezeu* 22.

23 Este vorba de băieţii cărora le trăiesc şi tatăl şl mama, vezi mai sus, cap. III, p. 83—84.

24 Mi se pare foarte probabil, în ciuda rezervelor exprimate de II. Jeanniaire, *Dionysos,* p. 486, că *Oschophorla* era într-adevăr o sărbătoare a culesului viilor.

25 Vezi comedia lui Aristofan intitulată *Tesmoforiile.*

26 Vezi Theodorelos din Cyr, *Terapeutica* XII, 73.

27 Vezi M. Deleourl, *Hepha'istos ou la legende du magician, p.* 195—200.

28 Cli. Midiei. *Recuoil d'mscr. gr.,* 1597 (dedicaţie) şi 1820 (epitaf). Un *ihia.ios* este o asociaţie religioasă care poate grupa oameni cu aceeaşi meserie.

2!) Vezi II. Jeanniaire, *Dionysos,* p. 44—47.

30Aristofan, *Aharnienii* 504—508.

31Vezi mai sus. cap. IV, p. 116.

32Vezi H. Jeanniaire. *Dionysos,* p. 48—56.

33Vezi J. si G. Roux. *Grece* (Artbaud, 1957), planşele de la p. 74—75 şi 104—105.

34Vezi A. Canar., *L'acoustique des theătres antiques,* în „La revue scientifique'1, mai 1951. p. 151

—169.

35Vezi mai sus, cap. III, p. 93.

36Vezi mai sus, cap. VII, p. 235.

37l’laton, *Legile* III, 701 a.

38Vezi mai sus, cap. IV. p. 131—132.

39Plutarli, *Cimon* 10. Vezi mai sus, cap. I, p. 38.

40Plutarli, *Nicias* 3.

41In legătură cu această întrebuinţare dată corturilor, *ske- nâi,* vezi L. Robert, *Le sanctuaire de Sinuri,* p. 50 şi *Hellenica, X, p.* 287, unde se semnalează asemănarea lor cu un *gardak* turcesc ; în ţările arabe, şi mai ales în Egipt, căsătoriile, ca şi alte evenimente sunt un prilej de a se înălţa corturi mari de pânză la adăpcstul cărora sunt ospătaţi musafirii.

42Cf. Andochide, IV, 29—30 ; Isocrate, *Despre atelaj,* passim. Vezi şi J. Hatzfeld, *Alclbiade,* p. 130—131 şi 139—140.

43Vezi mai sus, cap. IV, p. 135.

44Platon, *Apărarea Ivi Socrate* 36 d.

45Vezi mai sus, p. 247.

46Vezi mai sus, in legătură cu Phryne la baie. cap. VI. p. 179.

47Vezi A. Delatte, *Le cyceon, brevvage rituel des mystcres ă’Elevsls* (Les Belles Lettres, 1955) şi mai sus, cap. VII, p. 211.

48Vezi Martin P. Nilsson, *Les croyances, religievses de la Grece antique* (Payot, 1955), p. 179.

49Platon, *Republica* II, 364—365 a.

50L. Moulinier, *Orphee et l’Orpkisme ă l’epoque classiquc* (Les Belles Lettres, 1955), p. 115—116.

51Ch. Michel. *Recueil d’inscriptions grecqves,* nr. 1330.

52Vezi Plutarh, *Pericle* 6, unde naşterea unui berbec cu un singur corn la o fermă care-i aparţine lui Pericle este interpretată in chip diferit de către prezicătorul Lampon şi de către filosoful Anaxagoras,

ambii prieteni ai omului politic atenian.

53Homer, *Odiseea* XVII, 541—546.

54Xenofon, *Anabasis* III, 2, 9.

55Plutarh. *De sollertia animalium* 22.

56Euripide, *Electra* 826—833.

57Această importanţă a ficatului pentru arta prezicerii a avut două consecinţe însemnate : ea a determinat un progres timpuriu al cunoaşterii anatomiei acestui organ şi tot ea a avut o influenţă nemijlocită asupra teoriilor lui Platon şi Aristotel cu privire la prezicere şi, intr-un mod mai general, asupra doctrinei lor fiziologioe.

58 Vezi, de exemplu, pentru lămuriri mai detaliate, A.-J. Fes- tugiere, în *Histoire ginerale des religions, Grece-Rome,* p. 128—136.

59 Vezi ţi ce le prezice Socrate judecătorilor care-î condamnă, Pluton, *Apărarea lui Socrate* 39 c.

60 Lucian, *îndoita acuzaţie,* cap. I.

61 Vezi mai ales P. Amandry, La *mantique apollinienne* â *Delphes* (de Boccard, 1950) ; R. Flacelicre, *Le delire de la Pythis est-il une legende ?* („Revue des et. anc.“ 52, 1950, p. 306—324); M. Delcourt, *L'oracle de Delphes* (Payot, 1955) ; H. W. Parke and IO. E. Wormcll, *The delphic oracle* (2 voL, B. Blackwcil, Oxford, 1956).

62 Această punere la încercare cu ajutorul unei capre nu ne este cunoscută decât prin intermediul lui Plutarh, pentru epocc târzie, dar ea era probabil practicată încă din epoca clasică. Iu cazul când capra rămânea nemişcată sub duşul rece, consultarea oracolului putea fi primejdioasă sau chiar mortală pentru Pilia : vezi Plutarh, *Despre dispariţia oracolelor,* cap. 51.

63 In legătură cu influenţa oracolului de la Delfi, ve2i J. De- fradas, *Les themes de la propagande delphigm* (Klincksieck, 1954).

64 Ziua numită *Ckoes* era cea de a doua zi a Antestcriilor; vezi mai sus, p. 250. Se considera că atât laurul, cât şi apa de mare şi usturoiul care sunt amintite mai jos au puterea de a purifica.

65 Acesta este un semn rău prevestitor, deopotrivă cu strigătul bufniţei sau cu vederea unui obiect pe care l-au ros şoarecii, accidente care sunt menţionate mai jos.

66 Zeu străin, de origine tracă, al. cărui cult a pătruns în Grecia, ca şi cel al zeiţei Bendis, încă din secolul 5 ; şarpele este unul dintre atributele sale obişnuite.

67 Este vorba de nişte *hăityloi,* sau pietre ronsacrate Iul Apolon *Agyieus,* în jurul cărora se puneau bentiţe de lină, la fel ca în jurul *omphalos-ulxâ* delfic (vezi mai sus, p. 274) şi care erau unse cu ulei.

68 Exegetul este un interpret al lucrurilor divine care, la Atena, are rang de magistrat: vezi James H. Oliver, *The Aihe- nian expounders of the sacred and ancestral law* (Baltimore, 1950).

69 Compară cu Bion Borysthenitul, fragmentul 45 : „Ce e de mirare, dacă un şobolan care nu are altă mâncare iti roade sacul ? De mirare ar fi, aşa cum spunea glumind Arcesilaos, dacă sacul ar înghiţi şobolanul !“

70 Zeiţă a vrăjitoriilor magice şi a apariţiilor nocturne ; vezi mai jos, **p.** 277.

71 Zile socotite ca nefaste *(apophrâdes).*

72 Sau ale lui Hermes ? Textul manuscriselor nu este sigur.

73„Exista obiceiul să i se ofere Hecatei, la răspântii, merinde care erau lăsate să se altereze acolo. Cred că este vorba de oamenii puşi să ridice aceste gunoaie. Superstiţiosul se socoteşte atins de impuritate dacă îi întâlneşte.11 (Nota lui O. Navarre, în ediţia sa a *Caracterelor).*

74 Teofrast, *Caractere* XVI.

75 Menandru, *fragmentul* 109.

70 Fustei de Coulanges, *La cite antique* (ed. a XV-a, Ilarhette, 1895), p. 264, reluând pe Tucidide VII şi pe Plutarh, *Nicias* 23.

77 Platon, *Gorgias* 513 a.

78 I*indar, *Pitica a IV-a,* 213—216.

79Milligen, *Pcinture de vases antiqucs,* pl. XLV : vezi articolul citat în nota următoare, p, 28—29.

80J. de La Cernere, *Une roue ă oiseaux du cabinet des mâ- dailles*, „Itevue des et. anc." 60, 1958, p. 27—35.

81 Vezi Ch. Michel, *Recucil d'inscripţiona grecques,* nr. 1319— 1325 şi L. Robert, *CoHcction Froehncr* I, nr. 11—12.

Capitolul IX

1 Tucidide I, 130—134.

2 Aristofan, *Viespile* 549 şi 629.

3J. Carcopino, *L'ostracismt tthenien* (Alean. ed. a II-a, 1935). p. 5.

4 Vezi mai sus, cap. VIII, p. 249 şi 250—251.

5 Pliilociioros, *fragmentul* 79 b.

6 Vezi J. Carcopino, *lucrarea citată,* pl. I, II, UI. Acele *dslraca* care au fost descoperite mai recent sunt publicate în revista ,.Hesperia". Numărul total de *ostraca* cunoscute in 1952 se ridica la 1050 : vezi A. K. Raubitschek, în *Ades du Ile Congres International d'epigraphie gr. et lat-,* p. G2.

7 Vezi anecdota povestită de Plutarb în legătură cu ostra- cismul lui Aristide ; vezi mai sus, cap. IV, p. 120.

8 Plutarb, *Aristide* 7. După Pliilociioros, numărul de 0000 nu ar reprezenta totalul votanţilor, ci persoana ostracizată trebuia să fie desemnată prin cel puţin 6000 de voturi. J. Carcopino şi-a manifestat preferinţa pentru afirmaţia lui

Pliilochioros, nu pentru cea a lui Plutarh. Nu există încă nicio certitudine.

9 G. Glotz, *La cite grecque,* p. 275.

10 Xenofon, *Eleniccle* I, 7.

11 Vezi mai sus, cap. II. p. 54—55.

12 Vezi mai sus, cap. II, p. 53.

13 Este vorba de capitolele 03—65 din *Constituţia Alenei.* Cele două articole ale lui Sterling Dow la care mă refer au apărut în „Uesperia“, suppl. I, 1937, p. 198—215 *(Allotment machincs)* şi în „Ilarvard Studios in Class. Philology" 50, 1939, p. 1—34 *(Aristotle, the Kleroteria and the courts).*

14 Vezi Aristofan, *Viespile* 219, 248, 257.

15 Dareste, *Plaidoyers civils de Dcmosthcnc,* p 17.

10 Aristofan, *Pacea* 452.

17 Eschil, *Eumenidele* 185—190.

18 Lucrarea lui Keramopoullos *(Ho apotympanismos)* datează din 1923 ; vezi L. Gernet, *Sur l'execution capitale* in „Uevue des ct. gr.'1 37. 1924, p. 201—293.

19 I-Ierodot VII, 33.

20 Plutarh, *Pericle* 28.

21 Aristofan, *Tcsmoloriile* 930—1014.

22 Aristofan, *Cavalerii* 1037—1049.

23 L. Gemet, „Revue des £t. gr.“ 37, 1924, p. 264—265.

24 Vezi Kurt Latte, *Real-EmyMopădie,* Suppl. VII, articolul *Ţodesstrafe,* col. 1606—1608.

25 Platon, *Republica* IV 439 e.

26 Herodot IX, 5.

27 Vezi G. Glotz, *La solidarite de la familie dans le droit criminel en Grece* (Paris, 1904), p. 406 sqq. şi *passim.*

28 Platon, *Phaidon* 118 a.

Capitolul X

1 Vezi remarcabilul studiu întreprins de Jacqueline

de Ro- milly, *Thucydide et l'imperiatisme athenien* (Les Belles Lettres, 1947) şi cartea sugestivă a lui Albert Thibaudet, *La campagne avec Thucydide* (N. R. F., 1922).

2. Vezi, mai sus, cap. V, p. 173—174.

3 Vezi J. Labarbe, *La loi navale de Themistoclc* (Les Belles Lettres, 1957).

4 Vezi mai sus, cap. IV, p. 108—112.

5 Plutarh, *Licurg* 24.

6 Xenofon, *Statul lacedemonienilor* 11, 5—10 : vezi ediţia lui F. Ollier şi comentariul său de la p. 57—62, ilustrat de nişte schiţe care lămuresc foarte bine lucrurile.

7 Herodot VII, 208. Este fără îndoială vorba de un rit pe care-1 cunoaştem şi din alte surse; ef. începutul cânticului De- borei *Judecătorii* 5, 2: „In Israel, războinicii şi-au desfăcut pletele* (s-au pregătit adică de luptă). Beduinii mai au şi astăzi acest obicei înainte de luptă.

8 Herodot IX, 28.

9 Xenofon, *Elenicele* VI, 4, 15.

10 Vezi L. Lacroix, *Le bouclier, embleme des Beotiens* („Re- vue belge de phil. et d'hist." 36, 1958, p. 5—30) şi planşele II—IV.

11 Plutarh, *Eroticos* 761 b.

12 Vezi mai sus, cap. IV, p. 112—120.

13 Xenofon, *Elenicele* VI, 1, 5.

14 Aristolel, *Constituţia Atenei* 53, 4 ; el marchează cu grijă distincţia dintre aceşti patruzeci şi doi de eponimi ai claselor militare şi eponimii celor zece triburi.

15 Tucidide II, 13 ; vezi G. Glotz şi R. Cohen, *Histoire grec- que* II, p. 223 sq.

16 Aristofan, *Viespile* 578.

17 Vezi L. Robert, *Etudes epigr. et phil.* (E. Champion, 1938), p. 296—307.

18 Aristotel, *Constituţia Atenei* 42, 3.

19 Vezi mai sus, cap. VI, p. 192 şi, pentru culoare, P. Rous- sel, ,,Revue des et. anc." 43, 1941, p. 163—165, *Les chlamydes noires des ephebes atheniens.*

20 Aristolel, *Constituţia Atenei* 42, 3.

21 A. Martin, *Les cavaliers atheniens* (Paris, 1887), p. 327.

22 Aristotel, *Constituţia Atenei* 42, 4.

23 Vezi L. Robert, *Hellenica* X, p. 283—292 : *Peripolarques.*

24 J. Pouilloux, La *forteresse de Rhamnonte* (E. de Boccard, 1954), p. 81—82.

25 Vezi, de exemplu, hoplitul Aristion, J. şi C. Roux, *Grece* (Arthaud, 1957), pl. 80 ; scena plecării războinicului, Ch. Dugas, *Aison,* fig. 3 şi multele planşe din lucrarea lui P. Couissin, *Les institutions militaires et navales,* pl. VII—XXI. Pentru o epocă mai îndepărtată este interesant să se compare cu P. Courbin, „Bull. de corr. hell." 81, 1957, p. 322—386, pl. I—III.

26 Vezi Aristofan, *Pacea* 303 şi 1172—1178.

27 Vezi mai sus, cap. IV, p. 137.

28 Herodot VI, 112.

29 A. Plassart, *Les archers d'Athenes,* „Revue des et. gr." 26, 1913, p. 202.

30 A. Piassart, *ibid.,* p. 187—195.

31 G. Glotz şi R. Cohen, *Histoire grecque* II, p. 343—344.

32 Xenofon, *Despre aria călăriţă lui* (ed. E. Delebecque, Les Bei les Lettres, 1950), cap. 12.

33 Vezi H. Bengtson, *Aus der Lebengeschichte eines grie- chischen Distanzläufers* („Symbolae Osloenses* 32, 1956, p. 35—39).

34 Vezi Eschil, *Agamemnon,* 8 sqq. şi mai ales Tucidide II, 94, 1.

35 Herodot IX, CI—62.

30 Plutarh, *Tezeu* 35.

37Vezi G.—Ch. Pieard, *Les trophees romains* (E. de Boccard, 1957), p. 13—64 : *Le trophee grec.*

38 Plutarh, *Despre oracolele Pitiei,* cap. 15.

39 Aristofan, *Pacea* 528—529.

40 Vezi reproducerea basoreliefului la G. Fougere, *Athenes,* p. 143, iar inscripţiile la M. N. Tod, *A selectioh oj Greek hlstori- cal inscriptions* II, 104 şi 105.

41 Platon, *Banchetul* 221 a—b. Versul citat din Aristofan (care asistă la acest banchet) este versul 362 din *Norii.*

42Vezi J. Pouilloux, *La forteresse de Rhamnonte* (E. de Boccard, 1954), p. 9—66.

43 Eschine, *Despre ambasadă* 115.

44Aeneas Tacticps în colecţia Loeb (1948). In legătură cu rolul clinilor, vezi P. Roussel, „Revue des et. gr.“ 43, 1930, p. 361—371.

45Plutarh, *Temislocle* 4 : Platon şi alţi filosofi socoteau că existenţa marinei de război este o nenorocire pentru stat.

46Vezi mai sus, cap. V, p. 160, 162^163.

47 Vezi J. Labarbe, *La lai navale de Themistocle* (Les Belles Lettres, 1957). p. 42.

48 Despre marina de comerţ vezi mai sus, cap. V. p. 170—173.

49 Vezi planşele XXVII—XXIX din cartea lui P. Couissin, *Les institutions militaircs et navale;*s.

50 P. Couissin, *ibul.,* p. 97—98.

51 Tucididc II. 93.

52 Vezi mai sus, cap. VIII. p. 258.

53 Tucididc VI, 30—32, 2.

54 Triera *Păralas* este cea care a adus la Atena vestea dezastrului de la Aigos Potamos (Xenofon, *Elcnicclc* II, 2, 3).

55 Xenofon, *Elenicele* VI, 2, 27—30.

50 Plutarh, *I.icurg* 27, 2—3 ; vezi R. Flucclicre, „Reyue des et. gr.“ 61, 1948, p. 403—405.

57 Tucididc- II, 34.

58 Vezi, de exemplu, M. N. Tod, *A selection of Grecie hist. inscriptions* I, 48 şi 59.

59 Escl'ii ac, *împotriva lui Cte&ifnn*, 154.

0 Plutarh, *Solon* 31.

1 Aristotel, *ConsliU'.ţia Atenei* 49, 4.

2 Tuc-idide V. 84—110.

3 G. Gâotz şi R. Cuhen, *Hlsloire grecqvc,* III, p. 42.

Privire de ansamblu

1 Cli. Picnrd. ho *vie privee dans la Grece classique,* p. 97.

2 Ch. Picard, *ibi<l.*

3 N. Kazantzakis, *Du mont Sinai ă l'ilc de Venus. Carnets de voyage* (I’lon, 1958), p. 205—206.

4 Aşa se intitulează o carte a lui F. OUier privitoare la idealizarea Spartei.

5 Vezi J. DeTradas, Les *themes de la propagande delphique,* p. 208—283.

6 Vezi A. Di&s, *Plafon* (Flammarion, 1330).

7 Vezi R.—A. Gaulhier, *Magnanlmite, l’ideal de la grandeur dans la philosopkie paâenne et dans la theologie ohretienne* (J. Vrin 1951).

8 Vezi mai sus, cap. VIII, p. 274—277.

9 A.-J. Festugicre, Sur *une epitaphe de Simonide* în „La vie intellectuelle", 25 ian. 1937, p. 302.

10 *lliada* XXIV 529 sqq. Vezi R. Flacellere, *Homere* (col. „Pleiade", N.R.F., 1955), *Introductâon,* p. 47—50.

11 Theognis 425—428. Reproducem traducerea Siminei Noica, *Antologie lirică greacă,* Bucureşti, Editura Univers, 1970, p. 40.

12 Aceasta este concluzia pe care o sugerează implicit povestea celor doi gemeni din Argos, Cleobis şi Biton, ale căror statui au fost descoperite

în săpăturile de la Delfi ; Herodot I, 31.

13 Euripide, *fragmentul* 449.

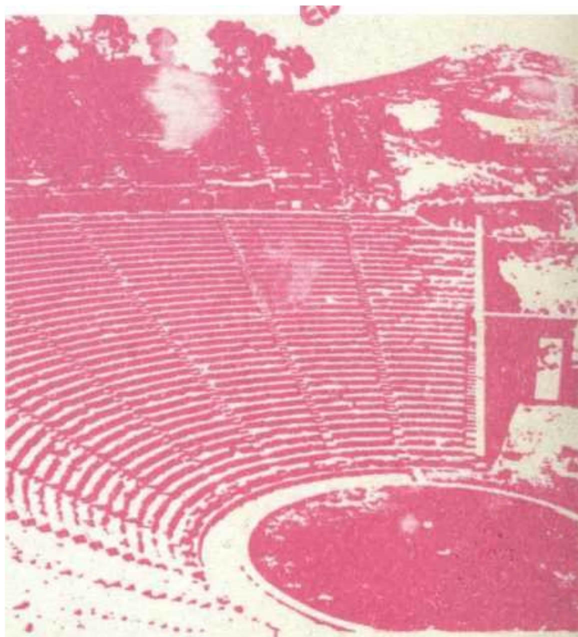
sumar

T-ector : BOGDAN BA.DUUKSCU Tehnoredactor : AUREL BUCUR

Apărut *J97G.* Btin de tipar 1I.XZX.W7U. Tira) *80 000* broşate. Coli tipar 12.



Comanda nr 60 560 Combinatul Poligrafic „Casa Scântcii*, Bucureşti — Piaţa *Scânteii* nr. 1» Republica Socialista România robert flacdiere **viaţa de toate zilele in GRECIA <£* secolului lui pericle**





R. Flaceliere, cunoscut cititorilor români ca autor al *Istoriei literare a Greciei* şi coautor al *Enciclopediei civilizaţiei greceşti,* este unul dintre savanţii care ştiu să se adreseze şi specialiştilor, dar şi publicului larg. Bazată pe informaţii ample şi variate, lucrarea *Viaţa de toate zilele in Grecia secolului lui Pericle* prezintă un tablou viu şi pitoresc al existenţei atenianului din epoca clasică. Contemporanii lui Pericle sunt surprinşi în plină activitate, acasă, în sânul familiei, ori în piaţă, la Adunare, ta

Lei 9,50